

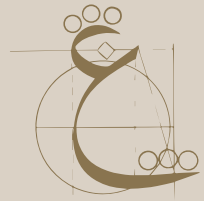

kadim

SAYI / ISSUE 7 • NİSAN / APRIL 2024

07

kadim

*“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”*

Kadim is that no one knows what came before.

kadim

Osmanlı araştırmalarına münhasır, altı ayda bir (Nisan ve Ekim) neşredilen, açık erişimli, çift kör hakem sistemli akademik dergi

A double-blind peer-reviewed open-access academic journal that is published semiannually (April and October) in the field of Ottoman Studies

SAYI | ISSUE 7 • NİSAN | APRIL 2024

İMTİYAZ SAHİBİ | PROPRIETOR

Burhan ÇAĞLAR

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ | MANAGING EDITOR

Ömer Faruk CAN

İRTİBAT | CONTACT

Kadim • Sakarya Üniversitesi

Esentepe Kampüsü, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, A Blok, Ofis: 110,
Serdivan/Sakarya (Türkiye) 54050

Telefon | Phone • 00 90 264 295 60 15

İnternet Adresi | Webpage • dergipark.org.tr/kadim • kadim.sakarya.edu.tr

E-posta | E-mail • kadim@sakarya.edu.tr

TASARIM | DESIGN Hasan Hüseyin CAN

BASKI | PRINTED BY

MetinCopyPlus • Artı Dijital & Baskı Merkezi

Türkocağı Cad. 3/A Cağaloğlu - Fatih / İstanbul

BASIM TARİHİ | PRINT DATE • NİSAN | APRIL 2024

ISSN 2757-9395 • E-ISSN 2757-9476

ÜCRETSİZ | FREE OF CHARGE

Kadim'deki makaleler, Creative Commons Atınlı-Gayriticari 4.0 (CC BY-NC) Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Bilimsel araştırmaları kamuya ücretsiz sunmanın bilginin küresel paylaşımını artıracakı ilkesini benimseyen dergi, tüm içeriğine anında Libre açık erişim sağlamaktadır. Makalelerdeki fikir ve görüşlerin sorumluluğu sadece yazarlarına ait olup Kadim'in görüşlerini yansıtmazlar.

Articles in Kadim are licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY-NC) International License. Kadim provides immediate Libre open access to its content on the principle that making research freely available to the public supports a greater global exchange of knowledge. Authors are responsible for the content of contributions; thus, opinions expressed in the articles belong to them and do not reflect the opinions or views of Kadim.

“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”

DergiPark

EDİTÖR
EDITOR-IN-CHIEF

Arif BİLGİN | Yükseköğretim Kurulu

YAYIN KURULU
EDITORIAL BOARD

Necmettin ALKAN | Sakarya Üniversitesi
Serpil ATAMAZ | California State University, Sacramento
Zahit ATÇIL | İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Fatih BOZKURT | Sakarya Üniversitesi
Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI | Marmara Üniversitesi
Büşra ÇAKMAKTAŞ | Sakarya Üniversitesi
M. Talha ÇİÇEK | İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Filiz DIĞIROĞLU | Marmara Üniversitesi
Ella FRATANTUONO | University of North Carolina at Charlotte
Selim KARAHASANOĞLU | İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Miraç TOSUN | Karadeniz Teknik Üniversitesi
Kenan YILDIZ | İstanbul Medeniyet Üniversitesi

YAZIM VE DİL EDİTÖRLERİ
WRITING AND LANGUAGE
EDITORS

Burhan ÇAĞLAR | Sakarya Üniversitesi
Burak ÇİTİR | Sakarya Üniversitesi
Mehmet KERİM | Sakarya Üniversitesi
Bünyamin PUNAR | Sakarya Üniversitesi

KİTAP İNCELEME EDİTÖRÜ
BOOK REVIEW EDITOR

Ömer Faruk CAN | Sakarya Üniversitesi

TÜRKÇE DİL EDİTÖRLERİ
TURKISH LANGUAGE
EDITORS

Sedat KOCABEY | Sakarya Üniversitesi
Büşranur KOCAER | İbn Haldun Üniversitesi
Muhammed Emir TULUM | İstanbul Medeniyet Üniversitesi

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRLERİ
ENGLISH LANGUAGE
EDITORS

Didar Ayşe AKBULUT | Marmara Üniversitesi
İrem GÜNDÜZ-POLAT | Sakarya Üniversitesi
Hâcer KILIÇASLAN | Sakarya Üniversitesi

MİZANPAJ VE SOSYAL
MEDYA EDİTÖRÜ
LAYOUT AND SOCIAL MEDIA
EDITOR

Büşranur BEKMAN | Sakarya Üniversitesi

YAYIN SEKRETERİ
SECRETARIAT

Yusuf İslam YILMAZ | Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

DANIŖMA KURULU
ADVISORY BOARD

Houssine ALLOUL | University of Amsterdam
Feridun BİLGİN | Mardin Artuklu Üniversitesi
Hüseyin ÇINAR | Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Roger DEAL | University of South Carolina Aiken
Randi DEGUILHEM | Aix-Marseille University
Şefaattin DENİZ | Kocaeli Üniversitesi
Ümit EKİN | Sakarya Üniversitesi
Kübra FETTAHOĞLU | Kırklareli Üniversitesi
Davut GUTMAN | Manhattanville College
Davut HUT | Marmara Üniversitesi
Mehmet İNBAŖI | Erciyes Üniversitesi
Kezban ACAR KAPLAN | Celal Bayar Üniversitesi
Mehmet KURU | Sabancı Üniversitesi
Milena METHODIEVA | University of Toronto
Michalis N. MICHAEL | University of Cyprus
Ali Fuat ÖRENÇ | İstanbul Üniversitesi
Erol ÖZVAR | Yükseköğretim Kurulu
Kazuaki SAWAI | Kansai University
Tsvetelina TSVETKOVA | Balkan History Association (BHA)
Yunus UĞUR | Marmara Üniversitesi
Francesco VIOLANTE | University of Bari Aldo Moro
Anđelko VLAŖIĆ | University of Osijek
Sadık YAZAR | İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Hale YILMAZ | Southern Illinois University at Carbondale
İlhami YURDAKUL | Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

DİZİNLER VE VERİTABANLARI | INDEXING AND ABSTRACTING

SCOPUS

TR DİZİN

dergipark.org.tr/kadim/indexes

HAKEM LİSTESİ
LIST OF REVIEWERS

- Alfabetik olarak sıralanmıştır. Hakemlik için ilgili alanda doktora derecesi aranmaktadır.
- Sorted alphabetically. For refereeing, a PhD degree in the relevant field is required.

Bora ALTAY	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi boraaltay@gmail.com ORCID: 0000-0003-3098-4728.
Sami ARSLAN	İstanbul Medeniyet Üniversitesi sarslan@fsm.edu.tr ORCID: 0000-0002-0662-6632.
Cemal ATABAŞ	Marmara Üniversitesi cemal.atabas@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0003-0325-4850.
Kazım BAYCAR	Yıldız Teknik Üniversitesi kbaycar@yildiz.edu.tr ORCID: 0000-0002-6420-7559.
Ayşe BALTACIOĞLU-BRAMMER	New York University ayse.baltacioglu@gmail.com ORCID: 0000-0002-0347-3562.
Youssef Ben ISMAIL	Columbia University ybi2101@columbia.edu ORCID: 0009-0009-1359-6783.
Yüksel ÇELİK	Marmara Üniversitesi yuksel.celik@marmara.edu.tr ORCID: 0000-0001-5490-1216.
Gürkan DAĞBAŞI	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi gurkan.dagbasi@hbv.edu.tr ORCID: 0000-0002-2050-9213.
Şefaattin DENİZ	İstanbul Üniversitesi sefaattin.deniz@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0002-1333-5657.
Raymond DETREZ	Ghent University raymond.detrez@ugent.be ORCID: 0000-0002-8055-9829.
Ayla EFE	Anadolu Üniversitesi aeefe@anadolu.edu.tr ORCID: 0000-0002-2490-7593.
Davut HUT	Marmara Üniversitesi davuthut@marmara.edu.tr ORCID: 0000-0001-9247-1675.
Betül İPŞİRLİ ARGİT	Marmara Üniversitesi betulargit@gmail.com ORCID: 0000-0002-1917-7434.
Recep KARACAKAYA	İstanbul Medeniyet Üniversitesi recep.karacakaya@medeniyet.edu.tr ORCID: 0000-0003-1640-7596.
Yahya KOÇ	Kırklareli Üniversitesi yahya.koc@klu.edu.tr ORCID: 0000-0002-5918-6749.
Ömer KOÇYİĞİT	Marmara Üniversitesi omer.kocyigit@marmara.edu.tr ORCID: 0000-0002-7592-6946.
Erol KÖROĞLU	Boğaziçi Üniversitesi erol.koroglu@boun.edu.tr ORCID: 0000-0002-0608-3260.
Kemalettin KUZUCU	Marmara Üniversitesi kemalettin.kuzucu@marmara.edu.tr ORCID: 0000-0002-8644-9970.
İbrahim PAZAN	İstanbul Topkapı Üniversitesi ibrahimpazan@topkapi.edu.tr ORCID: 0000-0002-2354-0478.
Süleyman POLAT	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi suleymanpolat_@hotmail.com ORCID: 0000-0002-1939-7293.
Serap SUNAY	Balıkesir Üniversitesi serapsunay@balikesir.edu.tr ORCID: 0000-0002-0332-5439.
Kahraman ŞAKUL	İstanbul Medeniyet Üniversitesi kahraman.sakul@medeniyet.edu.tr ORCID: 0000-0002-8405-3390.
İbrahim ŞİRİN	Kocaeli Üniversitesi ibrahim.sirin@kocaeli.edu.tr ORCID: 0000-0002-1177-6651.
Ekrem TAK	İstanbul Medeniyet Üniversitesi ekrem.tak@medeniyet.edu.tr ORCID: 0000-0003-1386-6519.
James TALLON	Lewis University TallonJa@Lewisu.edu ORCID: 0009-0004-0442-9928.

Abdullah Erdem TAŞ	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi abdullah.tas@dpu.edu.tr ORCID: 0000-0002-2680-7713 .
Özgür TÜRESAY	Ecole Pratique des Hautes Études (EPHE) ozgur.turesay@ephe.psl.eu ORCID: 0000-0002-1900-0276 .
Mehmet YASTI	Necmettin Erbakan Üniversitesi myasti@erbakan.edu.tr ORCID: 0000-0001-6339-6872 .
Sadık YAZAR	İstanbul Medeniyet Üniversitesi zyazar@gmail.com ORCID: 0000-0001-8029-5723 .
Yasir YILMAZ	Österreichische Akademie der Wissenschaften yasiryilmaz@ocaw.ac.at ORCID: 0000-0001-5387-3532 .
İlhami YURDAKUL	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi ilhami.yurdakul@bilecik.edu.tr ORCID: 0000-0001-6725-3924 .

YAZARLARA NOTLAR

Kadim, Osmanlı tarihi sahasında özgün ve alanlarına katkı sunan araştırma ve inceleme makaleleri, tenkitli metin neşri ve tercümeleri, kitap ve bilimsel etkinlik kritikleri ve doktora tez özetleri türünde kaleme alınmış çalışmaları kabul etmektedir. Yazılar gönderilmeden önce aşağıdaki notların dikkatli bir şekilde okunması tavsiye edilir. Bu kılavuza uymayan yazılar müelliflerine iade edilecektir.

Yazılar Türkçe veya İngilizce kaleme alınmalı ve dergipark.org.tr/kadim adresinden sisteme yüklenmelidir. Ana metin, Microsoft Word programında Times New Roman yazı stili, 12 punto ve 1,5 satır aralığında, dipnotlar ise Times New Roman 10 punto ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır. Sayfa kenar boşlukları Microsoft Word programının varsayılan kenar boşluğunda (her yönden 2,5 cm) olmalıdır. Makalelere ayrıca 100-200 kelime aralığında Türkçe ve İngilizce öz ve bunların altına 4-7 tane anahtar kelime eklenmelidir.

Makalenin başlığı, ilk sayfaya ortalı şekilde yazılmalıdır. Unvan, kurum, elektronik posta ve ORCID bilgileri, makale başlığı altına yazılacak olan yazarın tam ismine dipnot olarak eklenmelidir. (Bütün yazarlar ORCID kimliğı edinmekle mükelleftir: orcid.org).

Bu kıstasları karşılayan ve ilk editör incelemesinde içerik bakımından uygun bulunan makaleler, çift taraflı kör hakemlik sistemi uyarınca, yazarın bilgilerine erişimi kapalı olan iki hakeme gönderilecektir. Müelliflere uluslararası bir kitleye hitap ettiklerini hatırdta bulundurmaları tavsiye edilmektedir.

Dipnot, Alıntı ve Referanslar: Dergide referans sistemi olarak İSNAD 2. Edisyon (Dipnotlu) kullanılmaktadır: isnadsistemi.org. Arşiv evrakına referans için ise bk. dergipark.org.tr/kadim/page/12808

Transliterasyon: Bu konuda *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nin yaklaşımı benimsenmiştir. Gerekli olmadıkça transliterasyon alfabesinin kullanılması tavsiye edilmemektedir. Kullanılması durumunda, aynı kelime için yazının tümünde tutarlı olmak kaydıyla İSNAD Sistemi takip edilmelidir. Bu konuda tutarlı ve doğru kullanımı takip etmeyen yazılar, yazarlarına tashih için geri gönderilecektir.

Benzerlik Analizi: Tüm makaleler yayın etiğı ihlallerini engellemek maksadıyla intihal taramasından geçirilir. *iThenticate* intihal engelleme programı vasıtası ile denetlenen çalışmalarda benzerlik oranı %15'i geçmemelidir.

Telif Hakları: *Kadim*, "Libre Açık Erişim" sağılama politikasını benimsemiştir. Ödeme talebi bulunmayan ve izin engellerini ortadan kaldıran bir "Libre Açık Erişim" dergisidir. Tüm yazarlar *Kadim*'de yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve alışmaları [Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası \(CC BY-NC 4.0\)](http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) olarak lisanslıdır. Bu lisans, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

K*adim* welcomes original and scholarly contributions to the field of Ottoman History. Contributors can submit research articles, translations or critical editions, book or scholarly event reviews and dissertation proposals. Contributors are expected to read the text below carefully before submitting a manuscript. Manuscripts that do not conform to *Kadim's* guidelines will be returned to the author.

Manuscripts should be written in Turkish or English and uploaded to *Kadim's* system via dergipark.org/kadim. Authors should write manuscripts with Times New Roman font style, 12-point font, and 1.5 line spacing in Microsoft Word. The footnotes should be in Times New Roman, 10-point font, and single-spaced. The margins of each Microsoft Word page should be in the default form (2.5 cm per side). The manuscript should also include an abstract of 100-200 words in Turkish and English with 4-7 keywords below.

The article's title should be vertically centered at the top of the first page. The author's full name should follow the title, and contributors should include title, institution, email, and ORCID information as footnoted to the names (All contributors are responsible for creating an ORCID account: orcid.org).

Manuscripts conforming to these conditions will be read by the editors for the evaluation of the content. They reserve the right to decide on the suitability of the subject matter at this step. Eligible submissions then will be seen anonymously by two referees. Contributors are kindly suggested to keep in mind that they are addressing an international audience.

Footnotes, Text Citation and References: *Kadim* follows the citation system of İSNAD 2nd Edition, which utilizes footnotes for referencing. For more information on this citation system, authors can refer to the website isnadsistemi.org. If authors need to cite archival materials, they should refer to the information provided on the *Kadim* website at dergipark.org.tr/kadim/page/12808.

Transliteration: *Kadim* adheres to the *TDV İslam Ansiklopedisi's* approach for transliteration. It is recommended to avoid using diacritical marks or transliteration alphabets unless required. When employing diacritics, Transliteration: contributors should maintain consistency throughout the text and adhere to İSNAD's [transliteration system](#).

Similarity Check: Articles undergo thorough plagiarism screening to uphold publication ethics and prevent violations. Utilizing *iThenticate* plagiarism detection software, the similarity rate must not exceed 15% to ensure the integrity of the content.

Copyright: Articles in *Kadim* are licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International \(CC BY-NC 4.0\)](#). *Kadim* adapts "Libre Open Access" Policy. It has no price barriers and removes any permission barriers. Libre Open access to information benefits humanity as it improves the global value of information. The authors publishing with *Kadim* retain the copyright to their work. *Kadim* gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform, and build upon the material by providing appropriate credit to the original work. under the license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work.

AMAÇ & KAPSAM

Kadim'in amacı, dünyanın dört bir tarafındaki Osmanlı araştırmacılarına, çalışma sonuçlarını paylaşıp tartışabilecekleri açık erişimli akademik bir zemin sunmaktır. Eleştirel bakış açılarını teşvik eden dergi, farklı ekollere mensup tarihçilerin bilimsel niteliği yüksek çalışmalarını yayınlayarak alanındaki bilgi birikimine katkıda bulunmayı ve Osmanlı çalışmalarını daha ileri bir seviyeye taşımayı hedeflemektedir.

Kadim, Osmanlı çalışmaları sahasında özgün ve alanlarına katkı sunan araştırma ve inceleme makaleleri, araştırma notu, tenkitli metin neşri ve tercümelemleri, kitap ve bilimsel etkinlik kritikleri, doktora tez özetleri, derleme, çeviri, kısa rapor, teknik not, söyleşi, biyografi ve bibliyografi, vefeyât türünde kaleme alınmış çalışmaları kabul etmektedir.

AÇIK ERİŞİM POLİTİKASI

Kadim "Libre Açık Erişim" sağlama politikasını benimsemiştir. Ödeme talebi bulunmayan ve izin engellerini ortadan kaldıran bir "Libre Açık Erişim" dergisidir. Açık erişim bilginin küresel değişimini artırarak insanlık için yararlı sonuçlar doğurmaktadır. *Kadim* aynı zamanda 12 Eylül 2012 tarihinde kabul edilen **Budapeşte Açık Erişim Girişimi**'ni desteklemektedir.

Kadim'de yayınlanan tüm makaleler **Creative Commons Atıf-Gayriticari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0)** Lisansı ile lisanslanmıştır. Bu lisans; yayınlanan tüm makaleleri, veri setlerini, grafik ve ekleri kaynak göstermek şartıyla veri madenciliği uygulamalarında, arama motorlarında, web sitelerinde, bloglarda ve diğer tüm platformlarda çoğaltma, paylaşma ve yayma hakkı tanır. Bu lisans eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

Açık erişim disiplinler arası iletişimi kolaylaştıran, farklı disiplinlerin birbirleriyle çalışabilmesini teşvik eden bir yaklaşımdır. Bu doğrultuda dergi makalelerine daha çok erişim ve daha şeffaf bir değerlendirme süreci sunarak kendi alanına katkı sağlamaktadır.

ÜCRET POLİTİKASI

Kadim, hiçbir kütüphane veya okuyucudan yayınlanan elektronik makalelere erişim için abonelik ve ücret talep etmeyeceğini taahhüt eder. Makalenin gönderim, yayınlama ve süreç işlemleri için ücret talep edilmez veya yazarlara ödeme yapılmaz.

ETİK İLKELER & YAYIN POLİTİKASI

Kadim araştırma ve yayın etiği konusunda uluslararası standartlara bağlıdır, Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan **Uluslararası Etik Yayıncılık İlkeleri**'ni benimsemiştir. Çalışmalarını dergiye sunan yazarlar COPE ve bu çerçevede hazırlanmış aşağıdaki etik ilkeleri karşılamakla mükelleftir. .

Ortak yazarlık: Aday makalenin yazarları, sunulan çalışmaya önemli katkı sağlayanlarla sınırlı olmalıdır. Makalenin yazarları makalenin sunumundan önce kesinleşir. Çalışmaya katkısı olmayanların isimlerine aday makalede yer verilmesi (hediye yazarlık) ya da katkısı olanların isimlerine yer verilmemesi (hayalet yazarlık) kabul edilemez.

Teşekkür: Yazarlar gönderdikleri çalışmaları destekleyen kuruluşları ve finansal kaynakları "Teşekkür" kısmında beyan etmekle yükümlüdür.

Özgünlük ve intihalden kaçınma: Sunulan çalışma bütünüyle yazarlarına ait olmalıdır. Diğer araştırmacıların çalışmalarına makale içinde yer verildiyse, bunun uygun bir şekilde alıntılanması ve kaynaklarda bu çalışmaların listelenmesi gerekmektedir. Gönderilen makaleler bir intihal tespit yazılımı olan *iThenticate* programında taranarak kontrol edilir. Elde edilen raporda benzerlik oranı %15 ve üzeri olan makaleler değerlendirmeye alınmayacaktır.

Etik kurul izni ve onayı: Katılımcılardan anket, ölçek, görüşme, gözlem vb. yollarla veri toplamayı gerektiren araştırmalar için etik kurul izni alındığı aday makale içinde belirtilmelidir. Veri toplama sürecinde etik hususlara hassasiyet gösterildiğinin kanıtları (başkalarına ait ölçek, anket ve fotoğrafların kullanımı için izin alınması gibi) çalışmada sunulmalıdır.

Basılmış bir yayının tekrar sunumu: Yazarların, daha önce yayınlanmamış çalışmalarını *Kadim*'e sunmaları beklenir. Çalışma sunumuyla birlikte bir başka dergiye gönderilmemelidir.

Dilimleme: Yazarlar bir araştırmanın sonuçlarını, araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde ve uygun olmayan biçimde parçalara ayırıp birden fazla sayıda yayımlayarak bu yayınları akademik atama ve yükselmelerde ayrı yayımlar olarak sunmamalıdır.

Ham verileri sunma ve saklama: Yazarlar, editör ve hakemler tarafından talep edildiğinde araştırmalarının ham verilerini sunmak ve bu verileri makaleleri yayımlandıktan sonra da saklamak zorundadırlar.

Yayımlanmış makalelerde hata tespiti: Bir yazar *Kadim*'de yayınlanmış makalesinde önemli bir hata veya yanlışlık olduğunu tespit ettiğinde, dergi editörünü derhal haberdar etmek ve makaleyi geri çekmek veya düzeltmek için editörle işbirliği yapmak zorundadır.

AIM & SCOPE

Kadim is committed to creating an open-access, academic forum for scholars in the field of Ottoman Studies to share and discuss research findings. The journal encourages critical discourse by featuring academic contributions from diverse schools of thought, with the aim of enriching scholarly literature and promoting the advancement of Ottoman studies.

Kadim accepts a wide range of submissions related to the history of the Ottoman Empire and associated fields. The journal welcomes contributions in Turkish or English, including articles, critical editions, translations, book and dissertation reviews, article reviews, short reports, interviews, meeting abstracts, obituaries, biographies, and bibliographies.

OPEN ACCESS POLICY

Kadim embraces a "Libre Open Access" policy, eliminating both price and permission barriers to ensure unrestricted access to information. By supporting the free flow of knowledge, *Kadim* contributes to enhancing the global value of information for the betterment of humanity. In line with this commitment, *Kadim* endorses the Budapest Open Access Initiative, signed on September 12, 2012.

All articles published in *Kadim* are licensed under the [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License \(CC BY-NC 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). This license allows for the reproduction, sharing, and distribution of all articles, data sets, graphics, and attachments on data mining applications, search engines, websites, blogs, and all other platforms, as long as proper attribution is given. This license allows for the sharing, copying, reproducing, and adapting of the work in any size and format, as long as it is not for commercial use and proper attribution to the original work is made, including the ability to edit, transform, and build upon the work.

Open access is an approach that facilitates interdisciplinary communication and encourages collaboration between different disciplines. In this regard, the journal provides greater access to its articles and a more transparent peer-review process, contributing to its field.

PRICE POLICY

Kadim is committed to providing free and open access to its electronic articles without any charges or fees imposed on its readers or libraries. The journal does not require any payment for the submission, publication, or management of the submission process. It is worth noting that the journal does not offer any form of compensation to its authors for their contributions.

ETHICAL PRINCIPLES & PUBLICATION POLICY

Kadim adheres to international standards in research and publication ethics and has adopted the International Ethical Publishing Principles published by the [Committee on Publication Ethics \(COPE\)](https://wwwCOPE.org/), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and World Association of Medical Editors (WAME). Authors who submit their work to the journal must comply with the ethical principles prepared by this framework.

Authorship of the Paper: Authorship should be limited to those who significantly contribute to the study. The authors of an article are to be decided before the submission, no one should be a 'gifted' author or denied as a ghost author.

Acknowledgments: Those (institutions and financial resources) who provide support but not contribute to the research should be acknowledged in an Acknowledgements section.

Originality and purity of plagiarism: The authors should be entirely own the submitted work. All the references in the manuscript should be cited appropriately and listed in the references. All submitted articles will be screened through *iThenticate* to prevent plagiarism and violations of publication ethics. The studies showing a 15% or more similarity rate will be rejected.

Ethics committee permission and approval: If the research involves human participants, the authors must claim ethical approval from an appropriate committee and explain how they obtained consent in the manuscripts.

Redundant publication: Authors are expected to submit original, previously unpublished content to *Kadim*. Authors should not submit the work to another journal concurrently.

Salami publication or salami slicing: Authors should not disaggregate the research results and publish them separately by violating the integrity of the research, and they should not present these publications for academic appointments and promotions.

Data access and retention: Authors are required to submit the raw data of their research when requested by the editors and referees and keep this data after publication.

Fundamental errors in published works: When an author discovers a significant error or inaccuracy the published article, the author should promptly notify the journal editor and cooperate to retract or correct the paper.

YAZARLAR İÇİN ARAŞTIRMA & YAYIN ETİĞİ

- Gönderilen makalenin akademik sahaya katkı sunacak nitelik taşıması yazarın sorumluluğundadır.
- Çalışmaların özgün değer taşımasıve araştırmaya dayalı olması gerekmektedir.
- İntihal taraması dergi tarafından yapılıyor ise de akademik onursuzluk olan intihalin sonuçları tamamen yazara yönelecektir.
- Makale aynı anda farklı dergilere gönderilmemelidir ve daha önce başka bir dergiye gönderilmiş olmamalıdır.
- Makalede ismi yazılacak olan diğer yazarların araştırmaya katkı sağladığından emin olunmalıdır. Akademik katkısı olmayan kişilerin ilave yazar olarak gösterilmesi veya katkı sırası gözetilmeksizin, unvan, yaş ve cinsiyet gibi bilimsel ölçütlerle yazar sıralaması yapılması bilim etiğine aykırıdır.
- Dergiye makale gönderen yazarların derginin yayım ve yazım ilkelerini okuduğu ve kabul ettiği varsayılır ve yazarlar bu ilkelerde kendinden beklenenleri taahhüt etmiş sayılmaktadır.
- Atıflar ve kaynakça gösterimi eksiksiz olmalıdır.

YAZARLAR İÇİN ETİK BEYANI HAKKINDA

- Etik kurul izni gerektiren çalışmalar için ilgili izinlerin alınarak söz konusu bilgilere makalede yer verilmesi gerekmektedir. Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir.
- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar. Bunlara ek olarak aşağıdaki hususlara ilişkin gerekli izinlerin de alınması gerekmektedir:
- Olgu sunumlarında “Aydınlatılmış Onam Formu”nun alındığının belirtilmesi,
- Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,
- Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi.

HAKEMLER İÇİN ARAŞTIRMA & YAYIN ETİĞİ

- Hakemler dergide yayımlanacak makalenin akademik kalitesinin en temel tespit edicisi olduklarının bilinciyle davranmalı ve akademik kaliteyi artırma sorumluluğuyla değerlendirme yapmalıdır.
- Hakemler, yalnızca uygun bir değerlendirmeyi yapmak için gereken uzmanlığa sahip oldukları, kör hakemlik gizliliğine riayet edebilecekleri ve makaleye dair detayları her şekilde gizli tutabilecekleri makalelerin hakemliğini kabul etmelidirler.
- Makale inceleme süreci sonrasında da incelenen makaleye dair herhangi bir bilgi hiçbir şekilde başkalarıyla paylaşılmamalıdır.
- Hakemler, yalnızca makalelerin içeriğinin doğruluğunu ve akademik ölçütlere uygunluğunu değerlendirmelidir. Makalede ortaya konan düşüncelerin hakemin düşüncelerinden farklı olması değerlendirmeyi etkilememelidir.
- Hakem raporları objektif ve ölçülü olmalıdır. Hakaret içeren, küçümseyici ve itham edici ifadelerden kesinlikle kaçınılmalıdır.
- Hakemler, değerlendirme raporlarında yüzeysel ve muğlak ifadelerden kaçınılmalıdır. Sonucu olumsuz olan değerlendirmelerde sonucun dayandığı eksik ve kusurlu hususlar somut bir şekilde gösterilmelidir.
- Hakemler, kendilerine tanınan süre içerisinde makaleleri değerlendirmelidir. Şayet değerlendirme yapmayacaklarsa, makul bir süre içerisinde dergiye bildirmelidirler.

EDİTÖRLER İÇİN ARAŞTIRMA & YAYIN ETİĞİ

- Editörler, dergi politikasında belirtilen ilgili alanlara katkı sağlayacak makaleleri değerlendirme sürecine kabul etmelidir.
- Editörler, kabul veya reddedilen makaleler ile herhangi bir çıkar çatışması/ilişkisi içinde olmamalıdır.
- Editörler bir makaleyi kabul etmek ya da reddetmek için tüm sorumluluğa ve yetkiye sahiptir.
- Hakemlerin ve yazarların isimlerinin karşılıklı olarak gizli tutulması editörlerin sorumluluğudur.
- Yayımlanmak üzere gönderilen makalelerin intihal taraması ve böylece akademik onursuzluğun önüne geçilmesi için editörler gerekli çabayı göstermelidir.
- Dergiye gönderilen makalelerin ön inceleme, hakemlik, düzenleme ve yayınlama süreçlerinin vaktinde ve sağlıklı bir şekilde tamamlanması editörlerin görevidir.
- Editörler dergiye makale kabul ederken akademik kaygı ve ölçütleri öncelemelidir.

RESEARCH & PUBLICATION ETHICS FOR AUTHORS

- It is the authors' responsibility to ensure that the submitted article is of a quality that contributes to the academic field.
- The works must be original and based on research.
- Although the plagiarism scan will be carried out, it is the authors' responsibility for the academic consequences of plagiarism as academic dishonesty.
- The articles should not be sent to different journals concurrently and should not have been in the evaluation process in another journal.
- It should be made sure that other individuals shown as co-authors have contributed to the research. It is contrary to scientific ethics to add some, who are not academic contributors to the article, as co-authors or to put in order co-authors with non-academic criteria such as title, age, and gender regardless of the order of contribution.
- It is assumed that authors who submit articles to the journal read and accept the publishing and writing principles of the journal and the writers are deemed to have committed themselves to these principles.
- Citations and bibliography should be complete and valid.

ETHICAL DECLARATION FOR AUTHORS

- The studies requiring ethical committee permission must mention the respective situation in the article. Researches requiring the permission of the Ethics Committee are as follows.
- Any research carried out with qualitative or quantitative approaches that require data collection from participants using survey, interview, focus group work, observation, experiment, interview techniques,
- Use of humans and animals (including material / data) for experimental or other scientific purposes,
- Clinical researches on humans,
- Researches on animals,
- Retrospective studies in accordance with the law of protection of personal data.

Additionally, it is necessary to obtain such permissions for the followings:

- In the case reports, it is stated that the "informed consent form" was taken,
- Obtaining and specifying the permission of the owners for the use of scales, surveys and photographs of others,
- Stating that the copyright regulations are complied with for the ideas and works of art used.

RESEARCH & PUBLICATION ETHICS FOR REFEREE

- Referees must evaluate the articles within the time frame granted to them. If they will not evaluate the article, they must notify the journal within a reasonable time.
- Referees should act with the awareness that they are the most basic determinant of the academic quality of the article to be published in the journal and should evaluate it with a view to increasing academic quality.
- Referees should only accept the articles that they have the expertise necessary to make an appropriate appraisal. Also, they should only accept the articles that they can adhere to the double-blind peer-review secrecy and they should keep the details of the article in every way confidential.
- Any information about the article examined in the review process should not be shared with anyone in any way.
- Referees should only evaluate the correctness of the content of the articles and the appropriateness of the academic criteria. The opinions put forth in the article by the authors may differ from those of the referees. The differences should not affect the evaluation.
- Referee reports should be objective and moderate. Defamatory, derogatory, and accusatory statements must be avoided.
- Referees should avoid superficial and ambiguous expressions in evaluation reports. For the evaluations that resulted negatively, the missing points and imperfections of the article must be shown clearly and concretely.

RESEARCH & PUBLICATION ETHICS FOR EDITORS

- Editors should accept the articles that may contribute to the relevant areas expressed in the scope of the Journal to the evaluation process.
- Editors should not be in any conflict of interest with the accepted or rejected articles nor take advantage of them.
- Editors have all the responsibility and authority to accept or reject a submission.
- It is the responsibility of editors to keep the names of referees and authors confidential.
- Editors should take the necessary effort to ensure that the articles submitted for publication will be scanned to prevent plagiarism, which is academic dishonesty.
- It is the responsibility of editors to complete the review, refereeing, editing, and publishing processes of the submitted articles in a timely and healthy manner.
- Editors should give priority to academic concerns and criteria when accepting the articles to the journal.

kadim

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

ELİF DERİN. 1

Establishment and Continuity of the Rüstem Paşa Library
Rüstem Paşa Kütüphanesi'nin Kuruluşu ve Günümüze Gelişi

METİN AYDAR. 21

Savaş ve Barış Arasında: 1683 Viyana Seferi'ne Giden Süreçte Diplomasi,
Dezenformasyon ve Karar Alma
*Between War and Peace: Diplomacy, Disinformation and Decision-Making in the Process
Leading to the Vienna Campaign of 1683*

EBUBEKİR CEYLAN. 47

Musul'da Yerel Bir Tarihçi: Yâsîn Ömerî (1745-1820) ve *Târîh-i Âsârü'l-Celiyye
Fî Havâdisi'l-Ardiyye* Başlıklı Eseri
*A Local Chronicler in Mosul: Yâsîn al-Omarî (1745- 1820) and His 'Târîh-i Âsârü'l
Jaliyya Fî Havâdisi'l-Ardiyya'*

HASAN FATİH ÖYÜK. 71

Revisiting the 1826 Bektaşî Purge: Political-Economy of Confiscating
Endowment Lands
*Bektaşî Tekkelerinin Kapatılmasını Yeniden Düşünmek: Vakıf Mülklerinin
Kamulaştırılmasının Politik-Ekonomisi*

KASIM HIZLI - SACİT UĞUZ. 93

Kuzey Afrika'da Nüfuz Mücadelesi ve Salih Münir Bey'in Diplomatik
Girişimleri
The Struggle for Influence in North Africa and Salih Münir Bey's Diplomatic Initiatives

SEVDA KAMAN. 113

Evrensel İletişim Hayalinde Bir Osmanlı Aydını: Hüseyin Tevfik
An Ottoman Intellectual Dreaming of Universal Communication: Hüseyin Tevfik

NİMET İPEK - SERRA BOSTAN. 129

Zarfin Ehemmiyeti: Süheyl Ünver'in *Yazma Kitap Kılavuzu* Adlı Eseri ve
Yazmaların Kataloglanmasına Dair Önerileri
*Significance of Paratext: Süheyl Ünver's Yazma Kitap Kılavuzu (A Guide to Islamic
Manuscripts) and His Suggestions on Cataloging Islamic Manuscripts*

HABİBULLAH HABİB. 157

Osmanlı Hukukunda Bürokratik Geleneğin Tesisi: Bursa Kadılığı ve Kadı
Sicillerinin Oluşumu
*The Institutionalization of Bureaucratic Practices in the Ottoman Legal System:
A Case Study of the Bursa Court And the Development of Court Registers*

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

ÖZGÜR KOLÇAK. 177

Papp, Sándor. *Osmanlılar ve Macarlar: Bir Diplomatik Tarih*

CHRISTIAN MAUDER. 183

Pfeifer, Helen. *Empire of Salons: Conquest and Community in the Early Modern Ottoman Lands*

EYYUB ŞİMŞEK. 187

Bilici, Faruk. *Le canal de Suez et l'Empire ottoman*

ARLEN WIESENTHAL. 193

Stephanov, Darin N. *Ruler Visibility and Popular Belonging in the Ottoman Empire, 1808-1908*

HASAN ALİ ÇAKMAK. 199

Yetiş Doğan, Esmâ Gül. *Osmanlı İç Borçlanma Sisteminde Modernleşme 1839-1881*

ERDAL ÇİFTÇİ. 203

Barakat, Nora Elizabeth. *Bedouin Bureaucrats: Mobility and Property in the Ottoman Empire*

kadim

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Establishment and Continuity of the Rüstem Pasha Madrasa Library*

RÜSTEM PAŞA
KÜTÜPHANESİ'NİN
KURULUŞU VE GÜNÜMÜZE
GELİŞİ

ELİF DERİN**

ABSTARCT

This article aims to contribute to Ottoman book culture studies regarding collections and foundation libraries. It examines the book collection of Rüstem Pasha, one of the viziers of the Süleyman the Magnificent, in the Süleymaniye Manuscript Library. Rüstem Pasha's wealth of books is emphasized in historical sources. He established a high-grade madrasa in Istanbul in the mid-16th century and endowed a book collection necessary for education. This article compares the books specified in Pasha's endowment deed with the catalog of the collection issued during Abdulhamid II's reign, and its current state to reveal the formation of the collection and how it has survived to the present day. While the endowment deed provides detailed information about the first books endowed to the madrasa, the collection itself and the Hamidian-era catalog provide information about the books that were lost and added to the collection over time.

Keywords: Ottoman Manuscripts, Madrasa Books, 16th Century, Manuscript Culture.

ÖZ

Osmanlı kitap kültürü çalışmalarına koleksiyonlar ve vakıf kütüphaneleri açısından katkı sağlamayı amaçlayan bu makale Kanûni Sultan Süleyman'ın sadrazamlarından Rüstem Paşa'nın Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki kitap koleksiyonunu incelemektedir. Tarihsel kaynaklarda kitaplarının zenginliğine vurgu yapılan Rüstem Paşa 16. yüzyılın ortalarında İstanbul'da yüksek dereceli bir medrese kurarak medresenin ihtiyacı olan kitapları da vakfeder. Makalede medresenin vakfiyesi, koleksiyonun II. Abdülhamid döneminde hazırlanan kataloğu ve bugünkü durumu karşılaştırılarak koleksiyonun oluşumu ve bugüne nasıl ulaştığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Vakfiye, medreseye vakfedilen ilk kitaplar hakkında detaylı bilgiler sağlarken koleksiyonun kendisi ve Devr-i Hamidi kataloğu da zaman içinde eksilen ve koleksiyona eklenen kitaplar hakkında bilgi edinmemize yardımcı olmaktadır.

Anahtar Kelime: Osmanlı Kitap Kültürü, Medrese Kitapları, 16. yüzyıl, Yazma Kitap Kültürü.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 10 Mayıs 2023 | Date Received: 10 May 2023
Kabul Tarihi: 24 Kasım 2023 | Date Accepted: 24 November 2023

ATIF | CITATION

Derin, Elif. "Establishment and Continuity of the Rüstem Pasha Madrasa Library". *Kadim* 7 (April 2024), 1-19. doi.org/10.54462/kadim.1295472

* I am deeply grateful to Berat Açıl for the Ottoman Book Culture course I had the privilege of completing at Istanbul Şehir University. His expert guidance not only introduced me to the rich world of book culture but also had a significant impact on my approach to writing this paper.

** Student, Fatih Sultan Mehmet Vakıf University, Department of History, ederin@fsm.edu.tr, ORCID: [0000-0003-3412-5664](https://orcid.org/0000-0003-3412-5664).

INTRODUCTION

As a relatively recent field, Ottoman book culture studies face several methodological challenges. Foremost among these is the fact that while most book history studies focus on printed books, the majority of Ottoman studies focus on manuscripts. Although we have numerous historical sources such as library catalogs, endowment deeds (*waqfiyyas*), and estate records, conducting meaningful research in the field without a codicological background is impossible. Indeed, each element of the manuscript, including its physical characteristics, features, and extra-textual notes, can provide valuable information about the history and culture of the books.

Recent studies focus on manuscripts, particularly in the Islamic and Ottoman contexts, have been increasing and developing in terms of methodology. Among these studies, collection-based research is of particular importance to me. The first example of book collection studies is Berat Açı̇l's collaborative study on Carullah Efendi's (d.1738) personal library. Açı̇l comprehensively evaluates both the books and their non-text elements, e.g., marginalia. The biographical information obtained from marginalia about Carullah Efendi is an excellent example showing the content information that manuscripts can provide about their readers or owners.¹ In *The Treasure of Knowledge*,² different aspects of Bayezid II's (r. 1481-1512) library are investigated detailly as a result of a thorough investigation of the collection. The volume also examines the interior treasure collections of the palace, the status of the books in the collection, and the catalog available to scholars and visitors. One of the most recent studies is a project of the Şehid Ali Paşa (d.1716) collection. Tülay Artan's preliminary article about the study, makes it possible to learn about its scope and central questions. The project aims to shed light on the journey of the book collection, which was confiscated after the death of Şehid Ali Pasha, then dispersed, and finally partially reassembled.³ Artan's recent article not only provides information on the fate of the books but also evaluates the book culture of the period through the example of the *Şehid Ali Paşa* collection.⁴ This second article provides enlightening results for understanding the nature of collections and the efforts of collectors in the 18th century.⁵ These studies are usually projects where a group of scholars study extensive collections. What I propose to do in this article is a small-scale review of a smaller collection, similar to Berat Açı̇l's article on Habeşi Mehmed Ağa's books.⁶ Açı̇l makes the classification and evaluation of the books Habeşi Mehmed Ağa donated to the mosque that he built, based on his endowment and their current status.

The madrasa was a high-ranking institution founded in the 16th century, which contains a small collection of manuscripts donated by Rüstem Pasha for the use of students and scholars of the madrasa. The collection grew from 150 volumes at its foundation to 186 volumes today,

- 1 Berat Açı̇l (ed.), *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları* (İstanbul: İlem Kitaplığı, 2015).
- 2 Gülru Necipoğlu et al. (ed.), *Treasure of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3-1503/4)* (Leiden; Boston: Brill, 2019).
- 3 Tülay Artan, "On Sekizinci Yüzyıl Başında Osmanlı Bilgi Üretimi ve Dağılımı: Yazma Eser Koleksiyonları ve Koleksiyonerler Arasında Şehid Ali Paşa'nın Yeri", *Müteferrika* 58 (2020), 5-40.
- 4 Tülay Artan, "Şehid Ali Paşa'nın Sük-1 Sultânî'de Satılan Kitapları, Sahaflar ve Koleksiyonerler (1719)", *Osmanlı Kitap Koleksiyonerleri ve Koleksiyonları: İtibar ve İhtiras*, eds. Tülay Artan - Hatice Aynur (İstanbul: Dergâh, 2023), 281-407.
- 5 Artan, "Şehid Ali Paşa'nın Sük-1 Sultânî'de Satılan Kitapları".
- 6 Berat Açı̇l, "Habeşi Mehmed Ağa'nın (ö. 1590) Vakfettiği Kitaplar ve Akıbetleri", *Turkology* 5 (2020), 67-83.

a testament to its expansion over time. Today, the collection is preserved in the Süleymaniye Manuscript Library, where the manuscripts' stories can be uncovered through examination. Moreover, we are fortunate that Rüstem Pasha's endowment deeds are accessible today, and a list of the donated books is recorded there. Thus, it is possible to gain insight into both the functioning of the madrasa and library, and to compare the donated books with the current state of the collection. Despite the abundance of similar historical sources, studies on the formation or continuity of Ottoman libraries are relatively scarce. I hope that this study will serve as an example of how a madrasa library was established and maintained in the Ottoman Empire.

1. Rüstem Pasha (d.1561)

Rüstem Pasha was one of the most well-known grand viziers of Ottoman history. He served as the grand vizier between 1544-1553 and 1555-1561 before passing away in 1561.⁷ Pasha was a devşirme (recruited) like many other bureaucrats of the 16th century, and various sources point out to his Balkan origin, although some different cities are mentioned.⁸ He was married to Mihrimah Sultan, the daughter of Süleyman I. Then, he was appointed as grand vizier two times. Pasha did not have a good reputation, due to the allegations of his role in the execution of prince Mustafa, the son of Süleyman I.⁹ Nevertheless, envoys described him as a keen and far-sighted man.¹⁰ Ottoman sources also portray him as an intelligent but avarice and penchant for money.¹¹ While there are no official records of Rüstem Pasha's estate, the famous Ottoman historian Mustafa Âli cites a list of Rüstem Pasha's properties that he found in a compilation by Sinan Pasha, the Governor of Cyprus. While not an official document, this list serves as an indicator of the Pasha's wealth. Âli reports that Ali Pasha possessed more than 5,000 books covering a wide range of disciplines, along with around 8,000 Qur'an manuscripts.¹² Mustafa Âli states that around 130 of the mentioned Qur'ans are precious and unique manuscripts.¹³ Even if these numbers are exaggerated, they indicate Pasha's interest in manuscripts. In addition, the Qur'an manuscripts belonging to Rüstem Pasha, which are currently in the collections of the Mevlana and Turkish Islamic Art Museums, support Âli's narrative of precious and unique Qur'an manuscripts. These Qur'an manuscripts are among the finest in museum collections.¹⁴

7 Erhan Afyoncu, "Rüstem Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Access 11 May 2023).

8 Gülrü Necipoğlu, "Connectivity, Mobility, and Mediterranean 'Portable Archaeology': Pashas from the Dalmatian Hinterland as Cultural Mediators", *Dalmatia and the Mediterranean*, ed. Alina Payne (Leiden: Brill, 2014), 319.

9 Zahit Atçıl, "Why Did Süleyman the Magnificent Execute His Son Şehzade Mustafa in 1553?", *The Journal of Ottoman Studies* 48 (January 2016), 69.

10 Busbecq, *Türk Mektupları*, trans. Hüseyin Cahit Yalçın (İstanbul: Remzi, 1939), 43.

11 Zahit Atçıl, *State and Government in The Mid-Sixteenth Century Ottoman Empire: The Grand Vizierates of Rüstem Pasha (1544-1561)* (Chicago: University of Chicago, Ph.D. Dissertation, 2015), 27.

12 Mustafa Âli emphasizes Pasha's interest in Qur'anic recitation and calligraphy in reference to the large number of Qur'an manuscripts. However, it should be noted that owning this number of Qur'an manuscripts was a sign of wealth, just like owning five hundred saddles.

13 "130 mücellled murassa hüsn-i hatt Kuran-ı Kerim..." (130 Qur'an with precious binds and calligraphes).

14 Hacı Ahmet Arslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa* (İstanbul: Marmara University, Ph.D. Dissertation, 2011), 111.

Rüstem Pasha, like most other Ottoman viziers, was very generous in establishing charitable and religious foundations. Hacı Ahmet Arslantürk examines the legacy of Pasha in five categories in his dissertation; one of them is his manuscripts. Pasha established many foundations in the Balkans, Anatolia, Egypt, Medina, and Jerusalem, such as madrasas, mosques, schools, fountains, and *hân* (rest houses).¹⁵ He built five madrasas in different cities of the empire (Istanbul, Hayrabolu, Rodoscuk, Kütahya, and Madina); two of them are works of the famous imperial architecture Sinan. The madrasa, which is the subject of this article, is the one in the Cağaloğlu district of Istanbul. Pasha had built this madrasa near his palace, known to be in this region. Unfortunately, his palace has not survived. The madrasa is a remarkable work - with its square plan on the outside and octagonal inside, it is often praised for its uniqueness. There are twenty-two student rooms and a large classroom in the madrasa. There is no separate library room in the complex, since the collection was not large enough to merit a separate room for storing books. The manuscripts found here can easily be placed in the cupboards made in the niches of the classroom walls. It was clearly stated by the *waqfiyya* that the books would be kept in bookcases in the classroom.¹⁶ Although the epitaph of the madrasa says it was built in 957 AH (1550 CE), Nev'izâde Ataî (d.1635) states in his work that Rüstem Pasha appointed a professor to the madrasa for fifty *akçe*, in 1547.¹⁷ This expression indicates that the construction of the madrasa began, or was it least intended, on this date.

Among the five madrasas he built, Pasha appointed bookkeepers to the ones in Cağaloğlu, Medina, and Rodoscuk. In addition, it is seen that the *juzhân* he assigned to Masjid al-Aqsa was also assigned the duty of bookkeeping. Although there is no mention of book collections sent to Rodoscuk and Madina in his endowments, the fact that he appointed bookkeepers to these places can be interpreted as a sign that he endowed books. Indeed, a dictionary that came from the madrasa in Rodoscuk to the collection Cağaloğlu indicates that there were books in Rodoscuk. We have no information about the fate of the books he sent to other madrasas, it is written in his endowments that he also endowed books to some other places. For example, the precious Qurans in the Mevlana Museum today are manuscripts he endowed to the Mevlana Lodge.¹⁸ For the time being, we do not know what happened to the many manuscripts in his estate. However, since Pasha made a will to convert some of the items in his estate into foundation income, it is possible that the Quran manuscripts he endowed to his mosque and tomb, which his wife Mihrimah Sultan completed after his death, were from his estate.

The article on a history book that was attributed to Pasha until recently also provides clues about Pasha's cultural personality. This book, which was thought to be written by Pasha, was written by Matrakçı Nasuh and dedicated to Pasha. This situation shows that although Rüstem Pasha did not write a history book, he patronized Matrakçı Nasuh to write one.¹⁹ He may also owe a large number of books in his inventory to some extent to these patronage relations and the gifts he received due to his powerful position.

15 Arslantürk, *Rüstem Paşa*, 108.

16 "...mahrûse-i Kostantiniyye'de binâ olunan medrese-i müsmineün dershânesinde vaz' olunan dolâblarda vakf olunan kitâblar konur..."; Archive of the General Directorate of Foundations (VGMA) defters (d.) nr. 635/2, s. 160.

17 Mübahat Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 60.

18 Arslantürk, *Rüstem Paşa*, 111.

19 Göker İnan, "Tarih-i Âl-i Osmân (Rüstem Paşa Tarihi) Üzerine Notlar", *Kadım* 1 (Nisan 2021), 11-35.

2. The *Waqfiyya*

The easiest and the surest way of having information about the establishment of a foundation is to consult its *waqfiyya*. The *waqfiyya* provides detailed information about the functioning and purpose of the foundation and the donated goods. Ahmet Arslantürk who studied the endowments of Rüstem Pasha determined that there are eight *waqfiyyas* of him. Six *waqfiyyas* are found in the Archive of the General Directorate of Foundations (VGMA), and five of these six can be found in a single book. The madrasa in Cağaloğlu is mentioned in two of these *waqfiyyas*. In the first *waqfiyya* dated 1560, there are provisions regarding the *dârulkurrâ* in the madrasa and its employees.²⁰ The latest and longest *waqfiyya* dated 1561 contains provisions regarding the functioning and employees of all foundations. In this long *waqfiyya*, the books donated to the madrasa and how books should be preserved and loaned.²¹

Besides the endowment rules, *waqfiyya* also includes the list of manuscripts endowed to the madrasa. However, determining the main collection is not as straightforward as comparing two catalogs. For instance, the first manuscript in the *waqfiyya* is called *Tefsîr-i Kebîr*, but today, this book is registered in the Süleymaniye Library catalog as *Mefâtîhu'l-Gayb*. Given that there was no standardized practice in the pre-modern period to record books by their names in catalogs, not all books were documented with their titles; some were recorded by the names of their authors, while others were recorded with no names. However, including physical details became essential for those who would later inspect these manuscripts, aiding in distinguishing one manuscript from another. The manuscripts' descriptions have primarily been listed in this order: the book's volume, the type of paper, the number of lines and style of calligraphy, and finally, information about the binding.²²

Besides aiding in the identification of the initially donated manuscripts, *waqfiyya* also contains highly valuable information about Ottoman book culture. For instance, the terms provided are crucial for codicology studies and the exploration of historical concepts.²³ Moreover, understanding the characteristics and names of the papers can offer insights into the dating and production processes of manuscripts, particularly when the copy dates or locations are unknown. For example, the use of various types of paper, such as *Dimeşkî*, *Semerkindî*, *Hindî*, *Hâmevî*, and *Devletâbâdî*, is detailed in the manuscripts, providing valuable information on their production processes.²⁴ The *waqfiyya*'s information on calligraphic styles reveals that the nesh style was the most commonly used font in manuscripts. Only one manuscript was written in the reyhanî style, while three of them were in ta'lik. However, nesh is not described in one way – sometimes referred to as Arabî, and other times as hurde-nesh (thin-nesh). The script that did not fit any style was described as *perişan*

20 Arslantürk, *Rüstem Paşa*, 61; VGMA d. nr. 635/2, no: 14, s. 145-149.

21 Arslantürk, *Rüstem Paşa*, 63; VGMA d. nr. 635/2, no: 17, s. 153-167.

22 "...tefsîr-i Şeyh tamâmı iki cildde evvel cildi sûre-i Meryemê dek Dimeşkî kâğıd üzre yirmi üç satıra ta'like mâylî hattla evvelinden iki sahîfe altun cedvel ile aşâğası sûre-i Nisâ'ya dek yektâ sûrh cedvel ile evvelinden yedi varak muhaşşâ âyât-î kerime siyâh mürekkeble ve üstüne sûrh cedvel ile altun küşelu kırmızı sahtiyân ve içi maktâ' turancalu ve küşelu kırmızı sahtiyân cild ile."; VGMA d. nr.635/2, s. 162.

23 For example, details about bindings can provide information about the binding tradition of the period, as bindings are the most changed parts of manuscripts.

24 Papers were usually named according to where they were produced or where they came from. Papers differed in quality and size according to their type. For more detailed information on paper production, see: Jonathan M. Bloom, *Paper Before Print* (New Haven: Yale University Press, 2001).

(irregular). Beyond calligraphy, additional physical details, such as *mistâr*, *cedvel* (lines drawn with a ruler), or *tezhib* (ornaments) help define the manuscripts. These features were implemented for the convenience of subsequent counting and controlling of the collections. For researchers, these details are vital in identifying books, especially when specialized or detailed knowledge about the book's content is lacking. Personally, these identifications allowed me to find the equivalents in the current collection for manuscripts whose names were not provided in the *waqfiyya*.

According to the foundation deed, Rüstem Pasha donated 46 books to the madrasa. However, as one of these books is a compilation, the actual number of works is 49. Additionally, since most of these books were multi-volume, the total number of volumes donated to the library is 150. In the *waqfiyya*, some of the books are without names and not classified under any scientific category. Nevertheless, while listing the works, the text adheres to the established Ottoman order of *tafsir - hadith - fiqh* categorization. By comparing the *waqfiyya* with the current collection, it became possible to determine the number of books by subject. According to the *waqfiyya*, Pasha donated 21 works of *tafsir* comprising 43 volumes, 10 *hadith* works comprising 69 volumes, 6 works of *fiqh* comprising 25 volumes, 4 works of *fetâvâ* comprising 6 volumes, 2 works on Sufism comprising 3 volumes, a volume of ethic, and a volume of the lexicon.

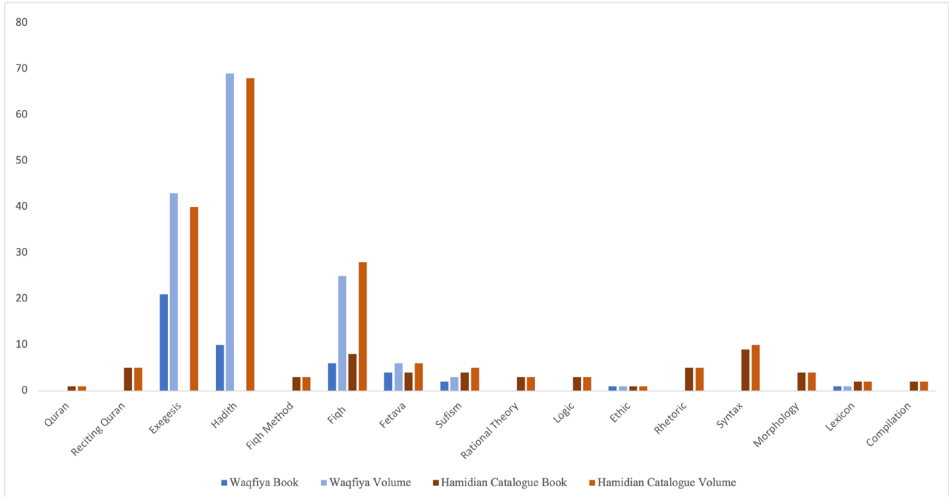

Figure 1: Number of Books by Subject, in *Waqfiyya* and Hamidian-era Catalog

3. Some Decisive Elements in the Manuscripts

Even if the endowment deed is inaccessible, is it possible to learn about the initial collection from other sources? One notable source is the inventory registers maintained in endowment libraries like Rüstem Pasha's. These libraries were periodically inspected by officials of Evkâf-ı Haremeyn, who kept defter or register books. These books are as valuable as the endowment

deeds. For example, the Hacı Beşir Ağa Library has a register documenting the books added and lost for forty years following its establishment. Unfortunately, there is currently no such register available for the Rüstem Pasha madrasa library. Nevertheless, the manuscripts themselves can offer significant information about the library's evolution over time.

The most striking feature in the manuscripts is the one-page foundation records of Rüstem Pasha. In his *Arabic Manuscripts*, Adam Gacek suggests that endowment records can vary, ranging from simple statements that may not even include the name of the benefactor to complete legal documents. Therefore, a proper waqf register typically includes sections such as the *besmele*, the name of the founder, the name of the foundation, the conditions of the foundation, and its date, much like the entries found in the *waqfiyya* records.²⁵ However, as İsmail Erünsal argues in the case of Ottoman manuscripts, one-page-long records are quite rare.²⁶ This statement, according to Gacek, qualifies as a proper endowment deed, but Erünsal views it as a rare example. These extensive foundation records always commence from where the text ends. In other words, if the text concludes in the middle of the page, the foundation record starts in the second half of the page and continues on the next. Distinguishing them from the more frequently seen short records in the frontispiece, these long records also provide detailed information about the endowment conditions.²⁷ To interpret these lengthy waqf records as reflective of the trends of the period or the value of the manuscripts, more cases are needed for comparison. In the context of this study, however, this waqf record serves as a valuable element for identifying the first endowed manuscripts.

The short endowment records on the frontispiece of the manuscript typically provide details about the endower. Occasionally, one or two details may be missing, or additional statements such as warnings might be included. In contrast, the foundation record in Rüstem Pasha's manuscripts resembles a copy of the waqfiyya. It commences with the *hamdele* and *salvele*, customary in waqfiyyas. Following this, it mentions the founder, Rüstem Pasha, and extends prayers on his behalf. After indicating that the manuscript was donated for the benefit of scholars and students, it meticulously enumerates the conditions. The record specifies that the manuscript should never be removed from this madrasa building in Kostantiniyye. If the manuscripts ever require repair, they are only to be taken from the *madrasa* in the presence of a madrasa teacher (*müderriş*) or madrasa trustee (*mütevelli*). The manuscript of *Me'âlimü't-Tenzil*²⁸ was likely dispersed and subsequently misaligned. It cannot always be assumed that the binder is knowledgeable about the content of the manuscript. In this particular case, the binder likely incorrectly reunited fascicles, and there was neither a madrasa teacher or bookkeeper (*hâfiz-ı kütüb*) present to prevent or rectify this error.

Likely, the intention behind recording all donated manuscripts with the foundation conditions was to ensure that everyone using these books was aware of them. The condition specifying that the bookkeeper must be available in the madrasa every day, from morning until noon for those who need to use books, seems to imply that this kind of statement should be in the waqfiyya rather than what is recorded in a book. Furthermore, the bookkeeper must have had a certain level of education to examine the books. Additionally, there is an attestation that the book's donation was carried out under the requirements of Islamic law or sharia. Lastly, there is a curse written for those who act knowingly against these conditions.

25 Adam Gacek, *Arabic Manuscripts A Vademecum for Readers* (Leiden, Boston: Brill, 2009), 16.

26 İsmail Erünsal, *Ortaçağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 194.

27 For an example of this record see Append 3.

28 Süleymaniye Manuscript Library (SML), Rüstem Paşa Collection (RP), nr. 43.

A potential explanation for the comprehensive endowment record covering all the conditions may be rooted in the customs of the time. However, we lack enough similar examples to make a definitive comparison. In the endowment deeds, the foundation conditions are not as detailed as those recorded in the manuscripts. These documents only state that the bookkeeper was to be paid 5 akçe per day, and his duty was to provide books to the madrasa students upon request. As a precaution, it emphasizes the need to be cautious and to lend books under the supervision of the madrasa teacher, as the bookkeeper would be compensated in case of loss.²⁹ It is understandable that the conditions are stated in a shorter form in the waqf compared to the records in the manuscripts, since the waqfiyyas were created in the years immediately preceding Rüstem Pasha's death. Therefore, the establishment of the madrasa (1150) was 10 years before the waqfiyya was drafted. If a separate waqfiyya was not created during the establishment of the madrasa, it is quite understandable that the conditions were recorded in detail on the manuscripts to be used.³⁰

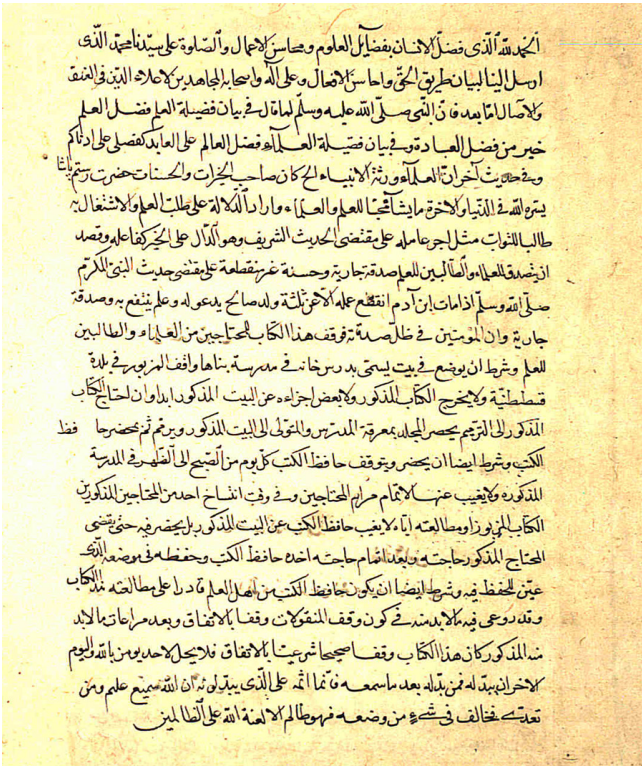

Figure 2: The waqf record of Rüstem Pasha on endowed manuscripts, SML, RP, nr. 11, 642b.

29 "Darü'l-kurrâda vaz' olunan dolâblâradaki vakıf kitâbları hıfz edip müderrise ve medrese danışmendlerine hâcet oldukça verip girü istîğnâ? geldikce hıfz eden hâfız-ı kütübe yevmi beş akçe verile. Ammâ, danışmendlere verildikde ihtiyât ede. Müderris ma'ri-fetsiz vermeye. Nâgâh gidip zayi' olub, kendiye tazmîn lâzım gelmeye"; VGMA. d. nr. 635.

30 See Figure 2 for the original image of this foundation record.

Rüstem Pasha's foundation record was the most essential element for identifying the first endowed manuscripts. This long foundation record is found in all but 4 of the first books donated by Rüstem Pasha. I believe that two of them were one volume when the foundation records were written but were later made into two volumes during repair. For this reason, this record, written at the end of the manuscript, remained at the end of the second volume. Another aspect that helps to determine the first endowed manuscripts is the seals. There are three different seals belonging to Rüstem Pasha and the madrasa. One seal contains a Persian prayer, a second lists Rüstem Pasha's name, and the last one offers the madrasa's name. Of the three seals, the Persian one and the one containing Rüstem Pasha's name were used simultaneously in the first endowed collection.

Figure 3: Seals of Rüstem Pasha³¹

The seal dated 944 AH with the inscription 'Rüstem bin Abdullah' is found mostly on 1a pages of 95 manuscripts.³² Since this seal was prepared at least 10 years before the establishment of the *madrasa*, it must have been intended for Rüstem Pasha's personal library. Although there is no date on the Persian seal, as it was used simultaneously with the first seal, we can assume that this seal was also made for Pasha's personal library before the establishment of the madrasa. The impression of simultaneous use arises in some multi-volume books, where the seal of Rüstem b. Abdullah is stamped on one volume while the Persian seal is stamped on the other. This seal was used less frequently than Pasha's personal seal and is found on 57 manuscripts. Besides, in 25 manuscripts, both seals are found together. But differently, the prayer written on this seal suggests that it was specially made for the books to be donated.³³ In the prayer here, Pasha asks God for favor in return for his good intentions and deeds. Ultimately, the purpose of *waqf* is to seek God's favor for the benefactor.

The seal in Persian is shown as the seal of the Rüstem Pasha Library in the book *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*.³⁴ Most likely, this seal was chosen among others because Rüstem Pasha's name is written. However, the fact that it is dated before the establishment of the madrasa and that it is not found on any manuscripts donated to the madrasa afterwards gives

31 For their text; respectively footnotes 33, 34, 32.

32 Full text: "el-Vâsik bi'l-Melik'l-İlâh Rüstem b. Abdullah târîh sene 944"; SML, RP, nr. 9, 12, 13, 14, 16, 17, 19, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 35, 37, 42, 43, 45, 46, 48-77, 79, 80, 81, 84, 85, 88-114, 126, 130, 131, 136, 138, 139, 142, 143, 144, 145, 147.

33 "İlâhî çü ber niyyetem agehî, çü niyyet be-hayrest hayrem dihi. Ey Bâr-i Hudâ be-hakk-ı hestî, şeş çiz me-râ meded fûrûstî, ilm u amel u ferâh destî, imân u emân u tendürüstî" (from catalog record of SML).

34 Günay Kut ve Nimet Bayraktar (ed.), *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1984).

the impression that this seal belonged to Pasha's personal library. It would therefore have been more appropriate to cite the other two seals, especially the Persian one, as examples of a foundation seal.

The last seal belonging to a later date, 1253 AH (1837/8 CE), is only offered in four manuscripts. The text written on the seal means "Rüstem Pasha madrasa near Cağaloğlu".³⁵ This seal was designed for madrasa books in a later period. Since this seal also has a date, we can assume that the manuscripts with this seal were added to the *madrasa* library after this date.

So far, I had used such records and notes on the manuscripts to understand when the manuscripts were included in the Rüstem Pasha collection. These various records show that these manuscripts' stories, which came together in the library of the Rüstem Pasha madrasa in 1550, did not actually begin here. In other words, these books- at least most of them - were not produced for the *madrasa* library. There are various studies on the manuscripts that came to the Ottoman lands from the Arab provinces, especially in the early period. For instance, Erünsal mentions Mustafa Âlî, who asked to be appointed as an administrator in Cairo, due to its reputation in the manuscript market, and the Halidîs family, who carried manuscripts from Cairo to Palestine as a family business.³⁶ We can easily distinguish the manuscripts that exemplify this circulation. According to their copy records, there are two sets of manuscripts – one consisting of 30 volumes and another consisting of four volumes - both composed in Cairo. An excellent example of the circulation of manuscripts is the *Câmi'ü's-Sahîb* of Bukhari, which consists of 30 volumes. Most importantly, it is a text that has preserved its existence as an entire set. Ibrahim bin Muhammed copied these thirty volumes in 844 and 845 AH (1440-2 CE) for the library of the *Emîr Esenboğa et-Tayyârî* in Cairo. It also contains a record of *ijâzah* by Ibn Haceru'l-Askalani (d.1449 CE), the famous hadith scholar of the time with his own handwriting. It is difficult to determine step by step how this set got to Rüstem Pasha's library from Cairo. However, a mark in the second volume indicates ownership by a third person. Since we know that the first station of the set was the library of the *Emîr* and the last was the library of the madrasa, this third person -Ahmedü's-Sahevî- must have owned the set between these two. These extra-textual notes tell the story of the manuscripts donated by Rüstem Pasha as well as the story of the continuity of the library.

4. Continuity of the Library

If we go back to the story of the library, we can gather what we have learned about the collection from all available records. The number of additional books after Rüstem Pasha, both manuscripts and printed, is forty-nine in total. The foundation records help us understand which books were added to the collection and when. Two different foundation records show that the trustee Mehmed b. Abdülmeçid added seven books in 977 AH (1569-70 CE)³⁷ and another trustee, Mehmed b. Abdülhamid added six books in 978 AH (1570-1 CE)³⁸ to the collection. Erünsal states that buying books was not common for foundation libraries; however, there are examples of book purchases from the foundation's budgetary surplus.

35 SML, RP, nr. 157, 164, 167, 170, 185. "Medrese-i Rüstem Paşa kurb-ı Cağaloğlu 253".

36 İsmail Erünsal, "Fethedilen Arap Ülkelerindeki Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?". *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 248, 250.

37 SML, RP, nr. 119, 120, 159, 161, 166,167, 169.

38 SML, RP, nr. 33, 34, 35, 116, 157, 160.

Since these books were textbooks in a madrasa and were used continuously, replacing missing books or purchasing updated texts was a common need. In this case, although there is no such condition in the *waqfiyya*, these added books are probably purchased with foundation revenues by the trustees. Since each added book did not have a foundation record, it is impossible to know when each one came to the library. For instance, all four books on the reading of the Qur'an (*mütevâtir kırâ'âtler*) were added later. The abovementioned waqfiyya reveals that there was also training in reading the Qur'an in the madrasa, and a sheikh was appointed for this. However, it is a question of why there are no books on reading Qur'an among the first endowed books and why they were all added later. Not all books added to the library later were added by the foundation trustees. Another added book is *Ahterî-i Kebîr*³⁹, a dictionary donated to another madrasa of Rüstem Pasha in the town Rodoscuk (present-day Tekirdağ). It is known that the mentioned madrasa was still used in the 19th century. It is not clear why and when this dictionary came to the madrasa in Cağaloğlu. There are also explicit records of additions by other people in the manuscripts. For example, in the frontispiece of a printed book, there is a note that it was endowed in 1241 by Hâcı Abdullâh Efendi, the son of Hâcı Mehmed Efendi.⁴⁰ In addition to other similar foundation records, one of the manuscripts, which was an additional one, bears the note "it is not mine, it was taken from the library, it should be given to the bookkeeper". Since the foundation record on its frontispiece does not include the name of the endower or the place of endowment, this book, which is not clear from which library it was taken, may have been donated here.

Although it has been the subject of two studies before, and although the number of manuscripts in the waqfiyya was given incorrectly, these errors are understandable, due to the existence of multi-volume sets.⁴¹ I determined that 46 works consisting of 150 volumes were donated to the madrasa, according to the waqfiyya. I then compared the manuscripts listed in the *waqfiyya* with the current collection, using their physical descriptions. As a result of this comparison, I noticed that 13 volumes were missing from the present collection.⁴² This is because these books are still circulating and have been used continuously for educational purposes for more than 350 years. In this case, 13 volumes are quite a good number, meaning they used the manuscripts carefully.

With these 47 books added, the collection reaches its current number of 186. Thanks to the Hamidian catalog, we know that the library also had 186 books in 1893/94. This catalog, which belongs to the madrasas of Mahmud Pasha and Rüstem Pasha, includes lists of four collections together with two other collections moved to these places. Rüstem Pasha's 186 books are between 35-47 pages of the catalog. The books were classified according to their genres, and there is information about their languages, calligraphy, and bindings. Since the information in the catalog is the same as those currently in the Süleymaniye Library, I used the manuscripts themselves for comparison. However, I consulted this catalog to see the four manuscripts were not digitally viewable and for the classification of the collection. I did not assume that manuscripts 1, 3, 139, and 181 were lost, as the reason why they could not be

39 SML, RP, nr. 184.

40 SML, RP, nr. 175.

41 Aydın Yüksel says that there are 120 volumes, while Arslantürk says that there are 116 volumes. In fact, although Arslantürk has given the list of books correctly in the table, he says 116 while giving the number.

42 These missing manuscripts can be seen in the appendix list.

viewed digitally was not clear. Additionally, this catalog provides us with another interesting piece of information about the madrasa - according to the catalog, the collection Yusuf Ağa⁴³ was moved to Rüstem Pasha Library. However, the date of this transfer is uncertain.

The madrasa continued to be used, albeit with different functions, such as a dormitory or shelter. Kütükoğlu shows this functionality with the repair records and gives some numbers of students staying here until 1914.⁴⁴ The building currently serves as a museum. In 1910, the small manuscript collections in some foundation libraries were transferred to renewed libraries. The transfer of the Rüstem Pasha collection was also considered because some parts of the madrasa were threatened by moisture. However, in light of students' and scholars' requests, the madrasa was repaired, and the transportation was abandoned.⁴⁵ This information is also substantial in terms of showing that the madrasa was still used in 1910. Nevertheless, in 1914, the books were taken to the library in Sultan Selim and, in 1924, to the Murad Molla library. Finally, in 1949, with some other collections, they were transferred to the Süleymaniye Library and are still preserved there.⁴⁶

CONCLUSION

In this article, I examined the library of Rüstem Pasha madrasa. Although Rüstem Pasha had a small-scale library, it is noteworthy that the madrasa is considered among the high-level institutions of its time. The madrasa serves as a notable example, with its architectural structure, book collection, and endowment deed having endured to the present day. This study primarily delves into the book collection endowed to the madrasa. I aim to uncover how much of the collection, now preserved in the Süleymaniye Library under the name of the Rüstem Paşa collection, originated during the establishment of the madrasa. Additionally, I explored how many of these initial books have survived to the present day and how many additions were made to the collection over time. While the list of endowed manuscripts was present in the waqfiyya, the absence of a standard naming convention during that period prompted me to investigate which manuscripts in the current library were initially dedicated by Rüstem Pasha, based on their physical descriptions. Since these physical features also provide insights into the book production and culture of the period, I briefly touched upon them.

Today, there are 186 numbered manuscripts in the Rüstem Pasha collection of the Süleymaniye Library. It's crucial to note that this count does not equate to 186 distinct titles due to multi-volume works. For instance, *Sâhîh-i Buhârî* consists of 30 volumes. In contrast to these multi-volume works, the collection includes one original compilation and three compilations added later, which are still in the collection. Through my comparisons, I determine that 47 of these 186 volumes were added to the library later. Additionally, two manuscripts were split into two during repairs, and 13 volumes were lost from the original

43 Yusuf Ağa was the chamberlain of Rüstem Paşa's great-grandson, Civan Kapucubaşı Mehmed Paşa. He donated his books to the mosque in Üsküdar, which was built by Mihrimah Sultan, who was also the wife of Rüstem Paşa. This collection of 375 books is still preserved in the Süleymaniye Library under the name Yusuf Ağa Collection.

44 Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, 62.

45 İsmail Erünsal, "Rüstem Paşa Kütüphanesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Access 11 May 2023).

46 Erünsal, "Rüstem Paşa Kütüphanesi", 294.

collection donated during the establishment of the madrasa. Identifying these added and lost manuscripts helps illustrate the dynamics of a foundation library. Given that the library was established exclusively for the use of students and professors, the missing books may have been frequently worn out due to regular use. We also learn that the madrasa also faced the problem of moisture in a late period. This moisture may have damaged the books. Since it was prohibited in the *waqfiyya*, removing them from the madrasa was less likely. Nevertheless, this possibility is not completely impossible. In fact, in other waqf libraries, we encounter similar instances where, despite the prohibition against removing books from the endowed building, this rule was occasionally violated.

Most of the added books were included by the foundation trustees shortly after its establishment. However, individual donations continued over time. Since the preparation of the Hamidian catalog in 1893-94, the collection has been well-preserved, except for four manuscripts for which digital copies could not be obtained.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

BIBLIOGRAPHY

1. Archival Documents

- Süleymaniye Manuscript Library, Rüstem Paşa Collection, 1-186.
Archive of the General Directorate of Foundations, Defter 635.

2. Published Sources and Dissertations

- Açıl, Berat. (ed.). *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*. İstanbul: İlem Kitaplığı, 2015.
- Açıl, Berat. "Habeşi Mehmed Ağa'nın (ö. 1590) Vakfettiği Kitaplar ve Akibetleri". *Turkology* 5 (2020), 67-83.
- Afyoncu, Erhan. "Rüstem Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Access 11 May 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/rustem-pasa>
- Arslantürk, Hacı Ahmet. *Bir Bürokrat Ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*. İstanbul: Marmara University, Dissertation, 2011.
- Artan, Tülay. "On Sekizinci Yüzyıl Başında Osmanlı Bilgi Üretimi ve Dağılımı: Yazma Eser Koleksiyonları ve Koleksiyonerler Arasında Şehid Ali Paşa'nın Yeri". *Müteferrika* 58 (2020), 5-40.
- Artan, Tülay. "Şehid Ali Paşa'nın Sûk-ı Sultânî'de Satılan Kitapları, Sahaflar ve Koleksiyonerler (1719)". *Osmanlı Kitap Koleksiyonerleri ve Koleksiyonları: İtibar ve İhtiras*. eds. Tülay Artan - Hatice Aynur. 281-407. İstanbul: Dergâh, 2023.
- Atçıl, Zahit. "Why Did Suleyman the Magnificent Execute His Son Sehzade Mustafa in 1553?". *Osmanlı Arastirmaları-The Journal of Ottoman Studies* 48 (January 2016), 67-103.
- Atçıl, Zahit. *State and Government in The Mid-Sixteenth Century Ottoman Empire: The Grand Vizierates of Rüstem Pasha (1544-1561)*. Chicago: University of Chicago, Dissertation, 2015.
- Busbecq. *Türk Mektupları*. trans. Hüseyin Cahit Yalçın. İstanbul: Remzi, 1939.
- Erünsal, İsmail. "Fethedilen Arap Ülkelerindeki Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?". *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*. 248-250. İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.
- Erünsal, İsmail. "Rüstem Paşa Kütüphanesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Access 11 May 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/rustem-pasa-kutuphanesi>
- Erünsal, İsmail. *Ortaçağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- Erünsal, İsmail. *Osmanlı'da Kütüphane ve Kütüphanecilik*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
- Gacek, Adam. *Arabic Manuscripts A Vademecum for Readers*. Boston: Brill, 2009.
- İnan, Göker. "Târih-i Âl-i Osmân (Rüstem Paşa Tarihi) Üzerine Notlar". *Kadim* 1 (Nisan 2021), 11-35.

- Kut, Günay and Bayraktar, Nimet (ed.). *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1984.
- Kütükoğlu, Mübahat. *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Necipoğlu, Gülru, Kafadar, Cemal and Fleischer, Cornell H. (eds.). *Treasure of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3–1503/4)*. 2 vols. Leiden: Brill, 2019.
- Necipoğlu, Gülru. “Connectivity, Mobility, and Mediterranean ‘Portable Archaeology’: Pashas from the Dalmatian Hinterland as Cultural Mediators”. 311-381. *Dalmatia and the Mediterranean*. Leiden: Brill, 2014.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

APPENDIX I

List of Manuscripts endowed by Rüstem Pasha

	BOOK	VOLUME	CATALOG NO	NOTE
1	<i>Tefsîr-i Kebîr</i>	1	29	
2	<i>Tefsîr-i Kebîr</i>	1	30/31	divided in two
3	<i>Tefsîr-i Kâdî</i>	1	7	
4	<i>Tefsîr-i Kâdî</i>	1	10	
5	<i>Tefsîr-i Kâdî</i>	1	8	
6	<i>Tefsîr-i Kâdî</i>	1	11	
7	<i>Tefsîr-i Kâdî</i>	1	9	
8	<i>Tefsîr-i Kâdî</i>	1	12	
9	<i>Tefsîr-i Medârik</i>	1	-	missing
10	<i>Tefsîr-i Şeyh</i>	2	41-42	
11	<i>Tefsîr-i İbn Atiyye</i>	5	13-16	2. volume missing
12	<i>Tefsîr-i Vâsî</i>	4	36-38	1. volume missing
13	<i>Tefsîr-i İbn Kesîr</i>	6	17-21	2. volume missing
14	<i>Tefsîr-i İsfahânî</i>	8	22-27	1. and 6. missing
15	<i>Tefsîr-i Tâcü' t- Terâcim</i>	1	28	
16	<i>Tefsîr-i Hüseyin Vâiz</i>	1	-	missing
17	<i>Tefsîr-i Mesîr li-İbn Cevzî</i>	2	39-40	
18	<i>Tefsîr-i Keşfü'l-Esrâr</i>	2	45-46	
19	<i>Tefsîr-i nâ-malûm</i>	1	43	
20	<i>Bir kut'a tefsîr</i>	1	44	
21	<i>Tefsîr-i nâ-tamâm</i>	1	35	
22	<i>Buhârî</i>	30	86-114	
23	<i>Buhârî</i>	1	83	
24	<i>Buhârî</i>	2	84-85	
25	<i>Müslim</i>	1	-	missing
26	<i>Câmi' u'l-Usûl fî Ehâdisi'r-Rasûl</i>	1	47	
27	<i>Câmi'-i Kebîr</i>	7	48-54	
28	<i>(el-Kevâkibü'd-Derâri fî Şerhi Sahîbi'l-Buhârî)¹⁷</i>	4	78-81	

47 I have italicized the works whose names are written in the waqf, and I have enclosed in parenthesis the works whose names are not written in the waqf but which I identified from physical descriptions.

29	[...] li- İbn Hacer	9	70-77	9. missing
30	[...] li- Aynî	13	55-69	2 volumes duplicate
31	(el-Kâşifan Hakâiku's-Sünen)	1	82	
32	(el-Muhîtu'r-Radavî)	8	139-145	1. volume missing
33	(Kemâlu'd-Dirâye fî Şerhi'n-Nukâye)	8	130-137	
34	(el-Fetâvâ-yı Kâdihan)	1	151	
35	(el-Fetâvâ-yı Kâdihan)	1	150	
36	(ez-Zâbiratü'l-Fetâvâ)	4	121-124	
37	(el-Fetâvâ't- Tatarhâniyye)	2	148-149	
38	(Hulâsâtü'l-Fetâvâ)	2	146-147	
39	(Tebyînü'l-Hakâ'ik fî Şerhi Kenzi'd-Dekâ'ik)	3	126-128	
40	(...)	2	-	missing
41	İhyâ, Minhâcü'l- Âbidin, Riyâzü's-Sâlihîn	1	154	
42	(İhyâ'ü Ulûmi'd-Din)	1	152-153	divided in two
43	(Sirâcü'l-Mülûk)	1	163	
44	(...)	1	-	missing
45	(el-Kâmûsu'l-Muhît)	1	183	
46	(Mecma'u'l-Bahreyn ve Mülteka'n-Neyyireyn)	1	138	

APPENDIX II

Books added to the collection after Rüstem Pasha

	BOOK	VOLUME	CATALOG NO	NOTES
1	<i>Qur'an</i>	1	1	Not available today
2	<i>et-Teysir fi'l-Kırâ'âti's-Seb'</i>	1	2	
3	<i>Hace fi ilm-i kırâ'a</i>	1	3	Not available today
4	<i>Kenzü'l-Me'âni fi Şerhi Hirzi'l-Emânî</i>	1	4	
5	<i>Kitâbü'l-Vakf ve'l-İbtidâ</i>	1	5	Endowment record of Davud Efendi Üsküdarî
6	<i>en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr</i>	1	6	
7	<i>El-Keşşaf</i>	3	32-33-34	Added by trustee Mehmed b. Abdulhamid
8	<i>et-Telvîh ilâ Keşfi Hakâiki't-Tenkîb</i>	1	115	Added by trustee Mehmed b. Abdulhamid
9	<i>Menâfi'ü'd-Dekâ'ik fi Şerhi Mecâmi'i'l-Hakâik</i>	1	116	Printed in 1273
10	<i>Mir'âtü'l-Usûl fi Şerhi Mirkâti'l-Vusûl</i>	1	117	Inscribed in Rüstem Pasha madrasa in 1238 and endowed to the madrasa
11	<i>Zahiretü'l-Ukbâ fi Şerhi Sadrişşeri'ati'l-Uzmâ</i>	1	118	Added by trustee Mehmed b. Abdulhamid
12	<i>Düererü'l-Hükkâm fi Şerhi Gureri'l-Abkâm</i>	1	119	Added by trustee Mehmed b. Abdulhamid
13	<i>Düererü'l-Hükkâm fi Şerhi Gureri'l-Abkâm</i>	1	120	
14	<i>Büşra'l-Ke'ib bi-Likâ'i'l-Habîb</i>	1	125	
15	<i>Mecma'u'l-Enhur fi Şerhi Mülteka'l-Ebbur</i>	1	129	Printed in 1258
16	<i>Mecmua</i>	1	155	Endowed to the Rüstem Pasha Mosque by Mahmud b. Mehmed
17	<i>Mefâtihu'l-Cinân ve Mesâbibu'l-Cenân</i>	1	156	Added by trustee Mehmed b. Abdulhamid
18	<i>Zübdetü'l-Eşkâr</i>	1	157	Seal dated 1253
19	<i>el-Hâşiyetü'l-Kadime alâ Şerhi Tecdîdi'l-Akâ'id</i>	1	158	Added by trustee Mehmed b. Abdulhamid

20	<i>Şerhu Tecridi'l-Akâ'id</i>	1	159	Added by trustee Mehmed b. Abdulhamid
21	<i>ed-Dürrü'n-Nâci alâ Metni İsbâgüci</i>	1	160	Added by trustee Mehmed b. Abdulmecid
22	<i>Hâşiye 'alâ Şerhi Tezbîbi'l-Mantık ve'l-Kelâm</i>	1	161	Printed in 1234, endowment record by Karahisâri Halil Beg
23	<i>Muğni't-Tullâb</i>	1	162	Printed in 1260
24	<i>el-Misbâh fî Şerhi'l-Miftâh</i>	1	164	Seal dated 1253
25	<i>el-Misbâh fî Şerhi'l-Miftâh</i>	1	165	Added by trustee Mehmed b. Abdulhamid
26	<i>Şerhu Miftâbi'l-Ulûm</i>	1	166	Added by trustee Mehmed b. Abdulmecid
27	<i>Muhtasaru'l-Me'âni</i>	1	167	Seal dated 1253
28	<i>Miftâhu'l-Ulûm</i>	1	168	Added by trustee Mehmed b. Abdulhamid
29	<i>Tuhfetü'l-İhvân</i>	1	169	Printed in 1257
30	<i>el-İftitâh</i>	1	170	Seal dated 1253
31	<i>Hâşiyetü'l-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye</i>	1	171	Printed 1253
32	<i>Hâşiyetü'l-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye</i>	1	172	Printed in 1256
33	<i>Hâşiyetü'l-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye</i>	1	173	Printed in 1256
34	<i>Hallü Esrâri'l-Abyâr alâ İ'râbi İzhârî'l-Esrâr</i>	1	174	Printed in 1257
35	<i>Mu'ribul-Kâfiye</i>	1	175	Printed in 1251
36	<i>Mu'ribul-Kâfiye</i>	1	176	Printed 1223
37	<i>el-Kâfiye, İzhârü'l-Esrâr</i>	1	177	Printed in 1270
38	<i>el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye</i>	1	178	
39	<i>Mecmua</i>	1	179	Printed
40	<i>Şerhu Binâ'i'l-Ef'âl, Şerhu'l-Emsile</i>	1	180	Printed in 1257
41	<i>Maksûd</i>	1	181	Not Available
42	<i>Mecmua</i>	1	182	
43	<i>Abter-i Kebîr</i>	1	184	Endowed to the madrasa in Rodoscuk
44	<i>Mecmua</i>	1	185	
45	<i>Mecmua</i>	1	186	

Savaş ve Barış Arasında: 1683 Viyana Seferi'ne Giden Süreçte Diplomasi, Dezenformasyon ve Karar Alma*

BETWEEN WAR AND PEACE:
DIPLOMACY, DISINFORMATION
AND DECISION-MAKING IN
THE PROCESS LEADING TO THE
VIENNA CAMPAIGN OF 1683

METİN AYDAR**

ÖZ ABSTRACT

İkinci Viyana Kuşatması (1683), Orta Avrupa'da yerel bir çatışmayı büyük bir savaşa dönüştüren bir dizi siyasi, askerî ve diplomatik kararlar neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu kuşatma savaşı, ortak bir tehdit karşısında Avrupa devletlerinin birleşmesine zemin hazırlayan ve kültürel hafızada kalma eğilimi gösteren önemli bir hadise olmuştur. Çalışmada Osmanlı yönetici elitlerinin tutumları ve savaş ilanına giden süreç yeni ve mevcut kaynaklar ışığında karşılaştırmalı bir şekilde tartışılmıştır. Bu bağlamda, Fransa Milli Kütüphanesi'nde kayıtlı bir mecmuada yer alan "Der-beyân-ı sefer-i Nemçe" başlıklı bir anlatıya odaklanarak savaşa giden sürecin perde arkasındaki gelişmeler ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Böylece dönemin politik atmosferi, Osmanlı karar alıcıları arasındaki fikir ayrılıkları ve savaş kararının alınma sürecine dair daha önce bilinmeyen yönler ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Habsburg, Viyana, Köprülü, Diplomasi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa.

The Second Siege of Vienna (1683) took place as a result of a series of political, military, and diplomatic decisions that transformed a local conflict in Central Europe into a great war. This siege was an important event that paved the way for the unification of European states in the face of a common threat and remained in cultural memory. In this study, the attitudes of the Ottoman ruling elites and the process leading to the declaration of war is discussed in the light of new and existing sources. In this context, the developments behind the scenes of the process leading to the war are examined in detail by focusing on a narrative source entitled "Der-beyân-ı sefer-i Nemçe (On the Explanation of the Austrian Campaign)" in a compendium preserved in the National Library of France. In this way, previously unknown aspects of the political atmosphere of the period, conflicting ideas among Ottoman decision-makers, and the process leading to the decision of war is revealed.

Keywords: Ottoman State, Habsburg, Vienna, Köprülü, Diplomacy, Merzifonlu Kara Mustafa Pasha.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 9 Nisan 2023 | Date Received: 9 April 2023
Kabul Tarihi: 11 Aralık 2023 | Date Accepted: 11 December 2023

ATIF | CITATION

Aydar, Metin. "Savaş ve Barış Arasında: 1683 Viyana Seferi'ne Giden Süreçte Diplomasi, Dezenformasyon ve Karar Alma". *Kadim* 7 (Nisan 2024), 21-46. doi.org/10.54462/kadim.1280002

* Bu makale, yazarın doktora tez çalışmasının üçüncü bölümünden kurgulanıp (bk. Metin Aydar, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1634-1683) (Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 264-282) yeni bulgu ve değerlendirmeler çerçevesinde sunulmuş hâlidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, metin.aydar@erzurum.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6311-7527.

*Niçün kerb itdinüz didikce küffâr
Sükût ile cevâb olundu her-bâr
Kabâhat bir kişide olsa zâbir
Olur mı ol kişi hiç nutka kâdir
Muhâlifidi işimiz kitâba
Anınçün kâdir olamadık cevâba'*

GİRİŞ

Savaş, genellikle arzu edilmeyen bir durum olarak kabul edilmekle birlikte insanlar tarih boyunca inandıkları bir amaç uğrunda çatışmalara girmişlerdir. Kayıtlı tarih süresince, savaş başlatanlar ile yön verenler gücü elinde tutan ve kontrol eden bireyler olmuştur. Her ne kadar savaş yalnızca bir faktörle açıklamak mümkün değilse, tek bir yaklaşımla açıklamak da yeterli değildir. Bu durum, tarihin en önemli savaşlarından ve kuşatmalarından birisi olan 1683 Viyana Kuşatması için de geçerlidir. Osmanlı tarihi açısından epeyce bilinen bir hadise olmasına rağmen, bu kuşatmaya dair müstakil akademik çalışmalar yakın geçmişe kadar sınırlı kalmıştır. Ancak son zamanlarda, bu sefere yönelik özgün ve ayrıntılı araştırmalar yapılmış olup bu alandaki çalışmaların sayısı artmaya devam etmektedir.² Bu gelişme, mevcut literatüre yaklaşım, yöntem ve kaynak bakımından yeni bir soluk getiren “*Yeni askerî tarihçilik*”³ anlayışı ekseninde ele alındığında, kendisini daha belirgin kılmaktadır. Bu bağlamda gerek Osmanlı Devleti gerekse Avrupa tarihini yakından ilgilendiren Viyana Seferi’ne giden sürecin önemli bir kesiti de barış hâlinde olan bir imparatorlukla savaşa nasıl karar verildiği ve bunun karar verici Osmanlı yöneticileri tarafından nasıl algılandığıdır. Esasında böyle bir meselenin devlet ricali nezdinde nasıl tartışıldığı, müzakere edildiği ve dönemin tarih yazımına ne şekilde yansdığına dair incelemeler önem arz etmektedir. Söz konusu durum, Viyana Seferi öncesinde taraflar arasında barışı sağlama çabaları ile savaşa karar verme sürecinin siyasî ve diplomatik arka planı üzerine odaklanan ayrıntılı çalışmaların artırılmasıyla aşılabilir. Ayrıca belirtmek gerekir ki ele alınan bazı nitelikli araştırmalar konuya bakış açımızı geliştiren önemli bir katkı yapmıştır.⁴

Viyana Seferi öncesinde yaşanan diplomatik süreci çağdaş Osmanlı kaynakları üzerinden okumak mümkün olsa da yeni kaynaklarla birlikte bu sürecin kapsam ve içeriği hakkında farklı şeyler söylemenin mümkün olduğu söylenebilir. Nitekim döneme tanıklık eden bir tarihî kaynak geçmişteki bir olaya, kişiye veya fikre yönelik anlık ya da sonradan eklenen

- 1 *Târih-i Sefer-i Kandîye* (Çorum: Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, Yazmalar, 19 Hk 1240/1), 8a-8b. Bu eser üzerine Şuayp Ateş tarafından hazırlanan bir neşirde, yazma isminin kataloglama sırasında hatalı kaydedildiği ifade edilmiş, eserin içeriği göz önüne alınarak ismi *Vekâyi-i Viyana* olarak kabul edilmiştir. Geniş bilgi için bk. Şuayp Ateş, *17. Yüzyılın İkinci Yarısına Ait Anonim Bir Tarihçe “Vekâyi-i Viyana” (Transkripsiyon ve Değerlendirme)* (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 7. Çalışmada eserden faydalanırken yazarın tespitine bağlı kalınarak ileride *Vekâyi-i Viyana* olarak anılacaktır.
- 2 1683 Viyana Seferi’ni ele alan ve askerî tarih literatürüne katkıda bulunan bazı yerli ve yabancı çalışmalardan öne çıkanlar şöyle sıralanabilir: Thomas M. Barker, *Double Eagle and Crescent: Vienna’s Second Turkish and Its Historical Setting* (New York: State University of New York Press, 1967); John Stoye, *Viyana Kuşatması*, çev. Derin Türkömer (İstanbul: Doğan Kitap, 2004); Cevat Üstün, *1683 Viyana Seferi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010); Kahraman Şakul, *II. Viyana Kuşatması, Yedi Başlı Ejderin Fendi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021); Meryem Kaçan Erdoğan, *II. Viyana Kuşatması* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001).
- 3 Kahraman Şakul, “Batıda ve Türkiye’de Yeni Askerî Tarihçilik”, *Toplumsal Tarih Dergisi* 198 (2010), 31-35.
- 4 Viyana Seferi öncesinde, Osmanlı-Habsburg mücadelesinin siyasî ve diplomatik arka planını Avusturya kaynakları ekseninde inceleyen detaylı bir çalışma için bk. Yasir Yılmaz, *The Road to Vienna: Habsburg and Ottoman statecraft during the time of Grand Vizier Kara Mustafa Paşa (1676-1683)* (Indiana: Purdue University, Ph.D. Dissertation, 2015). Ayrıca karşılaştıkça bk. Şakul, *II. Viyana Kuşatması*, 24-68.

referanslarla az çok yorum içerebilir. Bu durum anlatıların aktarılması amacının bir tarihsel-leştirme eylemi olduğuna işaret etmektedir. Bu anlatılar, ifade edilmek istenen argümanların veya fikirlerin yayılmasına yardımcı olabilir, en azından bu çalışmanın hedefleri doğrultusunda, yönetici kitlenin geniş çaplı bir savaş öncesi ne düşündükleri hakkında fikir edinme yolları önerebilir. Bu bağlamda, 17. yüzyıl Osmanlı tarihçiliğinin önde gelen isimlerinden Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, savaşın karar sürecine dair naklettiği açıklamalardan dolayı önemli bir referans hâline gelmiş ve süreçle ilgili hâkim söylemin oluşmasında ciddi pay sahibi olmuştur.⁵ Silahdar'ın kayıtlarına ek olarak Defterdar Sarı Mehmed Paşa tarafından yazılan *Zübde-i Vekayiât*⁶ ve Râşid Mehmed Efendi'nin kaleminden çıkan *Târîh-i Râşid*⁷ adlı eserlerde bu süreçle ilgili verilen malumat daha kısıtlı ve mükerrer olsa da önemli sayılabilecek niteliktedir. Yine Osmanlı tarihçilerinden Hasan Esîrî'ye ait *Mi'yârü'd-Düvel ve Misbârü'l-Milel*⁸ ve Mehmed Giray'ın yazdığı *Târîh-i Mehmed Giray*⁹ adlı eserlerde geçen bazı bilgiler de ele aldığımız konuyu tamamlayıcı niteliktedir. Öte yandan seferden söz eden bazı anonim tarihler ise nispeten daha farklı ve konuya katkıda bulunan bilgiler sunmaktadırlar.¹⁰ Bu konuda önemli bir istisna oluşturan ve çalışmanın temel kaynaklarından olan bir anlatı, bugün Fransa Millî Kütüphanesi (Bibliothèque Nationale de France)'nde kayıtlı bir *Mecmua*¹¹ içerisinde yer almaktadır. 18. yüzyılın ilk yarısında tertip edilen eserin mürettebi hakkında kesin bir bilgi yoktur.¹² Fizikî özellikleri açısından ele alındığında, mecmuanın yumuşak ve kırmızı deri kaplı bir Türk ciltlemesine sahip olduğu anlaşılmaktadır. 10,5x21 cm ölçülerinde olan eser toplamda 234 varaktan oluşup sonradan numaralandırılmıştır. Eserde kullanılan yazı stili nesih kırması olup 91^b, 175^a, 176^a-194^a ve 207^a-221^b aralıklarında boş sayfalar bırakılmıştır.

Mecmuada dikkat çeken ve 47b-52b varakları arasında bulunan “*Der-beyân-ı sefer-i Nemçe*” başlıklı bölüm, Viyana Seferi ve akabinde Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa'nın sadaret dönemi de dâhil olmak üzere bir dizi savaşın panoramasını sunmaktadır. Bahsedilen bölümde araştırmamızı ilgilendiren ve anlatıyı özgün kılan asıl kısım Viyana Kuşatması başlamadan önce ortaya çıkan siyasî manzara ve savaş kararına giden süreçte yaşananlarla

- 5 Nazire Karaçay Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Zeyli Fezleke (1065-22 Ca. 1106 / 1654-7 Şubat 1695)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012).
- 6 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, haz. Abdülkadir Özcan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995).
- 7 Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, haz. Abdülkadir Özcan vd. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), I.
- 8 Göker İnan, *Hasan Esîrî'nin Mi'yârü'd-Düvel ve Misbârü'l-Milel İsimli Tarih ve Coğrafya Eseri (İnceleme-Transkripsiyon)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017).
- 9 Uğur Demir, *Târîh-i Mehmed Giray* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).
- 10 Ramazan Aktemur, *Anonim Osmanlı Vekayinâmesi, H. 1058-1106 / M. 1648-1694, (Metin ve Değerlendirme)* (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 133-134; *Vekâyi-i Viyana*, 6b-11a.
- 11 Söz konusu mecmua, önemli sayılabilecek siyasî ve diplomatik mektupların yanı sıra çeşitli edebî ve tarihî metinleri de ihtiva etmektedir. Bunlar arasında devlet ricalı arasındaki yazışmalar, eyalet yöneticilerine, Kırım Hanlığı'na, Özbek Hanı'na, Safevî vezirine ve Fransa kralına yollanan mektuplar öne çıkmaktadır. Edebî mektuplar ve buyruklulardan başka Mora'nın fethini kutlayan bir mektup ve Sultan II. Mustafa'nın sefer hazırlıklarına dair notlar da eserde yer alan diğer konulardır. Ayrıca mecmuada Habeşizâde'nin edebî bir üslupla yazdığı Fahnâme'nin yanında Yusuf Nâbî'nin Kamanice'nin fethine yönelik yazdığı fethiyyesi, Abdullah Mehmed Şefik'in Edirne Vakası öncesinde yaşanan olayları sanatlı bir dille anlattığı Şefiknâme'si de kayda değer anlatılar arasındadır. Bk. *Mecmûa* (Paris: Bibliothèque nationale de France, Département des manuscrits, Supplément turc 114) (Eser, ileride *Der-beyân-ı sefer-i Nemçe* olarak anılacaktır).
- 12 Mecmuanın giriş kısmında mürettebin kimliği hakkında bir malumata rastlanmazken aynı bölümde anılan ve bolca övülen Mevlânâ Mehmed Efendi isminde bir zattan bahsedilmesi eserin ona ithafen kaleme alınmış olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Bk. *Der-beyân-ı sefer-i Nemçe*, 1b-2a.

ilgili anlatıdır. İlgili kısımda geçen aktarımlar Osmanlı karar alıcıları arasındaki ilişkilerin ve birbirlerine karşı tutumların alınan kararlara ne ölçüde etki ettiğine ilişkin önemli tarihsel açıklamalar içermektedir.

“*Der-beyân-ı sefer-i Nemçe*” ismini taşıyan anlatı, Habsburglara yönelik bir askerî harekât ele alınırken siyasi organlar arasındaki iç tartışmalara, öne sürülen fikirlerle ve savaş kararının nasıl alındığına dair hem çağdaş kaynakları teyit etmekte hem de onların bıraktıkları boşlukları doldurarak yeni düşüncelere kapı aralamaktadır. Çalışmanın temel amacı, tümüyle Viyana Seferi'nin tarihsel bir anlatısını sunmaktan ziyade Osmanlı Devleti'ni cüretkâr bir girişime sevk eden sürecin ve bu zaman zarfında biçimlenen tarihî söylemlerin izini sürmek ve çağdaş tarihçiler tarafından aktarılan erken modern metinleri eleştirel bir karşılaştırmayla meseleyi yeniden şekillendirmektir. Böylelikle savaş öncesi karar verme sürecine odaklanan ve bu süreçte başta Sultan IV. Mehmed ile devrin sadrazamı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa olmak üzere siyasi aktörlerin tutumlarını ve tecrübelerini ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma Osmanlı karar vericilerinin idarecilik tecrübesini daha geniş bir perspektiften anlamayı hedeflemektedir.

1. Osmanlı Sultanının Himayesi: “Hoşnutsuzlar” ve Orta Macaristan Siyaseti

17. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nde siyasi, askerî ve sosyal istikrarsızlığın damgasını vurduğu büyük bir kargaşa dönemidir. Bilhassa Sultan IV. Murad'ın saltanatının bitimiyle başlayan bu istikrarsız dönemden sonra çare arayışına giren Valide Hatice Turhan Sultan sadarete ihtiyar Köprülü Mehmed Paşa'yı tayin etti.¹³ Paşa'nın Valide Sultan tarafından sadarete atanması ve ciddi bir otorite kurmasına izin verilmesi onun iktidara getirilmesini eleştirenler için çarpıcı bir meydan okumaydı.¹⁴ Tam yetkilerle donatılmış yeni otoriter sadrazam izlediği sert ve acımasız bir politika sayesinde siyasal istikrarsızlığa son vermiş, orduyu yeniden örgütleyerek askerî başarılar elde etmiş ve asayişin sağlamasını suretiyle imparatorluğun gücünün yeniden inşasına zemin hazırlamıştır. Böylece onunla başlayan Köprülü dönemi, imparatorluk yönetiminde bir değişiklikten ziyade mutlak iktidar otoritesinin restorasyonu ile sonuçlanmıştır. Bu süre zarfında Valide Sultan'ın yakın desteğini alan Köprülü'nün düzeni sağlamadaki asıl aracı çok fazla şiddete başvurması olmuş ve geriye bu politikasından dolayı derin bir tarihsel iz bırakmıştır.¹⁵ Öyle ki çağdaş tarih yazımı da imparatorluktaki bu dönüşümü Köprülü Mehmed Paşa nezdinde açık bir şekilde ortaya koymaktadır.¹⁶

Özgüvenin yeniden yükseldiği bir zamanda Köprülülerin izlediği kuzey politikası imparatorluğun dış siyasetine yeni bir boyut kazandırmıştır. Bir diğer ifadeyle, sultanın himayesi Avrupa'daki güç dengesini sürdürmenin ve mümkün olduğunda sınırları genişletmenin bir yolu olarak benimsenmiştir. Bu durum ise imparatorluğun dış politikasına ilişkin söylemlerde tarihselleştirici bir eğilim ortaya çıkarmıştır.¹⁷ Köprülü Mehmed Paşa ile açığa sürdürülen

13 Köprülü Mehmed Paşa ve faaliyetleri hakkında hazırlanmış kapsamlı bir çalışma için bk. Metin İ. Kunt, *The Köprülü Years: 1656-1661* (Princeton: Department of Near Eastern Studies, Princeton University, Ph.D. Dissertation, 1971).

14 Mücteba İlgürel, “Köprülü Mehmed Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/258.

15 Cumhur Bekar, ““The Ottoman Revolution of 1661”: The Reconfiguration of Political Power under Mehmed IV and Köprülü Grand Viziers”, *Journal of Early Modern History* 27 (2023), 235-236.

16 Cumhur Bekar, “Köprülü Mehmed Paşa'nın Osmanlı Tarih Yazımında Değişen Algısı”, *Tarih Yazımı* 1/1 (2019), 62-78.

17 Köprülüler dönemiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin geleneksel kuzey siyasetini bir kenara bıraktığı görüşü için bk. Metin İ. Kunt, “17. Yüzyılda Osmanlı Kuzey Politikası Üzerine Bir Yorum”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Beşeri Bilimler-Humanities* 4-5 (1976-1977), 111-116. Ayrıca krş. Şakul, *II. Viyana Kuşatması*, 24-30.

bu siyaset oğlu Fâzıl Ahmed Paşa ve damadı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın yönetiminde de devam etmiştir. Fâzıl Ahmed Paşa, Köprülü'nün 1656-1661 yılları arasını kapsayan sadaretinden sonra iktidarı devralmıştır. Çağdaşlarına göre, babası Köprülü'yle karşılaştırıldığında, daha ılımlı bir siyaset takip etmiş ve bu süreçte giriştiği bir dizi savaşı başarıyla yönetmiştir. Kandiye zaferi başta olmak üzere, Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Kazakları himaye ederek 1672'de Lehistan'a karşı bir sefer düzenlemiş ve kısa sürede Kamanıçe'yi fethetmiştir. Bu süre zarfında en büyük destekçisi yokluğunda imparatorluğun dış politikasına yön veren devlet adamı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa olmuştur. Köprülüzâde'nin 1676 yılı sonlarında vefat etmesi üzerine sadarete Kara Mustafa Paşa getirilmiştir. O da yıllarca hizmet ettiği hâmi Köprülü'nün sert politikasına sıkı sıkıya bağlı kalmış ve devleti Köprülü hanedanının prensiplerine göre yönetmiştir.¹⁸

Sultan IV. Mehmed, Köprülülerin ortaya koyduğu başarılarından son derece memnun kalmıştır. Onun saltanatında ortaya çıkan en çarpıcı olaylarından birisi Orta Macaristan'da "Hoşnutsuzlar" olarak anılan ve Habsburgların zulmünden kaçan Protestan Macarların Osmanlı himayesine girme teşebbüsleri ve buna bağlı olarak 1683'te gerçekleşen Viyana Kuşatması'dır. Bu hadise Köprülü döneminde ortaya çıkan Uyvar, Kamanıçe ve Çehrin seferlerinde olduğu gibi Osmanlı sultanına sığınanları himaye etmenin ve böylelikle savaşı başlatan taraf Osmanlılar olsa da savaş ilanının meşru bir zemine oturtulduğu bir siyasetin tezahürüdür.¹⁹ Bu tarihî olaya giden süreçte Osmanlı karar alıcıları ve onların tutumuna ilişkin sorunlara basit çözümler sunmak tarihsel indirgemeciliğe yönelmenin bir neticesidir. Bu minvalde en kolay yöntem, 1683'teki bu büyük hadiseye tek bir neden aramaktır. O da imparatorluğu siyasî ve askerî sonuçları bakımından zorlu bir dönemece sokan dönemin hırslı ve inatçı sadrazamı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın şahsî politikasıdır.

Kandiye'nin fethiyle uğraşan Fâzıl Ahmed Paşa'nın Macar temsilcileriyle görüştüğü, himaye tekliflerini reddettiği ve sadaret değişikliğiyle birlikte bu teklifin Kara Mustafa Paşa tarafından kabul edildiğine dair görüşler mevcuttur. Bu hâkim eğilime karşı Fâzıl Ahmed Paşa'nın himaye teklifini tümüyle reddetmediği, aksine olumlu bir yaklaşım sergilediği ancak vadettiği yardımın Macarlar tarafından beklenen düzeyde gerçekleşmediği Macar temsilcilere ait rapor ve günlüklerden anlaşılmaktadır. Bu durum, Macarların sığınma tekliflerinin karmaşık bir süreç olduğunu ve genel anlatıdan farklı bir perspektife sahip olduğunu göstermektedir. Hâkim eğilim etrafında şekillenen anlatılarda, genellikle Fâzıl Ahmed Paşa'nın himaye teklifini geri çevirmesine karşılık bu teklifin yeni sadrazam Kara Mustafa Paşa tarafından onaylandığı resmedilmektedir. Bu hususla ilgili olarak Viyana hükümetinden memnun olmayan Macarların himayesi meselesini şiddetle eleştirenlerin başında Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa gelmektedir. Ona göre, 1672 senesinde Yanova Beylerbeyi Cerrah Kasım Paşa ile buluşan Tököli, Osmanlı himayesine girmek istediklerini açıkça ifade etmiş, ancak Osmanlı paşası Avusturya ile süren barışa hâle gelmemesi adına bu isteği kesin bir şekilde geri çevirmişti. Bu konudaki ısrarını sürdüren Macar lider bundan üç yıl sonra adamlarını İstanbul'a göndermişse de Fâzıl Ahmed Paşa'dan istedikleri neticeyi elde edememişlerdi. Silahdar'ın anlattığına bakılırsa, Avusturyalılarla antlaşma yapana kadar hayli zahmet çeken Köprülüzâde, Macarların amacına ulaşmalarına engel olmuş ve himaye

18 Norman Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek*, çev. Cihan Kaplan (İstanbul: Babil Yayınları, 2006), 84.

19 Şakul, II. *Viyana Kuşatması*, 23.

tekliflerini kesin bir dille reddetmişti. Ancak Kara Mustafa Paşa'nın sadrazam olduğunu işiten bu Macarlar yüklü hediyeler vermek suretiyle hırslı ve açgözlü olduğunu öğrendikleri Osmanlı sadrazamını ikna etmeyi başarmışlardı.²⁰ Bir diğer tarihçi Mehmed Giray, İmre Tököli'nin Osmanlılara iltica ederken -Silahdar'ın anlattıklarına benzer şekilde- Sadrazam Kara Mustafa Paşa'yı hediye ve vaatlerle ikna ettiğini belirtmektedir. Ancak sadrazamın Avusturyalıların sınır boylarında kargaşaya sebep olduğunu bir telhisle sultana haber ettiğini ve bu nedenle ondan onay aldığını da ilave etmektedir.²¹ Dönemin diğer önemli tarihçileri Defterdar Sarı Mehmed Paşa ile Râşid Efendi, Habsburg yönetimine karşı çıkan Macarların içine düştükleri durumu anlattıktan sonra kendilerine iltica edenlere yardım etmenin bir Osmanlı geleneği olduğuna ve sultanın şanını yücelttiğine vurgu yaparak isteklerinin kabul edildiğine yer vermektedirler.²² Viyana Seferi'nden söz eden anonim vekayinameler ise Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın barış antlaşmasını bozmasına vurgu yapmak suretiyle bu himaye meselesini yüzeysel anlatmışlar ve Hoşnutsuzların doğrudan Osmanlı korumasına girdiklerini belirterek sürecin detayları konusunda sessiz kalmışlardır.²³ Yeni sadrazamın ihtiraslı tutumu ve dış politikada izlediği yöntemler anlatılarda geçen bu husustaki iddiaları destekler niteliktedir.²⁴ Diğer yandan savaşa sebep olan Macarların himaye edilmesine yönelik genel kanının ortaya çıkmasında bu olayın onun sadareti döneminde gerçekleşmesi etkili olmuştur. Kara Mustafa Paşa'nın kişisel çıkarları böyle bir politikanın ortaya çıkmasında yadsınamayacak derecede etkilidir,²⁵ ancak durum böyle olsa da süreci daha farklı açılardan değerlendirmek mümkündür. Bu harekâtın planlanmasında, ilk olarak Köprülü dönemiyle birlikte başlayan yeni kuzey politikasının izleri görülürken ikinci olarak aynı ideolojiyi sürdüren Kara Mustafa Paşa'nın kişisel rolü etkili olmuştur.

Protestan Macarların himaye edilmesine henüz Fâzıl Ahmed Paşa döneminde sıcak bakıldığını fakat gerekli zemin ve şartların oluşmaması bakımından bu meselenin sonraya ertelendiğini gösteren farklı görüş ve kaynaklar mevcuttur. Giriş kısmında tanıtılan mecmuada geçen anlatı, Köprülüzâde'nin bu süreçte takındığı tutumu çağdaşlarından farklı yansıtarak meseleye şöyle bir açıklık getirmektedir:

“Ol hengâmda sadr-ı alî-kadr Köprülüzâde Ahmed Paşa Girid cezâresinin azîm kılâ'-ı bî-sûtûn irtifâ'ından Kandiye kal'ası teshîriyle mukayyed olmağın tâ'ife-i mezbûrenin kâr-dânları vezîr-i müşârûn-ileyhe irsâl ve tedbîr-i hâlleri rey-i rizînlerine havâle ve temşiyet-i umûrları mekr-i metinlerine ihâle olmağla ol nizâmü'l-mülk-i sâninin hem-vâre matmah-ı nazar-ı dürbînleri asâyiş-i ibâd ve asûdeğî-i bilâd olmağın tâ'ife-i mezbûreye bilâd-ı İslâmîye'de meştâ ve mer'-i-i tebyîn ile setr-i bâb-ı nizâ' ve vefâ-yı ahde isrâ' etmişler idi.”²⁶

Mecmua yazarının ifadelerine göre; Fâzıl Ahmed Paşa, Girit Seferi sırasında kendisiyle

20 Türkal, *Zeyl-i Fezleke*, 770-771.

21 Demir, *Târih-i Mehmed Giray*, 3.

22 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, 124-125; Râşid Mehmed Efendi vd., *Târih-i Râşid I*, 222-223.

23 Aktetur, *Anonim Osmanlı Vekayinâmesi*, 133; *Vekâyi-i Viyana*, 7b-8a.

24 Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Macarların himayesiyle birlikte hem otoritesini hem de ikna kabiliyetini kullanarak başvurduğu propaganda faaliyetleriyle Habsburglara karşı yürütülen savaş siyasetinin ortaya çıkmasında baş âmil olmuştur. Merzifonlu'nun bu süre zarfında yürüttüğü propaganda faaliyetleri hakkında hazırlanmış bir çalışma için bk. Songül Çolak – Metin Aydar, “Savaş ve Propaganda: 1683 Viyana Kuşatması Üzerine Bir Değerlendirme”, *Belleten* 84/301 (Aralık 2020), 1045-1096.

25 Türkal, *Zeyl-i Fezleke*, 771.

26 *Der-beyân-ı sefer-i Nemçe*, 47b.

görüşen Macar temsilcilerinin isteklerine soğuk bakmadığını ancak hâlihazırda kuşatmayı yürüttüğü için şimdilik Osmanlı topraklarında kışlamalarını, sakin ve sözlerine sadık kalmalarını tembihlemiştir. Dolayısıyla bu anlatı, Köprülüzâde'nin Macar temsilcileriyle düpedüz olumsuz bir iletişim kurmadığına ve onlara destek verme niyetinde olduğuna işaret etmektedir. Tarihsel koşulları dikkate alarak Macar soyluların Osmanlılar ile temaslarını ve bunun ne derecede yaygınlık kazandığını derinlemesine inceleyen Michels'in tespitleri de Fazıl Ahmed Paşa'nın Macar temsilcileriyle olan ilişkisi konusunda tamamlayıcı ve aydınlatıcıdır. Nitekim Erdel elçisi László Baló'nun Ağustos 1667'de Kandiy'e'de gerçekleştirdiği buluşmada sadrazam, Macar Protestanların taleplerine karşı duyarlı olduğunu ifade etmiş, ancak kendisinin kuşatmayla meşgul olduğunu belirterek anında bir eylemde bulunamayacağını dile getirmişti.²⁷ Baló, başarısız dönüşünün ardından sadrazam ile Kandiy'e'de yaptığı görüşmeyi umut verici olarak değerlendirmişti. Sadrazamın kethüdası Fâzıl Ahmed Paşa'nın Kandiy'e'ye gelmeden önce bu konuyu bilmiş olması hâlinde buraya gelmeyeceğini, daha fazla çaba harcayarak kendisini bu işe adayacağını ve icabına bakabileceğini bizzat bildirmişti. Sadrazam nezdinde lobi faaliyetlerine devam etmekten vazgeçmeyen Protestan Macarlar, tekliflerini bu kez Erdel elçisi Péter Inczedy aracılığıyla Ekim 1667'nin sonlarında gerçekleştirmeye çalışmıştır. Erdel elçisi, Osmanlı birliklerine olan ihtiyacı yinelemek ve himaye konusunun mutlak aciliyetini vurgulamak için Kandiy'e'ye doğru yola çıkmış, fakat Kasım 1667'den Ocak 1668'e kadar dilediği gibi bir görüşme gerçekleştirememişti. Sadrazam ile bir araya gelememiş olsa da onun adamı tarafından nezaketle karşılanmış ve görünüşe göre Báló ile aynı cevapla geri dönmüştü. Bu ikinci girişimin ardından Protestan Macarlar, Osmanlı Devleti'nin Venedikliler karşısında kesin bir zafer kazanmasını beklemekten başka çareleri olmadığını gönülsüzce kabul etmişlerdi. Bunun yanında 1668 yazında ve yine Ocak 1669'da Osmanlı birlikleri olmadan Yukarı Macaristan'da bir ayaklanma başlatmaya yönelik aceleci planlar ortaya koymaya çalışmışlardı.²⁸ Protestan Macarların Osmanlı himayesine yönelik girişimleri ve aldıkları yanıtlar Osmanlı Devleti'nin dış ilişkilerinde esnekliğin ve karşılıklı çıkarların önemli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, mecmuada geçen anlatı ve onunla örtüşen Michels'in bulguları dikkate alındığında, özeldede Fâzıl Ahmed Paşa'nın Protestan Macarların himaye taleplerine yönelik açık bir politika izlemediğini, ancak fırsatlar ve stratejik çıkarlar doğrultusunda bu tür taleplere dolaylı da olsa kayıtsız kalmadığını göstermektedir.

Benzer şekilde, diğer bazı Batı kaynakları da Girit kuşatmasının sürdüğü günlerde Macar temsilcilerin Erdel Prensi Apafi Mihal aracılığıyla gönderilen temsilcilerin 1667 yazında Sadrazam Fâzıl Ahmed Paşa'yla temasa geçtiğini ancak istenen sonucu alamadıklarını teyit etmektedir. Ayrıca sadrazam, Macarların 1672'de yeniledikleri tekliflerine karşı nispeten daha ılımlı bir duruş sergilemişse de mevcut koşulların yol açtığı kararsızlıktan dolayı mesafeli bir tutum takınmaya devam etmiştir. Osmanlı yönetimiyle Macarlar arasında bir aracı gibi hareket eden Apafi Mihal'in de bu meseleye daha fazla müdahil olmasını is-

27 Georg B. Michels, *The Habsburg Empire under Siege, Ottoman Expansion and Hungarian Revolt in the Age of Grand Vizir Ahmed Köprülü* (Montreal: McGill-Queen's University Press, 2021), 90-91. Michels'in eserine dair kaleme alınan bir değerlendirme için ayrıca bk. Kahraman Şakul, "The Habsburg Empire under Siege: Ottoman Expansion and Hungarian Revolt in the Age of Grand Vizier Ahmed Köprülü, written by Georg B. Michels", *Turkish Historical Review* 14/1 (2023), 136-140. <https://doi.org/10.1163/18775462-20230003>.

28 Michels, *The Habsburg Empire under Siege*, 107-108.

tememiştir.²⁹ Sadrazam'ın bu tavra bürünmesinde kendisine daha önceden Macar krallığı vad edilen Apafi Mihal ile Katolik grubu temsil eden Peter Zrinyi gibi iki rakip hizibin siyasi çekişmesinin ciddi etkisi olmuştur. Apafi Mihal'ın Sadrazam Fâzıl Ahmed Paşa'yla Macar meselesini görüşmek üzere Kandiye'ye yolladığı Dávid Rozsnyai'nin 1670 tarihli gizli raporu bu hususla ilgili önemli detaylar barındırmaktadır. Rapora göre, Kandiye'ye geçen Rozsnyai, Halep Beylerbeyi İbrahim Paşa'yla 8 Ocak-6 Şubat tarihleri arasında altı kez görüşmüş, ayrıca özel bir görüşme yapmak için 21 Ocak 1670'te bizzat sadrazamla bir araya gelmiştir. Aynı rapor, Rozsnyai'nin istediğini elde edemediğini ortaya koymakla beraber Macar meselesine müdahil olmaya çabalayan Apafi Mihal hakkında sadrazamın kafasında soru işaretleri bulunduğuna dair ilgi çekici ayrıntılar içermektedir.³⁰ Konuyla ilgili Osmanlı anlatılarını değerlendiren Sándor Papp, o dönemde Kandiye kuşatmasının olmaması hâlinde Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın Peter Zrinyi'ye yardım edebileceği şeklinde bir çıkarımda bulunmaktadır.³¹

Öte yandan Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın Uyvar Seferi'ne çıktığı sırada Protestan Macarları yanına çekmiş olması, topraklarının Osmanlı akıncıları ile Tatarlarca yağmalanmasını engellemesi, sefer sırasında kendilerine erzak satanları ücret konusunda mağdur etmemesi gibi uygulamaları onlara yakınlık duyduğunu gösteren önemli bir yönüdür.³² Bundan başka Lehistan ile sürdürülen bir dizi savaş 1676 yılı sonlarında imzalanan Żurawno (İzvançe) Antlaşmasıyla sona ermiş, Macarlara karşı mesafeli bir tutum sergileyen Köprülüzâde bu himaye politikasını yeniden değerlendirmeye almış, fakat beklenmedik ölümüyle neticelenen sadaret değişikliği sonucu bu siyaseti enişttesi Kara Mustafa Paşa sürdürmüştür.³³

Osmanlıların Macarlar yüzünden Habsburglarla yeniden savaşa girme kararı iyi incelendiğinde, bunun Köprülü mirasına ilişkin ideolojik arka planla bağlantılı olduğunu görmek mümkündür. Sadrazam Fâzıl Ahmed Paşa, Avusturya ile barış antlaşması imzalandıktan sonra sultanın da isteği doğrultusunda öncelik olarak Girit'in fethini tamamlamaya yoğunlaşmıştır.³⁴ Sultanın bu konudaki tutumu göz önüne alınırsa, sadrazamın Girit'i bırakıp Orta Macar meselesine yönelmesi zayıf bir ihtimal olarak kalmaktadır. Çağdaş kaynakların da vurguladığı gibi, sadrazamın bu himaye meselesine karşı mesafeli olmasının altında yatan sebeplerden

29 Viyana hükümetinin yönetiminden rahatsız olan Macarları temsil etmek üzere, Apafi Mihal tarafından seçilen ve 1667 yılı Haziran ayında Girit'e gelen László Baló, Fâzıl Ahmed Paşa'yla görüşerek meseleyi ona bildirmiş ve destek istemiştir. Sadrazam ise iyi karşıladığı Baló'nun yardım isteğini bir yandan Vasvar Antlaşması'nı ihlal etmemek diğer yandan kuşatmayı sonlandırabilmek için ertelemekle geçiştirmişti. Zinkeisen'in aktardığına göre, görüşmelerde yer alan Divân-ı Hümayûn tercümanı Panayotti, Macarların bu girişimini İstanbul'da mukim Habsburg elçisi Casanova'ya iletmiş, o da Viyana hükümetini bu gelişmelerden haberdar etmişti. Osmanlı sadrazamına sundukları teklif her ne kadar sürüncemede kalmış olsa da ısrar etmekten vazgeçmeyen Macarlar, Ekim 1667'de Péter Inczedy vasıtasıyla tekliflerini yinelemiş ancak önceden olduğu gibi sonuç alamışlardı. Bu arada Habsburg hükümetinin Protestan Macarları ayaklandıran elebaşları ölümle cezalandırması da cesaretlerini kırmaya yetmemiştir. Ne var ki Macarların himaye edilmesine ön ayak olmaya çabalayan Erdel yönetiminin seçtiği temsilciler 1672'de İstanbul'da ciddi girişimlerde bulunmuş, sadrazama 50.000 taler haraç ve 18.000 kişilik bir ordu vadetmiş, fakat Sadrazam Fâzıl Ahmed Paşa'nın tavırdan ödün vermesini sağlayamamışlardır. Bk. Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011), 5/61-63.

30 Rozsnyai'nin Sadrazam Fâzıl Ahmed Paşa ve Halep Beylerbeyi İbrahim Paşa'yla yürüttüğü diplomatik misyonun ayrıntıları için bk. Georg B. Michels, "Myth or Reality? Ottoman Support for Hungarian Rebels in Light of a Secret Transylvanian Mission to the Porte (1669-1670)", *Hungarian Cultural Studies, e-Journal of the American Hungarian Educators Association* 8 (2015), 38-42.

31 Sándor Papp, "Ottoman Accounts of the Hungarian Movements against the Habsburgs at the Turn of the Seventeenth and the Eighteenth Centuries", *Frontiers of Ottoman Studies, State, Province, and the West*, ed. Colin Imber, Keiko Kiyotaki, Rhoads Murphy (London: I.B. Tauris 2005), II/39.

32 Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1640-1774)*, çev. Nilüfer Epçeli (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2009), 4/129.

33 Şakul, *II. Viyana Kuşatması*, 33.

34 Türkal, *Zeyl-i Fezleke*, 417.

birisi de Osmanlı-Habsburg tarafları arasında imzalanan Vasvar Antlaşması'dır. 20 yıllık bir barış sürecini kapsayan bu antlaşma doğal olarak sadrazamın temkinli davranmasına yol açmıştır. Ne var ki Girir'in tamamıyla fethedilmesinden sonra Osmanlı siyasetinde gündem değişmiştir. İmparatorluğun yeni hedefi önce Mekke'deki hacılara rahatsızlık veren ve onları rencide eden Zeydiyye taifesinin bastırılması olmuş, hatta bunun için hazırlıklara başladığı bilinen sultan Bursa'ya geçmek için Edirne'ye dönmüştü. Ancak kuzeyde beliren Kazak sorunu ve buna bağlı olarak Lehistan'ın aralarındaki antlaşmaya aykırı hareket etmesi sultanı bu girişiminden alıkoyarak hedefini değiştirmesine sebep olmuştu.³⁵ Nitekim Karadeniz'in kuzeyinde zaman zaman tatsızlık çıkaran Kazaklar, Rusya-Lehistan yakınlaşmasına karşı kendi istekleriyle Osmanlı sultanına iltica etmişler ve Osmanlı-Leh çatışmasına zemin hazırlayarak bir anlamda geleneksel Osmanlı kuzey politikasının sürdürülmesinde önemli bir paya sahip olmuşlardı.³⁶ Kazakların himaye edilmesinde önemli rol oynayan rikâb-ı hümayûn kaymakamı Kara Mustafa Paşa, Lehistan yönetimine sert uyarıda bulunarak Rusya'yla kurdukları ittifakın kendileri için bir tehdit oluşturmayacağını hatırlatmıştı.³⁷ Ancak bu uyarıya kulak asmayan Lehistan'ın Kazakların himayesine tepki göstermesi birkaç yıl içinde Osmanlıların üstünlük sağladığı bir dizi savaşla sonuçlanmıştır.³⁸

Yukarıda zikredilen sebepler göz önüne alındığında, Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın Macarların yardım tekliflerini reddetmek suretiyle ertelemesi ve sürüncemede bırakması mevcut koşulların ortaya çıkardığı bir durum olarak telakki edilebilir. Dolayısıyla Habsburglara karşı bir savaşa yol açacak himaye girişiminin zorunlu gerekçelerle rafa kaldırılması, ardından bu teşebbüsün Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadaretinde gerçekleşmesi nedeniyle bu süreç adeta yeni sadrazamın ihtirasıyla ilişkilendirilmiştir. Her ne kadar Kara Mustafa Paşa'nın hırslı ve inatçı bir kişiliğe sahip olduğu bilinse de bu siyasetinin ideolojik bir arka plana sahip olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekmektedir. Bu bağlamda, Kahraman Şakul'un da belirttiği gibi, taraflar arasında savaşa yol açan bu himayesi meselesini söz konusu devlet adamlarının karakteristik özelliklerine bağlamak yerine, mevcut dönemin şartlarına bağlı olarak ortaya çıkan jeopolitik durum ve onun yol açtığı politik çıkarlar dâhilinde incelemek daha makuldür.³⁹ Dolayısıyla mevcut şartlar buna uygun düştüğü için ileri sürülen iddiaların en azından sadrazamın hırslını daha da körüklediği söylenebilir.

2. Barışı Sürdürmenin Peşinde: İstanbul'da Diplomasi Trafığı

Osmanlı-Habsburg arasında mücadeleye yol açan kararın alınması sürecinde tek bir faktör olmadığı ve imparatorluk siyasetini şekillendiren aktörlerin ve dinamiklerin hem daha karmaşık hem de daha değişken olduğu bir önceki bölümde izah edildi. Burada ise süresi bitmeye yaklaşan bir barış antlaşması söz konusu iken Habsburg tarafının barışı uzatma ça-

35 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter (TSM.A.d), 1219/1; Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, haz. Fahri Ç. Derin (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008), 352-353; Türkal, *Zeyl-i Fezleke*, 586-587; Râşid Mehmed Efendi vd., *Târîh-i Râşid I*, 151.

36 Konuyla ilgili olarak Osmanlı Devleti'nin izlediği kuzey politikasından beklentileri için bk. Kahraman Şakul, "Siege Warfare in Verse and Prose: the Ottoman Conquest of Kamianets-Podilsky (Kamançe), 1672", *The World of the Siege*, ed. Anke Fischer-Kattner-Jamel Ostwald (Leiden-Boston: Brill, 2019), 210.

37 Joseph von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, çev. Mümin Çevik-Erol Kılıç (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1992), 6/182-183.

38 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 3/422-427.

39 Şakul, *II. Viyana Kuşatması*, 21.

balalarına karşılık başta Sadrazam Kara Mustafa Paşa olmak üzere Osmanlı tarafının bu süreci nasıl yönettiği ele alınacaktır. Bu doğrultuda taraflar arasındaki diplomatik temaslar incelemeye yönelik girişimlerin ne kadar geniş bir alana yayıldığı ve Osmanlı dış politikasına yön verenlerin bu girişimlerin önünü nasıl kestiği ortaya konulacaktır. Özellikle savaşa giden diplomatik süreçte çağdaş kayıtları ve bunlara ilişkin ortaya konan yorumları incelemek bu türden bir tartışmayı anlamak için iyi bir arka plan sağlayacaktır.

Orta Macaristan,⁴⁰ hem Habsburglar hem de Osmanlılar için stratejik öneme sahip bir bölgeydi; bu nedenle bölgedeki egemenlik meselesi, Kanunî Sultan Süleyman döneminden sonra her iki taraf arasında ciddi bir çekişme kaynağı olmuştu.⁴¹ Bu nedenle Osmanlıların kendilerinden destek isteyen Macarlara karşı tavrı Habsburg temsilcileri tarafından büyük bir ciddiyetle takip edilmisti. Öyle ki Macar temsilcilerin sık sık himaye girişiminde bulunmaları, söz konusu süreci yakından takip eden Viyana hükümetini endişe içinde bırakmıştır. Henüz 1673 yılında Habsburg büyükelçisi olarak İstanbul'a gönderilen Kindsperg'in Hofburg İmparatorluk Sarayı'na gönderdiği raporlarda ve kendisine gelen talimatlarda bunu görmek mümkündür. Kindsperg, ilk elçilik yıllarında Fâzıl Ahmed Paşa ile ılımlı bir diplomatik süreç yürütmüştür. Kara Mustafa Paşa'nın iktidara gelmesiyle önce iyi ilişkiler içerisinde olmuş, fakat ilerleyen dönemde sadrazamın tutumundan kendisini hafife aldığı ve oyaladığını anlamakta gecikmemiştir. Sadrazamın izlediği dış politikaya karşılık Habsburg elçilerinin öncelikli hedefi Erdel üzerinden Osmanlılar ile temas kuran Hoşnutsuzların irtibatını kesmek ve Orta Avrupa'yı ilgilendiren gelişmeleri kendi kontrolü altında tutmaktır.⁴²

Köprülülerin yönetimi altında başlayan iç ve dış siyasî canlanmanın ardından Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın fetihçi bir siyasete odaklanması Batılı temsilcilerce dikkatle izlenmiş ve yeni sadrazamın dış politikasının gözden geçirilmesi gerektiği gündeme getirilmiştir.⁴³ Orta Macaristan'da yaşanan son gelişmeler yeni sadrazamın fetihçi zihniyetine iyi bir gerekçe sunmaktaydı. Viyana hükümeti tarafından Protestan Macarlara etnik, dinî ve kültürel bakımdan uygulanan baskıcı ve dışlayıcı siyaset onları başkaldırmaya sevk ederek bazı Macar liderlerin etrafında toplamış, başarısızlıkla neticelenen bir dizi girişimin ardından Osmanlı sultanının himayesine girmelerine zemin hazırlamıştı.⁴⁴ Bu süre zarfında Fransa büyükelçisi Nointel, arası bozuk olmasına rağmen sadrazamı Habsburglara karşı kıskırtmaktan geri durmamıştı. Onun bu çabalarının farkında olan Kindsperg ise bir yandan Habsburg İmparatoru I. Leopold'ü İstanbul'daki gelişmeler hakkında uyarmış, diğer yandan Bethune'nün Macaristan'daki faaliyetleri hakkında haberler yayarak İstanbul ve Paris arasındaki gergin ilişkileri kızıştırmaya odaklanmıştı. Buna karşılık aceleci davranmayan ve niyetleri hakkındaki şüpheleri yatıştırmak isteyen Kara Mustafa Paşa, Habsburglara karşı barışçıl bir tutum sergilemişti.⁴⁵ Bu arada Nointel, görevinden ayrılmadan önce, Osmanlıların önem verdiği Yanıkkale ve Komoron'un tahkimat planlarını Venedikli mühendis Barozzi aracılığıyla

40 Osmanlı-Habsburg çekişmesinin odak noktalarından birisi olan bu bölgenin sınırları hakkında bk. Şakul, *II. Viyana Kuşatması*, 22.

41 Halil İnalçık, *Devlet-i Âliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 181.

42 Yılmaz, *The Road to Vienna*, 161-162.

43 Merlijn Olnon, "A Most Agreeable and Pleasant Creature? Merzifonlu Kara Mustafa Paşa in the Correspondence Of Justinus Colyer (1668-1682)", *Oriente Moderno, Nuova serie* 83/3 (2003), 657.

44 H. Elliot Malden, *Viyana 1683*, çev. Uygur Kahraman (Ankara: Adapa Yayınevi, 2005), 21.

45 Barker, *Double Eagle and Crescent*, 68.

lığıyla sadrazama sunmuş, böylece Habsburglara karşı olası bir girişimin Fransa tarafından onaylandığını ima etmişti.⁴⁶ Nointel'in yerine İstanbul'a gönderilen Guilleragues'ın esas görevi de İmre Tököli'yi desteklemeye ve sadrazamı Habsburglar üzerine bir askerî harekât düzenlemenin gerekliliği konusunda ikna etmeye çalışmaktı.⁴⁷ Bu arada 1678 yılı baharında Kindspersg'in ölümü üzerine yerine geçen Peter Franz Hoffmann'ın elçiliği dönemi Habsburg diplomasisi açısından kayıpla geçen önemli bir kırılma noktası olmuştur.⁴⁸

Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın yokluğunda Sultan IV. Mehmed ile görüşen Hoffmann, Erdel Prensi Apafi Mihal'in İmre Tököli ve diğer Macarları desteklemesinin Viyana hükümetini rahatsız ettiğini belirtmiş, ancak sultan konuyu müzakere etmesi için sadrazama talimat vereceğini ifade etmiştir.⁴⁹ İstanbul'dan gelen iç karartıcı haberler bir yana, Habsburg temsilcilerinin yaşadıkları sağlık sorunları barış görüşmelerinin önünü kilitleyen önemli bir sorun olmuştur. 1679 Eylül'ünde vefat eden Hoffmann'ın yerine Terlingo von Guzman'ın tayin edilmesi de barış görüşmelerinde herhangi bir ilerleme kaydedilmesini sağlayamamıştır. Bunun üzerine Viyana hükümeti, 13 Ocak 1680'de ölen Johann Carl Terlingo von Guzman'ın yerine Avusturya Doğu Şirketi'nin İstanbul'daki konsülü Georg Christoph von Kunitz'e yetki vererek onun yerine geçmesini istemiştir. Viyana'yla irtibata geçen Kunitz, barış müzakerelerini kaldığı yerden sürdürceğini ve sadrazamın ertesi baharda Macaristan'a bir sefer planlayıp planlamadığını öğrenmeye çalışacağını bildirmiştir.⁵⁰

Sınır boylarında ardı arkası kesilmeyen akınlar ve Osmanlı'dan yardım talep eden Macarların sundukları teklifler Batı'ya düzenlenecek yeni bir sefer için oldukça iyi bir gerçekçe sağlamaktaydı.⁵¹ Bu arada Kunitz, 1680 baharında sadrazam ile yaptığı görüşmelerden hareketle onun barışı sürdürmeye yönelik bir tavır sergilediğine ikna olmuş, ancak Habsburg temsilcilerini oyalama konusunda usta hâle gelen Kara Mustafa Paşa, görüşmelerini 1681 yılının başına kadar ertelemişti. Bu süreçte Osmanlı sarayıyla irtibatını koparmayan Kunitz, Viyana'ya yolladığı raporlarda, işitmek zorunda kaldığı belirsiz vaatleri ve çelişkili söylentileri iletmekle yetinmiştir.⁵²

Sadrazam Kara Mustafa Paşa, Rusya ile imzaladığı Bahçesaray Antlaşması (1681)'nin⁵³ ardından Tököli'nin davasını iyiden iyiye benimsemiş, vadettiği destekle onun Habsburg yönetimiyle arasına mesafe koymasını sağlamıştır.⁵⁴ Viyana'yla temasını sürdüren Kunitz ise Rusya'yla barış yapılmasından hemen bir gün sonra Kara Mustafa Paşa'nın ordunun dağılmasından rahatsız olduğunu, yeni bir sefer konusunda sultanı ikna etmeye çalıştığını rapor

46 Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 6/315.

47 Şakul, *II. Viyana Kuşatması*, 40. Guilleragues'in İstanbul'daki faaliyetlerini elçiliği boyunca başta Fransa hükümdarı XIV. Louis ve diğer devlet adamlarına yolladığı mektuplarda görmek mümkündür. Fransız büyükelçiye ait mektupların derlenmiş hâli için bk. Guilleragues Kontu, *İstanbul Mektupları*, çev. Yaşar Avunç (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2010).

48 İstanbul'da Habsburg temsilcilerinin dahi ölümüne yol açan salgın yanı sıra gündemde Osmanlı-Rus mücadelesinin olması İstanbul-Viyana arasındaki düzenli bilgi akışının kesintiye uğramasına, dolayısıyla barış girişimlerinin etkisi kaybetmesine neden olmuştu. Bk. Yılmaz, *The Road to Vienna*, 212-213.

49 Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 6/330.

50 Yılmaz, *The Road to Vienna*, 226-230.

51 Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 4/165.

52 Yılmaz, *The Road to Vienna*, 232-234.

53 Rusya ile imzalanan Bahçesaray Antlaşması hakkında ayrıntılı bilgi için bk. C. Bickford O'Brien, "Russia and Turkey, 1677-1681: The Treaty of Bakhchisarai", *The Russian Review* 12/4 (1953), 259-268.

54 Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 5/64-65.

etmiştir. Buna ek olarak adamlarından birisini Budin Beylerbeyi İbrahim Paşa'ya yollayan sadrazamın sınırda karışıklık çıkartması için talimat verdiğiine dair dedikoduların yayıldığına ayrıca vurgu yapmıştır.⁵⁵ Mevcut koşullar sadrazamın Habsburglara yönelik bir askerî harekât düzenlemesine imkân sağlamış gibi görünse de Fransa'yla yaşanan yeni bir kriz hem Osmanlı-Habsburg diplomasisinin önünü tıkamış hem de açıktan bir savaş kararının belirlenmesini engellemiştir.⁵⁶

Guilleragues, Fransa Kralı XIV. Louis'e yolladığı 4 Şubat 1682 tarihli mektubunda, sadrazamın Apafi Mihal tarafından gönderilen Zekel ile Macarların durumunu görüştüğünü, ancak Fransa'yla yaşanan sorunun çözüme kavuşturulmadan kendilerine yardımcı olamayacağını belirttiğini zikretmiştir.⁵⁷ İstanbul'daki büyükelçisi vasıtasıyla Orta Macaristan meselesini yakından izleyen XIV. Louis, Sultan IV. Mehmed'in yanı sıra Sadrazam Kara Mustafa Paşa ve İmre Tököli'yi tahrik ederek Habsburglar üzerine bir askerî harekât planlanmasında etkili olmaya çalışmıştır.⁵⁸

Diplomatik faaliyetlerin yoğun yaşandığı bu döneme tanıklık eden meşhur İtalyan mühendis Luigi Ferdinando Marsigli, Habsburg İmparatoru'nun oğlu Giuseppe'ye yolladığı yazısında, sadrazamın sefer konusunda ısrarcı olduğunu belirtmiş ve gerekli tedbirlerin alınması konusunda kendisine uyarıda bulunmuştur.⁵⁹ Viyana hükümetinin özellikle 1681'den itibaren İmre Tököli ve Macarlara tavizler vermek suretiyle başlattığı uzlaşma girişimi geç kalınmış bir hareketti. Zira Osmanlılarla iş birliği içinde hareket eden Tököli'nin askerî faaliyetleri artık Macar sınırlarının ötesine taşmış durumdaydı.⁶⁰ Öte yandan sadrazam, Avusturyalıların sınır boylarında huzursuzluğa sebep olduklarını bahane ederek sefer hazırlıklarını başlatmak ve sefer isteyen kullarının arzusunu yerine getirmek için sultanın nezdinde girişimlerde bulunmuştu.⁶¹

İmre Tököli'ye bağlı Macarların himaye girişimlerine karşılık Kunitz'in çabalarının yetersiz kalacağını anlayan Habsburg yönetimi deneyimli diplomat Caprara'yı özel talimatlarla İstanbul'a yollama kararı almıştı. Kunitz'den gelen haberler pek iç açıcı olmadığından Caprara'yı zorlu bir görev beklemekteydi.⁶² Nitekim 1682 başlarında sadrazam ile yeniden görüşen Macar temsilciler, efendilerinin yüksek bir haraç ödeyeceğine ve iki yıl içinde tüm ülkeyi Osmanlı egemenliği altına alacağına dair söz vererek ondan Tököli'yi Macaristan'ın

55 Yılmaz, *The Road to Vienna*, 236.

56 Sakız Adası'nın Duquesne komutasındaki Fransız donanması tarafından bombalanması ve bir krize yol açması hakkında bk. *Vekâyi-nâme*, 479; Türkal, *Zeyl-i Fezleke*, 744; Râşid Mehmed Efendi vd., *Târîh-i Râşid I*, 220.

57 Guilleragues Kontu, *İstanbul Mektupları*, 36. Sadrazamın Macar temsilcilerle görüştüğünü doğrulayan Kunitz'in raporu hakkında bk. Yılmaz, *The Road to Vienna*, 245.

58 XIV. Louis'in izlediği bu politika hakkında ayrıntılı bilgi veren bir anlatı için bk. Dorman Newman, *The Intreigues of the French King at Constantinople to embroil Christendom discovered in several dispatches past betwixt him and the late Grand Seigneur, Grand Vizier and Count Teckily: all of them found among that Count's papers seiz'd in December last: with some reflections upon them* (London 1689).

59 Güner Doğan, *Sınırlar Üzerinde Bir Hayat: İtalyan General Kont Luigi Ferdinando Marsigli ve Osmanlı İmparatorluğu (1679-732)* (Ankara: İtalya Dostluk Derneği, 2020), 79.

60 Malden, *Viyana 1683*, 24-25.

61 Demir, *Târîh-i Mehmed Giray*, 3.

62 14 Ocak 1682'de İmparator Leopold'e veda eden Caprara'nın İstanbul'a olan yolculuğu ağır kış şartları nedeniyle 3 Şubat 1682'de başlamıştı. Caprara'nın yolculuğunu geciktiren bir diğer neden ise Şopron'da gerçekleştirilen oturumlar ve Tököli'yle görüşmelerin uzamasıydı. Dolayısıyla İstanbul'a ancak 11 Nisan 1682 tarihinde varabilmişti. Onun da hedefi 1684'te sonlanacak olan Vasvar Barış Antlaşması'nı sürdürmek için Osmanlı yönetimini ikna etmektir. Caprara'nın misyonu hakkında geniş bilgi için bk. Şakul, *II. Viyana Kuşatması*, 45-46; Yılmaz, *The Road to Vienna*, 246-247.

kralı ilan etmesini talep etmişlerdi.⁶³ Başından beri Macar heyetin Osmanlılar tarafından sıcak karşılandığını ifade eden Guilleragues, XIV. Louis'ye gönderdiği 5 Mart 1682 tarihli mektupta, sadrazamın sefere çıkmak için can attığını, ava çıkmış bulunan sultanın payitahta dönüşünün ardından bu konuda bir toplantı yapmak istediğini kaydetmektedir.⁶⁴

Uzun bir yolculuk yapan Caprara, sadrazam ile görüşen Macar heyetiyle Belgrad'da karşılaşmıştı. Osmanlı yönetimini ikna eden Macarlar, Tököli'ye savaş hazırlıklarını başlatması için haber vermek üzere yola çıkmışlardı.⁶⁵ Buna karşılık Caprara'nın sadrazam ile ilk buluşması 12 Mayıs'ta gerçekleşmiş, diplomatik temasları sürdürmeye yetkili olduğuna dair itimatnamesini sunmasına rağmen kayda değer bir netice elde edememiştir. Daha sonra 9 Haziran'da Sultan IV. Mehmed ile görüşen Caprara, aralarındaki sulhun uzatılması için görevlendirildiğini bildirmesi üzerine devlet erkânıyla barış görüşmelerinin yapılabileceği yanıtını almıştır.⁶⁶ Ancak bir iddiaya göre, Caprara'nın henüz ilk görüşmesinde imalı sözler sarf etmesi sadrazamın tepkisini çekmiştir. Habsburg elçisi, kendisine Macaristan'da yetişen meyvelerin çekiciliğinden ve tatlarından bahseden sadrazama söylediklerinin doğru olduğunu fakat bunları yemeye cesaret edenlerin bir daha kurtulamadıkları bir hastalığa yakalandıklarını ifade etmiştir.⁶⁷

İmre Tököli'nin Orta Macaristan kralı ilan edildiği süreçte,⁶⁸ barış görüşmelerini sürdürmek isteyen Caprara ve Kunitz öncülüğündeki heyet, 22 Haziran'da reisülküttab, yeniçeri ağası, tercüman Mavrocordato'nun da dahil olduğu Osmanlı temsilcileriyle görüşmüştü. Müzakerelerin zor geçmesi ve 1664'ten bu yana sınırda verilen zararların tazmin edilmesi gibi yeni şartların ileri sürülmesi Habsburg temsilcilerinin barış umutlarını yıkacak nitelikteydi.⁶⁹ Görüşmeleri takip eden Fransa büyük elçisi Guilleragues, sadrazamın sefere daima hazır gibi bir tutum sergilediğini, bununla birlikte onu ikna edebilecek ciddi tekliflerin sunulması hâlinde fikrinin değişebileceğine dair izlenimleri olduğunu kaydetmektedir.⁷⁰ Caprara'dan Viyana'ya giden çelişkili haberler imparatorluğu ciddi bir kaygı içine düşürmüş olacak ki Habsburg İmparatoru Leopold, sadrazama büyük bir rüşvet ödemeyi savaşı önlemenin bir yolu olarak düşünmüştü.⁷¹ Ancak Osmanlıların barış için ileri sürdüğü şartları şiddetle reddeden ve yaşanan gelişmeleri bir haberciyle Viyana'ya bildiren Caprara, 7 Temmuz'daki görüşmesinde istediği neticeyi elde edemediği gibi, kendisine gelen talimatları Edirne'ye geçmeyi kararlaştıran sadrazama iletmekte başarısız olmuştu.⁷² Nihayetinde Caprara için barış müzakerelerinin başarısızlığı, öne sürülen uzlaşma koşulları ve sadrazamın

63 Barker, *Double Eagle and Crescent*, 136.

64 Guilleragues Kontu, *İstanbul Mektupları*, 50.

65 Stoye, *Viyana Kuşatması*, 51; Üstün, *1683 Viyana Seferi*, 24-25.

66 Türkal, *Zeyl-i Fezleke*, 784-785; Yılmaz, *The Road to Vienna*, 247-248.

67 Üstün, *1683 Viyana Seferi*, 25.

68 İmre Tököli, 10 Ağustos'ta onaylanan ahitnameyle Orta Macar kralı ilan edilmiş, kendisine teslim edilmek üzere bir sancak ve tuğ gönderilmişti. Bk. Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 5/65-66. İmre Tököli'ye sunulan Evâil-i Şaban 1093 (5-14 Ağustos 1682) tarihli ahitnamenin sureti için bk. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Divan-ı Hümayûn Sicilleri Nâme-i Hümayûn Defterleri (A.DVNSNMH.d), nr. 5/134, 347-352. Ahitname metninin sadeleştirilmiş hâli için ayrıca bk. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'dan Günümüze Türk Macar İlişkileri* (İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2016), 248-251.

69 Yılmaz, *The Road to Vienna*, 248-249.

70 Guilleragues Kontu, *İstanbul Mektupları*, 86.

71 Barker, *Double Eagle and Crescent*, 137.

72 Üstün, *1683 Viyana Seferi*, 26.

kişisel hedeflerinden ödün verme isteksizliğinden kaynaklanmış gibidir. Kısaca barış şartlarını yeniden görüşmek ve uzatmak Habsburg temsilcileri için ne kadar güç bir süreç olduysa, sefer arzulan sadrazam için onları oyalamak ve zorlamak da o denli etkili olmuştur.

3. Viyana Seferi'ne Doğru: Dîvân-ı Hümâyûn'da Sefer Müzakereleri

Viyana Seferi öncesinde barışın uzatılmasına ilişkin anlatılarda geçen Habsburg temsilcilerinin çabaları ve buna karşı Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın izlediği siyaset ve yaptırımları uzlaşmadan uzak bir diplomasi mücadelesi olarak okunmaya uygun görünmektedir. Bu süreçte Caprara'nın sergilediği tavizkâr tutumun da sadrazamın sefere olan hevesini körüklediğini gözden kaçırmamak gerekir.⁷³ Osmanlı tarihçilerinden Râşid Efendi, Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın Avusturya üzerine sefere çıkma konusundaki ısrarcılığını vurgularken sulhu bozan tarafın kendileri olmadığı noktasında sultanı kendi düşüncelerine ortak ettiğini kaydetmektedir.⁷⁴

Osmanlı-Habsburg diplomasisinin damgasını vurduğu bir dönemde, savaşa giden süreci dar ve tartışmalı alanlara çeken çağdaş anlatıların nasıl okunduğunu ve sadrazamın bu siyaseti nasıl etkilediğini ortaya koymak bir nebze de olsa Osmanlı karar alma mekanizmasının işleyişini anlamak bakımından önem arz etmektedir. Tam da bu noktada, "*Der-beyân-ı sefer-i Nemçe*" başlıklı anlatı, sefer öncesinde savaş kararının çıkmasını sağlayan divan toplantısında geçen müzakereler ve dönemin siyaseti arasında anlamlı bağlantılar kurmaya ve bu konuda yeni fikirler sunmaya yardımcı olmaktadır.

Der-beyân-ı sefer-i Nemçe'de geçen anlatının Viyana Seferi'nden sonra yazıldığı düşünülürse, bu tarihî hadisenin kolektif hafızada iz bıraktığı görülmektedir. Anlatı, çağdaşlarıyla benzer şekilde, sefere geçmeden önce Habsburg aleyhine yaşanan gelişmelerden dolayı imparatorun barışı uzatmak amacıyla Caprara'yı yolladığını, ancak "*vezîr-i hod-rey*" yani dik başlı olarak tanımladığı Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın barış görüşmelerinin önünü tıkadığını kaydetmektedir.⁷⁵ Anlatı, bu yönüyle dönemin genelinde kabul edilen bir tarih anlayışını yansıtmaktadır. Sefer müzakeresini gerçekleştirmek için toplanan divanda Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın Orta Macar sorununa nasıl yaklaştığını ve ikna ettiği devlet adamlarının ortaya koyduğu görüşleri tarihselleştirmektedir. Bu durum, Kara Mustafa Paşa'nın imajının çağdaşları tarafından nasıl algılandığını ve değerlendirildiğini anlamak açısından önemlidir. Konuyla ilgili olarak Şakul'un da ifade ettiği gibi,⁷⁶ 1683-1699 dönemine ait tarihsel kaynaklarda Kara Mustafa Paşa'nın olumsuz bir portreye sahip olduğu dikkat çeken bir husustur. İmparatorluğun çalkantılı bir döneminde, benzer bir çizgiyi takip ettiği görülen mecmua yazarı da muhtemelen dönemin politik atmosferine bağlı kalmış ve değerlendirmelerini bu yönde kaleme almıştır.

73 Aktemur, *Anonim Osmanlı Vekayinâmesi*, 133.

74 Râşid Mehmed Efendi vd., *Târîh-i Râşid I*, 231.

75 *Der-beyân-ı sefer-i Nemçe*, 47b.

76 Osmanlı tarih yazımında, Kara Mustafa Paşa'nın imajının özellikle 1699'da imzalanan Karlofça Antlaşması'na kadar olumsuz bir şekilde tasvir edildiği, ancak Raşid Tarihi gibi sonraki eserlerde, bu antlaşmaya bir tepki olarak maktul sadrazama yönelik iade-i itibar anlatılarının yaygınlık kazandığı görülmektedir. Kara Mustafa Paşa'nın olumsuz imajın tarihsel süreçteki dönüşümü hakkında geniş bilgi için bk. Şakul, *II. Viyana Kuşatması*, 88-96.

Söz konusu anlatıda, 6 Ağustos 1682'de Babüssaade önüne savaş tuğunun dikilmesi,⁷⁷ divan toplantısının bu tarihte gerçekleşmiş olabileceği ihtimalini akla getirirse de bu eylemin gayriresmî bir savaş ilanı olduğunu hatırlamakta yarar vardır. Osmanlı yönetimini bu adımı atmaya iten sebep Habsburg elçisi Caprara'nın 1682 Haziran ve Temmuz aylarında gerçekleştirdiği müzakerelerde öne sürülen barış koşullarını reddetmesiydi. Bu arada Caprara'nın Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'den barışa yönelik fetva alması muhtemelen 6 Ağustos tarihinden öncesine dayanmaktadır.⁷⁸ İleride de görüleceği üzere, şeyhülislamın divan toplantısındaki tutumu Caprara'ya verilen savaş karşıtı fetvadan izler taşımaktadır. Meşveretin 6 Ağustos'ta gerçekleşmiş olma olasılığını güçlendiren unsurlardan birisi de Silahdar'ın Yeniçeri Ağası Bekrî Mustafa Paşa ile Caprara arasında geçen üçüncü müzakereye dair notlarıdır. Buna göre, yeniçeri ağasının 1682 Aralık ayında yaptığı görüşmede, sultanın artık savaş kararı almış olduğunu ifade etmesi geriye dönük olarak 6 Ağustos tarihli toplantıya işaret etmektedir. Ne var ki elçi, sadece barış şartlarının kabulü hâlinde savaştan vazgeçileceğini duyunca sert bir tepki göstermiştir. Silahdar, bu gelişme üzerine 21 Ocak 1683'te savaş tuğlarının yeniden dikilerek savaş hazırlıklarının resmen başladığını kaydetmektedir.⁷⁹ Bu bağlamda, mecmua yazarının aktardığı divan toplantısının savaş kararının alınmasında önemli bir dönemeç olan 6 Ağustos 1682 tarihinde gerçekleştiği ihtimali daha ağır basmaktadır.

Mecmuada yer alan anlatının devamında aktarılanlar divanda yaşanan savaş ve barışa ilişkin müzakerelerin kim tarafından nakledildiğini ortaya koymasından bakımdan ayrıca önemlidir. Sadrazamın sefere olan arzusunu vurgulayan mecmua yazarı, divanda yaşananları Bağdad muhafızı olarak andığı Hasan Paşa'dan⁸⁰ öğrendiğini ifade etmektedir. Belirttiğine göre Hasan Paşa, kendisiyle yaptığı sohbetlerde sık sık Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa'dan söz ederek onun yetenekli, ileri görüşlü ve feraset sahibi bir devlet adamı olmasından bahsetmekte ve bu yönüyle takdire layık olduğunu söylemektedir.⁸¹ Anlatıda geçen kayda bakılırsa, Baltacı Hasan Paşa'yla gerçekleştirilen bir sohbette konu Viyana Seferi hakkında açılmış, karar alınma sürecinde neler yaşandığı paşa tarafından izah edilmiştir. Sohbete konu olan sefer müzakerelerinin kim tarafından Hasan Paşa'ya aktarıldığına bakılırsa karşılaşılan tablo daha ilginç bir hâl almaktadır. Nitekim anlatılana göre, divan toplantısında geçenleri Hasan Paşa'ya nakleden kişi Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın yokluğunda yerine kaymakam olarak bırakılan Bayburtlu Kara İbrahim Paşa (öl. 1687) idi.⁸² Kara Mustafa Paşa'nın yanında yükselen İbrahim Paşa'nın hamisine karşı tertip edilen entrikalarda rol oynadığını, ardından yerine sadaret makamına geçtiğini göz önünde tutmakta yarar vardır.⁸³

Çağdaşları gibi anlatının yazarı da Kara Mustafa Paşa'nın en büyük arzusunun Habsburglara yönelik bir sefer tasarısı olduğundan söz etmiştir. Hemen ardından kendi düşüncesini onaylatmak için divanı topladığını, bu toplantıya başta Sultan IV. Mehmed olmak üzere, Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi, Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa, Anadolu ve Rumeli

77 Türkal, *Zeyl-i Fezleke*, 787; Râşid Mehmed Efendi vd., *Târih-i Râşid I*, 231; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, 136.

78 Müzakere süreci hakkında bk. Şakul, 48-51.

79 Türkal, *Zeyl-i Fezleke*, 791.

80 Sözü edilen paşa, Fâzıl Mustafa Paşa'nın sadarete getirilmesinden sonra 23 Kasım 1689'da Bağdad'a yönetici olarak tayin edilen Baltacı Hasan Paşadır. Bk. Türkal, *Zeyl-i Fezleke*, 1276; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, 347. Baltacı Hasan Paşa, 16 Mayıs 1677'de Hacı Mehmed Efendi'nin azledilmesinden sonra bu makama tayin edilmiştir. Bk. *Vekâyî-nâme*, 458.

81 *Der-beyân-ı sefer-i Nemçe*, 47b-48a.

82 *Der-beyân-ı sefer-i Nemçe*, 48a.

83 Türkal, *Zeyl-i Fezleke*, 913-915.

kazaskerleri, Defterdar Hasan Efendi⁸⁴ ve Yeniçeri Ağası Bekri Mustafa Paşa'nın katılım sağladığını kaydetmiştir.⁸⁵ Her ne kadar kayıta yer verilmemiş olsa da Kubbealtı vezirlerinin divana katılım sağlayabildikleri dikkate alınırca diğer üyelerin de söz konusu divana katıldıklarını ifade etmek mümkündür.⁸⁶

Sadrazam Kara Mustafa Paşa, istişare sırasında Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi'ye yönelerek "*Efendi Nemçe gazâsı murâd-ı erbâb-ı cihâddır, şer'ân cevâzı var mıdır?*"⁸⁷ diye sorarak ordunun sefere çıkmak istediğini, şer'î açıdan bunun mümkün olup olmadığını öğrenmek istemiştir. Devrin diğer kaynaklarıyla mukayese edildiğinde, sadrazamın şeyhülislâmın görüşünü öğrenmek amacıyla sorması büyük olasılıkla kafasında hâlâ bazı soru işaretleri olduğunun bir delilidir. Aslında Silahdar'ın kaydına bakılırsa, şeyhülislâmın Avusturya'ya karşı bir sefer düzenlenmesine yönelik tutumu açıktır. Nitekim Habsburg elçisi Caprara, kendisiyle görüştüğünde "*emân*" dileyen bir millete karşı sefere çıkmanın caiz olup olmadığını sormuş, o da İslâm hukukuna göre bunun doğru olmadığına yönelik düşüncesini belirtmiştir. Silahdar'a göre, kendi bildiğiyle hareket eden sadrazam, şer'î dayanaklara rağmen şeyhülislâmın fetvasını göz ardı ederek Caprara'yı göz hapsine aldirmiştir.⁸⁸ Aynı görüşmeden söz eden Hasan Esîrî, savaş sebebini merak eden Caprara'nın barışı uzatmaya çalıştığını, fakat gurura kapılan ricalin tavrından dolayı istediğini elde edemediğini nakletmektedir.⁸⁹ Öte yandan Mehmed Giray da sefer konusunda inatçı davranan sadrazamın hiçbir türlü barışa ikna edilemediğini, kaba bir muameleyle karşılaşılan Caprara'nın huzurdan gönderildiğini ifade etmektedir.⁹⁰

Sadrazam Kara Mustafa Paşa ile Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi arasındaki diyaloga tekrar dönülürse, aralarında geçen konuşma müzakerenin ve tutumların ne yönde seyrettiğini ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Şeyhülislâm, konuşmasının ilk bölümünde sadrazama taraflar arasındaki sulhun henüz sona ermediğini hatırlatmış ve olumsuz bir tutum sergilemiştir. Buna karşın sadrazam, Avusturyalıların sınır boylarında huzursuzluğa sebep olduklarına dair sahte mektuplar sunmuş ve bu durumun aralarındaki sulhu zedelediğini vurgulamıştır.⁹¹

Şeyhülislâmın yanıtına geçmeden önce, sadrazamın divanda bir delil olarak sunduğu mektupların doğruluğuyla ilgili tartışmalara değinmekte fayda vardır. Nitekim anlatıda geçen sahte mektup vurgusuna devrin diğer kaynaklarında da yer verilmesi düşündürücüdür. Örneğin Silahdar, sultanı ikna etmek isteyen sadrazamın hileye başvurmak suretiyle sınır

84 Üsküdarî Abdullah Efendi, *Ruzmerre* isimli eserinde Defterdar Hasan Efendi'yi kişiliğinden dolayı ağır bir şekilde eleştirmektedir. Defterdar'ın bencil, gururlu, aşağılık, açgözlü, rüşvet yiyen bir şahıs olduğundan bahseden Üsküdarî, defterdarlığı döneminde çok zulmettiğinden bahsetmektedir. Üsküdarî'nin Defterdar Hasan Efendi hakkındaki görüşlerinin tamamı için bk. Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkıât-ı Rûz-merre*, haz. Erhan Afyoncu, ed. Recep Ahışahı (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017), 3/279-280. Defterdar Hasan Efendi'nin Kâbe anahtarını olduğu iddia edilen anahtar bulması ve muhafaza edilmesi yönündeki rolü hakkında ayrıca bk. Şakul, *II. Viyana Kuşatması*, 158.

85 *Der-beyân-ı sefer-i Nemçe*, 48a.

86 *Divân-ı Hümayûn*'un tarihsel süreci, fonksiyonu ve üyeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Mumcu, "Divân-ı Hümayûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 9/430-432.

87 *Der-beyân-ı sefer-i Nemçe*, 48a.

88 Türkâl, *Zeyl-i Fezleke*, 785-786. Ayrıca krş. Şakul, *II. Viyana Kuşatması*, 50-51.

89 İnan, *Mi'yârü'd-Düvel ve Misbârü'l-Milel*, 1385-1386.

90 Müzakerelerde Kara Mustafa Paşa'yı oldukça uzlaşmaz birisi olarak tanıtan Mehmed Giray, sadrazamın tavrını şu sözlerle nakletmektedir: "*Bâ'dehû vezir-i a'zam hazretlerine ya'nî Kara Mustafâ Paşa'ya şol kadar niyâz eylediler ki, ta'rif mümkün degil ammâ paşa-yı mezkûr mütemerrid ve mu'ânid, bed-asl, Türk-i deni olmağıla bir vehile niyâz-pezir olmadı. Belki daha ziyâde gurûr ve sürûra düşüp, elçi-i merkûmuñ aslâ ve kat'â sözine amel eylemediler.*" Bk. Demir, *Târih-i Mehmed Giray*, 3.

91 *Der-beyân-ı sefer-i Nemçe*, 48a.

beyleriyle iletişime geçip Avusturyalıların karışıklık çıkardığına dair mektuplar yazmalarını, huzura gönderilecek esirlere neler konuşmaları gerektiğinin iyice öğretilmesini emretmiş, aksi hâlde birer bahaneyle katledileceklerine dair tehditte bulunduğunu zikretmiştir.⁹² Viyana Seferi'ne katılan başka bir tarihçi sultanın başlangıçta sulha meyilli olduğunu, sadrazamın telkinlerine kulak asmadığını fakat sınır beylerinden gelen şikâyet mektupları üzerine sefer açılmasına yönelik hazırlık başlattığını anlatmaktadır.⁹³ Dikkate alınması gereken bir diğer iddia ise barışı yenilemek isteyen Caprara'nın sunduğu şartları gösteren mektubun içeriğinin sadrazamın emriyle değiştirilerek sultana bildirilmesidir. Söz konusu iddia sadrazamın Belgrad'da idam edilmesinin ardından sorguya çekilen ve kendilerini savunmaya çalışan Dîvân-ı Hümâyûn tercümanı Mavrokordato ile Reisülküttâp Mustafa Efendi'nin ifadelerinden anlaşılmaktadır.⁹⁴ Bu hususta, İâ-zâde tarafından öne sürülen ve herhangi bir dayanağı olmayan iddianın sadrazamı kötölemek için vefatından sonra ortaya konulduğunu belirtmek gerekir.⁹⁵ Kara Mustafa Paşa'yla ilgili bu sahte mektup iddiaları, dezenformasyonun siyasi amaçlar için etkili bir araç olarak kullanıldığına, tarihsel metinlere yansıyan bu politikanın geniş ölçüde yankı bulduğuna dair canlı bir örnek sunmaktadır.

Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın sefere meşruiyet kazandırmak adına sunduğu delillerden sonra Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi'nin hâlâ tam anlamıyla ikna olduğunu söylemek güçtür. Sadrazamın sunduğu delillerin şeyhülislâmı tamamen ikna etmeye yetmediği ve savaş kararına yönelik direncin sürdüğü anlaşılmaktadır. Nitekim şeyhülislâm, konuşmasının son bölümünde, Osmanlı Devleti'nin sefere çıkabilmesi için hâlihazırda sahip olması gereken üç şart ileri sürmüştür. Bunlardan birincisi devlet hazinesinin sefer masraflarını karşılayacak ölçüde yeterli olması, ikincisi ordu halkının sefere çıkmaya rıza göstermesi ve son olarak tasarlanan bu seferin halka yük olmaması ve zarar getirmemesidir.⁹⁶ Söz konusu tarihlere devlet hazinesinin belli başlı sorunlar yaşadığı bilirse de sefer masrafına yol açacak ödemelerin karşılanabilecek düzeyde olduğu yapılan çalışmalarda ortaya konmuştur.⁹⁷ Divanda söz alan Defterdar Hasan Efendi'nin de mirî hazinenin durumu hakkındaki ifadeleri bu durumu desteklemektedir. Sadrazamın sözü kendisine bırakmasıyla defterdar, "*Bu seferin tedârüki iki seneden berü görülp gayra muhtâc olmadığın.*"⁹⁸ sözleriyle hazinenin kendi kendine yeteceği konusunda teminat vermiştir. Görüleceği üzere, seferin mâlî yönden planlanmasının da erken tarihlere başladığı görülmektedir. Defterdarın sadrazam ile olan akrabalık bağları dikkate

92 Türkal, *Zeyl-i Fezleke*, 786.

93 *Vekâyi-i Viyana*, 8b-9b. Osmanlı diplomasisinde ve askerî stratejilerinde sahte mektuplar aracılığıyla gerçekleştirilen dezenformasyonun yeni bir yöntem olmadığını, daha önceden de başvurulan bir uygulama olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Bununla ilgili olarak Uluç Ali Paşa'nın faaliyetleri hakkında bk. Emrah Safa Gürkan, "Fooling the Sultan: Information, Decision-Making and the Mediterranean Faction (1585-1587)", *Osmanlı Araştırmaları* 45/45 (2015), 83-84.

94 İâ-zâde Efendi'nin bu hususla ilgili kaydına bakılırsa, Caprara'nın sunduğu mektup önce Mavrokordato tarafından tercüme edilmiş, daha sonra sultana sunulması için reisülküttâba bilgi verilmiş, o da barış koşullarını sultana bildirirken içerikte değişiklik yapmıştı. Sadrazamın idamından sonra itirafta buldukları sırada Mavrokordato suçu reisülküttâba yüklemiş, ancak bunu kabullenmeyen Mustafa Efendi, sadrazamdan korktuğu için kendisine emredilene yaptığını zikretmiştir. Bk. *İâ-zâde Târîhi (Metin ve Tahlil)*, haz. Ziya Yılmaz (İstanbul: İstanbul Fethi Cemiyeti, 1996), 186. Krş. Uşşâkizâde İbrâhîm Hasib Efendi, *Zeyl-i Şakâ'ik, Uşşâkizâde'nin Şakâ'ik Zeyli*, haz. Ramazan Ekinci, ed. Derya Örs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 902.

95 Caprara'nın barış şartlarına sıcak bakmasına ve Komoron'un tahliye edilmesini onaylamasına dair herhangi bir kayıdın bulunmaması, sadrazamın ölümünden sonra dolaşan bu iddianın bir söylentiden ibaret olduğunu göstermektedir. Konuyla ilgili bir değerlendirme için bk. Şakul, *II. Viyana Kuşatması*, 22.

96 *Der-beyân-ı sefer-i Nemçe*, 48a.

97 Erdoğan, *II. Viyana Kuşatması*, 196.

98 *Der-beyân-ı sefer-i Nemçe*, 48a.

alınırsa divanda sergilediği tutum şaşırtıcı olmasa gerekir.⁹⁹ Öte yandan Dimitri Kantemir, sultanın Avusturya seferi konusunda sadrazam ile hemfikir olduğunu, bu nedenle Osmanlı halkını mâlî yönden kötü etkilememek ve olası bir muhalefeti önlemek için mirî hazinenin sefer masraflarını rahatlıkla karşılayabileceğine dair beyanda bulunduğunu kaydetmektedir.¹⁰⁰ Rumen tarihçinin özellikle sultan ile sadrazamın sefer tasarısı hakkında aynı düşünceleri paylaştığı yönündeki iddiası ise tartışmaya değerdir. Nitekim gerek çağdaş Osmanlı kaynaklarının sultanın barışa yatkın olduğu yönündeki görüşleri gerekse sadrazamın onu ikna çabaları göz önüne alındığında Kantemir'in bu iddiasına temkinli yaklaşmakta fayda vardır.¹⁰¹

Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi'nin öne sürdüğü ikinci şarta bakıldığında, sadrazamın bu konuda önceden ciddi bir hazırlık yaptığı anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere, sefere çıkmadan evvel ordunun savaşma konusundaki keyfiyeti önemli bir meseledir. Bunun bilincinde olan sadrazamın Yeniçeri Ağası Bekrî Mustafa Paşa vasıtasıyla orduyu bu sefere razı ettiğine dair kayıtlar mevcuttur. Örneğin Silahdar, sadrazamın St. Gotthard Muharebesi (1664)'ne atıfta bulunarak bu hadisenin üzerlerinde bir kara leke gibi kaldığını, Yeniçeri Ağası Bekrî Mustafa Paşa'yı yanına çektiğini yazmaktadır. Ayrıca sefer fikrinden etkilenen ve Silahdar'ın deyişiyle “*Pâdişâh bizi niye besler, oturmadan kötürüm olduk.*” diyen yeniçeriler de Avusturyalılardan intikam alma hevesine düşmüşlerdi.¹⁰² Kantemir'in ifadesiyle, “*demirin tavında iken dövülmesi gerektiğini*” savunan sadrazam, yeniçerileri ve onlara destek çıkan devlet ricalini kendisi gibi düşünmeye sevk etmişti. Ayrıca barışı bozmak istemeyen Valide Hatice Turhan Sultan'ı da yeni fetihlerden sonra gelirlerinin artacağı vaadiyle ikna etmişti.¹⁰³

Defterdar Hasan Efendi'nin konuşmasından sonra söz alan ve ordu halkı adına konuşan Yeniçeri Ağası Bekrî Mustafa Paşa'nın divanda sarf ettiği sözler ve karşılaştığı muhalefet dikkate değerdir. Anlatıda geçen ifadelerle bakılırsa, askerinin gücünün yerinde ve savaşmaya hazır olduğunu savunan yeniçeri ağası, himaye edilen Macarların kendilerine katılacağı 20.000 kişilik orduyla daha da güçleneceklerini belirtmiştir. Şeyhülislâmın öne sürdüğü şartlar bir ara tamamlanır gibi olsa da karşılaşılan muhalefet tartışmayı iyice körüklemiştir. Nitekim yeniçeri ağasının sözlerine karşılık Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa¹⁰⁴ tarafından şiddetli bir şekilde muhalefet edilmesi dikkat çekici olduğu kadar devlet erkânını ikna etmeye çalışan sadrazamı da güç durumda bırakmıştır.¹⁰⁵ *Der-beyân-ı sefer-i Nemçe*'de yer alan anlatı dışında, çağdaş Osmanlı kaynakları Köprülüzâde'nin Avusturya aleyhine düzenlenecek bir

99 Râşid Mehmed Efendi vd., *Târîh-i Râşid I*, 247.

100 Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, çev. Özdemir Çobanoğlu (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980), 3/33-34.

101 Örnek vermek gerekirse, Defterdar Sarı Mehmed Paşa ve Râşid Efendi, Habsburg temsilcileriyle müzakerelerin sürdüğü dönemde Sultan IV. Mehmed'in sefer konusunda geri durduğunu, buna karşılık ısrarından vazgeçmeyen sadrazamın çeşitli yollarla sonunda onu ikna ettiğini kaydetmektedir. Bk. *Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Zübde-i Vekayât*, 135; Râşid Mehmed Efendi vd., *Târîh-i Râşid I*, 231.

102 Türkal, *Zeyl-i Fezleke*, 785.

103 Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, 33-34.

104 Köprülü Mehmed Paşa'nın ikinci oğlu olan Fâzıl Mustafa Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadaretinin sürdüğü 1680 yılında Kubbealtı vezirliğine getirilmiş, böylece divan üyelerine katılmıştır. Sultan II. Süleyman'ın saltanatında 1689-1691 yılları arasında sadrazamlık görevini üstlenmiştir. Avusturyalılara karşı giriştiği bir dizi savaş sonucunda başta Belgrad olmak üzere bazı önemli yerleri yeniden Osmanlılara kazandırmış, 19 Ağustos 1691'de Salankamen Muharebesi'nde şehit düşmüştür. Paşa'nın hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Abdülkadir Özcan, “Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/263-265.

105 *Der-beyân-ı sefer-i Nemçe*, 48a.

sefere karşı muhalefet etmesi hakkında sessizdirler. Bu durum Bayburtlu Kara İbrahim Paşa tarafından Baltacı Hasan Paşa'ya nakledilen anlatının doğruluğunu tartışmaya açsa da benzer görüşe bir yabancı kaynakta rastlanması hayli ilginçtir. *Binbir Gece Masalları*'nı Fransızcaya tercümesiyle tanınan ve aynı zamanda Fransa büyükelçisi Marquis de Nointel (1635-1685)'in sefaret heyetinde yer alan Antoine Galland (1646-1715)'in bu hususta sunduğu malumat kayda değerdir. İlk önce Fâzıl Mustafa Paşa'nın âlim kişiliğini ön plana çıkaran Galland, daha sonra divan toplantısı sırasında sadrazamın kararları karşısında duran tek vezirin o olduğunu kaydetmektedir.¹⁰⁶ Fransız şarkiyatçının bu bilgiye nasıl eriştiği hakkında bir malumat yoktur, ancak uzun süre İstanbul'da vakit geçirdiği düşünülürse bu bilgiyi Osmanlı saray erkânıyla olan irtibatından sağladığını söylemek mümkündür.

Sadrazamın sözde meşru şikâyetlerini dikte etmeye çalıştığını ve sefer kararı alınmasının kaçınılmaz olduğunu anlayan Fâzıl Mustafa Paşa, divanda o ana kadar üzerinde müzakere edilen hususlara ilişkin sert bir tepki göstermiştir. Yeniçeri ağasının söylediklerine mukabele eden Köprülüzâde, "*Haşa bu seferin ne dîn ü devlete nef'î ne tâ'ife-i askerinin sefere rağbeti vardır. Hususâ re'âyâ fukarasına mazarratı nümâyândır.*"¹⁰⁷ sözleriyle tavrını açık bir şekilde ortaya koymuştur. Paşa'nın ifadesinden anlaşılacağı üzere, olası bir seferin kendilerine bir fayda sağlamayacağını, ordunun aslında sefere çıkma arzusunda olmadığını ve savaşın yol açacağı ağır şartlar karşısında halkın güç duruma düşeceğini vurgulamıştır. Konuşmasını sürdüren Köprülüzâde, Protestan Macarların Osmanlı Devleti'ne sığınmak istemeleri hâlinde ihtida ederek İslâm dinine geçmelerini ve hizmetlerini bu yolla sürdürmelerini önermiştir. Ancak onun sözlerinden pek memnun olmadığı anlaşılan yeniçeri ağası, hazinedeki bolluktan ve yeniçerilerin savaşma isteğinden dem vurarak sefer kararından vazgeçilmesinin hatalı bir seçim olacağını belirtmiştir. Üstelik sefere çıkılmadığı takdirde ordu halkının zaptının mümkün olmadığından söz ederek bu konuda ne kadar kararlı olduklarının ve böyle bir fırsatın göz ardı edilmemesi gerektiğinin altını çizerek ricali ikna etmeye çalışmıştır.¹⁰⁸ Sadrazamın sefer sırasında rikâb-ı hümayûn kaymakamı olarak daha yakını olan Fâzıl Mustafa Paşa yerine Bayburtlu Kara İbrahim Paşa'yı tercih etmesini ve kayınbiraderini Edirne muhafızı olarak bırakmasını meşveretteki muhalif tavrına ve seferi desteklememesine bağlamak mümkündür.¹⁰⁹

Divan toplantısındaki konuşmaları aktaran anlatının son bölümünde rical arasındaki tüm tartışmaları yakından izleyen Sultan IV. Mehmed'in ikna olduğu anlaşılmaktadır. Sefer kararını onaylayan sultan, ordunun bizzat kendisi ya da Sadrazam Kara Mustafa Paşa tarafından idare edileceğini belirttiikten sonra "*kelâmü'l-mülûk, mülûkü'l-kelem*"¹¹⁰ sözleriyle divan toplantısına son vermiştir.¹¹¹ Böylece divandan çıkan karar sadrazamın arzulanığı üzere so-

106 Galland'ın anlatımına bakılırsa, Salankamen Muharebesi (1691)'nde şehit düşen Fâzıl Mustafa Paşa oldukça âlim, iyi bir kütüphane sahibi ve herhangi bir yere kitap dolu sandıkları olmadan gitmeyen bir devlet adamıydı. İşinden geri kalan tüm zamanını eğitim faaliyetleriyle geçiren Köprülüzâde aynı zamanda ulemânın ihtiyaçlarıyla da yakından ilgilenen bir âlimdi. Bk. Antoine Galland, *The Remarkable Sayings, Apothegms and Maxims of the Eastern Nations Abstracted and Translated Out of Their Books Written in the Arabian, Persian and Turkish Language, with Remarks* (London: Richard Baldwin, 1695), 80.

107 *Der-beyân-ı sefer-i Nemçe*, 48a-48b.

108 *Der-beyân-ı sefer-i Nemçe*, 48b.

109 Fâzıl Mustafa Paşa, eniştesinin sadaretinde, her ne kadar altıncı vezirlikten dördüncü vezirliğe kadar yükseltilmişse de bu girişim onun sadrazam vekili olarak tayin edilmesine yetmemekteydi. Bu durum, biraz da Sultan IV. Mehmed'in kaymakam seçimlerindeki denge politikasının bir neticesiydi. Bk. Şakul, *II. Viyana Kuşatması*, 154.

110 "Padişahların sözü, sözlerin padişahıdır."

111 *Der-beyân-ı sefer-i Nemçe*, 48b.

nuçlanmış ve at kuyruklu tuğların 6 Ağustos 1682'de Topkapı Sarayı'ndaki Babüssaade önüne dikilmesiyle önemli bir adım atılmıştır. Bundan sonra Caprara, İstanbul'daki tüm camilerde insanların zafer için dua ettiğine tanıklık ettiği gibi ülkesine yönelik başlatılan sefer hakkındaki yaygaraları gün geçtikçe daha yakından izlemek zorunda kalmıştır.¹¹² Sonuçta Sultan IV. Mehmed, Habsburglarla yeni bir askerî çatışmayı ilk başlarda istemese de sadrazam bu konuda ısrarlıydı; hatta aralarındaki barışı sürdürmenin Yanıkkale ve Komoron'un işgaliyle sağlanacağı konusunda onu ikna etmişti.¹¹³ Buna karşılık 25 Eylül'de sultanın İstolni-Belgrad'a¹¹⁴ hareket edeceğine dair bir söylenti duyan Caprara, artık savaşın başlayacağından iyice emin olmuş ve Habsburg İmparatoru Leopold'e acil savunma önlemleri alması hususunda çağrıda bulunmuştur. Ekim ayında Viyana'ya yolladığı haberler çok açıktır. 19 Ekim'de sadrazamı Edirne'ye kadar takip etmek zorunda kalmış, üçüncü ve son müzakeresini Aralık sonlarında bir araya geldiği Yeniçeri Ağası Bekri Mustafa Paşa'yla gerçekleştirmiştir. Kendisinden Yanıkkale'nin teslimi ve Tököli'nin tanınması istenmişse de imparatorundan aldığı talimatlar doğrultusunda bu şartları sert bir şekilde reddetmiştir. Görevinin tamamlandığını düşünerek ülkesine dönmek için izin istemişse de kabul edilmeyerek göz hapsinde tutulmuştur.¹¹⁵

Caprara'nın hizmetkarları, Osmanlıların muazzam savaş hazırlıklarına ilişkin haberlerle 8 Aralık 1682'de Viyana'ya ulaşmışlardı. Öte yandan Macaristan'dan gelen raporlar da olumsuzdu ve Viyana açısından savunma önlemlerine duyulan acil ihtiyaç aşıkardı.¹¹⁶ İstanbul'daki gelişmelerden bahseden çağdaş bir metinde, sultanın Avusturya'ya savaş ilan etmesi Avrupalı devletlerin birbirlerine karşı mücadele etmesini engelleyeceği için olumlu karşılanmıştır. Bununla birlikte son yıllarda İmparator Leopold tarafından barışı uzatma misyonuyla gönderilen dört diplomatın İstanbul ve Edirne'ye geldiklerine şahit olunduğu, aralarında vefat edenlerin bulunduğu ve bunun Osmanlı siyasetine yaradığı kaydedilmektedir. Son olarak İstanbul'a gönderilen Caprara'nın çabalarının meyvesini alamamasının yanında sefere çıkan sadrazamı takip etmek ve sefer güzergâhında yaşanan yıkımlara şahit olmak zorunda kaldığı belirtilmektedir. Aynı metinde taraflardan birisinin savaşı üstlenmemesi gerektiği hâlde seferi başlattığını, diğerinin ise kendi politikasını bozmak suretiyle savaşa girmek zorunda kaldığı zikredilmektedir.¹¹⁷

Barış müzakereleri, bu süreç için önemli bir dönüm noktası olan 6 Ağustos 1682'deki gayriresmî savaş ilanından sonra da sonuç vermemiştir. Habsburg elçisi Caprara'nın Aralık ayında başarısızlıkla sonuçlanan son müzakeresinden sonra resmî savaş kararı nihayet 21

112 Yılmaz, *The Road to Vienna*, 249.

113 Kenneth M. Setton, *Venice, Austria, and Turks in the Seventeenth Century* (Philadelphia: American Philosophical Society, 1991), 260.

114 Macarca *Székesfehérvár*; Almanca *Stuhlweissenburg*.

115 Barker, Caprara'nın Edirne'deki son müzakeresini 23 Aralık'ta gerçekleştirdiğini kaydederken Silahdar bu toplantının 31 Aralık'ta yapıldığını belirtmektedir. Bunlara ek olarak Şakul ise söz konusu görüşmenin 7 Aralık'ta meydana geldiğini zikretmektedir. Krş. Türkal, *Zey-i Fezleke*, 791; Barker, *Double Eagle and Crescent*, 153; Şakul, *II. Viyana Kuşatması*, 53; Yılmaz, *The Road to Vienna*, 250.

116 Karl August Schimmer, *The Sieges of Vienna by the Turks*, trans. Earl of Ellesmere (London: John Murray, 1879), 77.

117 Du Vignau (sieur de Joanots), *A new account of the present condition of the Turkish affairs, with the causes of the decay of the Ottoman power; of their wars with the present emperor, &c, and the facility the Christian princes now have of retaking Constantinople, according to a prophecy of the Turks themselves. Together with several notable remarks upon the late insolence of the army; of their deposing Mahomet IV. (who had reigned eight and forty years) and setting his younger brother in his seat. To which is prefixed, the effigies of this new emperor, Solyman the Third. By a person of quality, who long resided amongst them, and is lately returned home*, trans. Anonymous (Londra: Randal Taylor, 1688), 173-174.

Ocak 1683'te ilan edilmiştir. Macar topraklarına bakan savaş tuğu, başta sadrazam ve şeyhülislâm olmak üzere, tüm devlet erkânının katılımıyla yeniden Babüssaade önüne dikilmiştir. Böylece savaş ilanına giden yolda alınan karar resmiyete kavuşmuştur. Daha sonra Rumeli ve Anadolu'da bulunan tüm vezir ve beylerbeylerine emirler gönderilerek ordularıyla birlikte baharda Belgrad'da toplanması kararlaştırılmıştır. Yine aynı tarihte yeni atamaların gerçekleştirildiği görölmektedir. Ardından Çehrin Seferi'nde olduğu gibi, bu seferde de Sultan IV. Mehmed ordunun yönetimini Sadrazam Kara Mustafa Paşa'ya bırakmayı kararlaştırmıştır.¹¹⁸

SONUÇ

1683 Viyana Seferi'ne giden süreçte, Protestan Macarların himaye edilmesiyle başlayan diplomatik uzlaşmazlığın geniş alana yayılan bir savaşa dönüştürülmesinde çok sayıda neden ve değişken bulunmaktadır. Habsburglara karşı bir savaşın başlamasına yol açan karar, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa sadaretinde gerçekleşen himaye girişimi ile ilişkilendirilmiştir. Sadrazamın sefere çıkmaya kararlı olduğu yönündeki tarihsel açıklamalar içeren anlatılar ve iddialar Osmanlı karar alma mekanizmasına ve bu zaman zarfında ortaya konulan argümanlara önemli ölçüde ışık tutmaktadır. Bu doğrultuda, Fransa Milli Kütüphanesi'nde bulunan bir mecmuada geçen "*Der-beyân-ı sefer-i Nemçe*" isimli anlatı sefere giden sürecin nasıl oluştuğunu, bu kararı destekleyen ya da muhalefet eden ricalin tutumunu ve sadrazamın karşılaştığı bürokratik engelleri nasıl aştığını anlamak için önemli tarihsel açıklamalar sunmaktadır.

Bu tarihsel anlatı, Fâzıl Ahmed Paşa'nın Protestan Macarların himaye teklifini tamamen reddetmediğini, aksine olumlu bir yaklaşım sergilediğini ancak mevcut şartlar yüzünden bu meseleye odaklanamadığını ifade etmektedir. Bu yönüyle, Köprülüzâde'nin Macarların himayesine sıcak bakmadığı yönündeki hâkim eğilime karşı bir bakış açısı sunmaktadır. Aynı anlatı, çağdaşı diğer kaynakların sunduğu malumatı teyit eden önemli açıklamalar içermekle birlikte Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın başta Sultan IV. Mehmed olmak üzere devlet erkânına ve kamuoyuna ne ölçüde nüfuz ettiği ve ileri sürdüğu argümanlar hakkında önemli detaylar barındırmaktadır. Çağdaşlarıyla benzer şekilde, Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın barış yolundaki diplomatik girişimlerin önünü tıkadığını kaydeden anlatı, savaş ilanına giden süreçte gerçekleşen divan toplantısındaki görüşmeleri aktarmasıyla ayrı bir öneme sahiptir. Bu anlatı sayesinde, Osmanlı Devleti'nden destek isteyen Macar temsilcilerin taleplerine Kara Mustafa Paşa'dan önce de sıcak bakıldığı, Habsburglar üzerine sefer planlayan sadrazamın bu arzusu uğrunda divan üyelerini ikna etmek için bir hayli uğraştığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Anlatının diğer kaynaklardan farklı olarak öne sürdüğu iddiaların çağdaşı olan hem yerli hem de yabancı kaynaklar aracılığıyla doğrulanabilir olması mühimdir. Dolayısıyla Osmanlı karar alıcılarının Viyana Seferi'ne giden süreçte izledikleri yolu ortaya koyması ve tarihselleştirmesi bakımından bu anlatının kayda değer bir kaynak olduğu ifade edilebilir. Çağdaş kaynaklarla paralel okuduklarında ve yeniden birleştirildikleri takdirde bu türden

118 Mehtap Yılmaz, *Vekayi'Name (Vekayi-i Bec) (Metin ve Değerlendirmesi)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 2-3; Türkal, *Zeyl-i Fezleke*, 791.

anlatıların birbirleriyle nasıl etkileşime girdiğini ve etkilendiğini ortaya koymak mümkün hâle gelmektedir. Öyle ki bu anlatılar, tarihsel bağlamda bilgi sunmalarının yanı sıra çağdaşlarının bıraktıkları boşlukları tamamlamak suretiyle ilgili dönemin aydınlatılmasında da öneme sahiptir. Bu bağlamda, “*Der-beyân-ı sefer-i Nemçe*” isimli anlatı da yakın geçmişte gerçekleşen ve hafızalarda yer edinen 1683 Viyana Seferi’ne giden karar sürecine ilişkin özgün ve dikkate değer düşünceler ortaya koymaktadır.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Nâme-i Hümâyûn Defterleri (A.DVNSNMH.d), nr. 5/134.

TSMA.d, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi. Defter (TSMA.d), 1219/1.

2. Kitap, Makale ve Tezler

Abdurrahman Abdi Paşa. *Vekâyi'-nâme*. haz. Fahri Ç. Derin. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008.

Aktemur, Ramazan. *Anonim Osmanlı Vekayinâmesi, H. 1058-1106/M. 1648-1694, (Metin ve Değerlendirme)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Ateş, Şuayp. *17. Yüzyılın İkinci Yarısına Ait Anonim Bir Tarihçe "Vekâyi-i Viyana (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Aydar, Metin. *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1634-1683)*. Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

Barker, Thomas M. *Double Eagle and Crescent: Vienna's Second Turkish and Its Historical Setting*. New York: State University of New York Press, 1967.

Bekar, Cumhur. "Köprülü Mehmed Paşa'nın Osmanlı Tarih Yazımında Değişen Algısı". *Tarihyazımı* 1/1 (2019), 62-78.

Bekar, Cumhur. "'The Ottoman Revolution of 1661': The Reconfiguration of Political Power under Mehmed IV and Köprülü Grand Viziers". *Journal of Early Modern History*, 27 (2023), 224-253.

Çolak, Songül - Aydar, Metin. "Savaş ve Propaganda: 1683 Viyana Kuşatması Üzerine Bir Değerlendirme". *Belleten* 84/301 (Aralık 2020), 1045-1096.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa. *Zübde-i Vekayîât*. haz. Abdülkadir Özcan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

Demir, Uğur. *Târih-i Mehmed Giray*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'dan Günümüze Türk Macar İlişkileri*. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2016.

Doğan, Güner. *Sınırlar Üzerinde Bir Hayat: İtalyan General Kont Luigi Ferdinando Marsigli ve Osmanlı İmparatorluğu (1679-732)*. Ankara: İtalya Dostluk Derneği, 2020.

- Dorman Newman. *The Intreigues of the French King at Constantinople to embroil Christendom discovered in several dispatches past betwixt him and the late Grand Seignior, Grand Vizier and Count Teckily: all of them found among that Count's papers seiz'd in December last: with some reflections upon them.* London 1689.
- Du Vignau (sieur de Joanots). *A new account of the present condition of the Turkish affairs, with the causes of the decay of the Ottoman power; of their wars with the present emperor, &c, and the facility the Christian princes now have of retaking Constantinople, according to a prophecy of the Turks themselves. Together with several notable remarks upon the late insolence of the army; of their deposing Mahomet IV. (who had reigned eight and forty years) and setting his younger brother in his seat. To which is prefixed, the effigies of this new emperor, Solyman the Third. By a person of quality, who long resided amongst them, and is lately returned home.* trans. Anonymous. Londra: Randal Taylor, 1688.
- Erdoğan, Meryem Kaçan. *II. Viyana Kuşatması.* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Galland, Antoine. *The remarkable sayings, apothegms and maxims of the Eastern nations abstracted and translated out of their books written in the Arabian, Persian and Turkish language, with remarks.* London: Richard Baldwin, 1695.
- Guilleragues Kontu. *İstanbul Mektupları.* çev. Yaşar Avunç. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2010.
- Gürkan, Emrah Safa. "Fooling the Sultan: Information, Decision-Making and the Mediterranean Faction (1585-1587)". *Osmanlı Araştırmaları* 45/45 (2015), 57-96.
- Hammer, Joseph von. *Büyük Osmanlı Tarihi.* çev. Mümin Çevik-Erol Kılıç. 6 Cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1992.
- Itzkowitz, Norman. *Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek.* çev. Cihan Kaplan. İstanbul: Babil Yayınları, 2006.
- İlgürel, Mücteba. "Köprülü Mehmed Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 26/258-260. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- İnalçık, Halil. *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- İnan, Göker. *Hasan Esîrî'nin Mi'yârü'd-Düvel ve Misbârü'l-Milel İsimli Tarih ve Coğrafya Eseri (İnceleme-Transkripsiyon).* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- İsâ-zâde Târîhi (Metin ve Tablil). haz. Ziya Yılmaz. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1996.
- Jorga, Nicolae. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1640-1774).* çev. Nilüfer Epçeli. 4 Cilt. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2009.
- Kantemir, Dimitri. *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi.* 3. Cilt. çev. Özdemir Çobanoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Kunt, Metin İ. "17. Yüzyılda Osmanlı Kuzey Politikası Üzerine Bir Yorum". *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Beşeri Bilimler-Humanities IV-V* (1976-1977), 111-116.
- Kunt, Metin İ. "The Köprülü Years: 1656-1661". Princeton: Department of Near Eastern Studies, Princeton University, Ph.D. Dissertation, 1971.

- Malden, H. Elliot. *Viyana 1683*. çev. Uygur Kahraman. Ankara: Adapa Yayınevi, 2005.
- Mecmûa*. Paris: Bibliothèque nationale de France. Département des manuscrits, Supplément turc 114, 1a-234b.
- Michels, Georg B. "Myth or Reality? Ottoman Support for Hungarian Rebels in Light of a Secret Transylvanian Mission to the Porte (1669-1670)". *Hungarian Cultural Studies, e-Journal of the American Hungarian Educators Association VIII* (2015), 34-45.
- Michels, Georg B. *The Habsburg Empire under Siege, Ottoman Expansion and Hungarian Revolt in the Age of Grand Vizir Ahmed Köprülü*. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2021.
- Mumcu, Ahmet. "Dîvân-ı Hümayûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/430-432. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- O'Brien, C. Bickford. "Russia and Turkey, 1677-1681: The Treaty of Bakhchisarai". *The Russian Review* 12/4 (1953), 259-268.
- Olnon, Merlijn. "'A Most Agreeable and Pleasant Creature'? Merzifonlu Kara Mustafa Paşa in the Correspondence Of Justinus Colyer (1668-1682)". *Oriente Moderno, Nuova serie* 83/3 (2003), 649-669.
- Özcan, Abdülkadir. "Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/263-265. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Papp, Sándor. "Ottoman Accounts of the Hungarian Movements against the Habsburgs at the Turn of the Seventeenth and the Eighteenth Centuries". *Frontiers of Ottoman Studies, State, Province, and the West*. ed. Colin Imber vd. Vol. II, 37-48, London: I.B. Tauris, 2005.
- Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi. *Târîh-i Râşid ve Zeyli*. haz. Abdülkadir Özcan vd. I Cilt. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Schimmer, Karl August. *The Sieges of Vienna by the Turks*. trans. Earl of Ellesmere. London: John Murray, 1879.
- Setton, Kenneth Meyer. *Venice, Austria, and Turks in the Seventeenth Century*. Philadelphia: American Philosophical Society, 1991.
- Stoye, John. *Viyana Kuşatması*. çev. Derin Türkömer. İstanbul: Doğan Kitap, 2004.
- Şakul, Kahraman. "Batı'da ve Türkiye'de Yeni Askeri Tarihçilik". *Toplumsal Tarih Dergisi* 198 (2010), 31-35.
- Şakul, Kahraman. *II. Viyana Kuşatması. Yedi Başlı Ejderin Fendi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- Şakul, Kahraman. "Siege Warfare in Verse and Prose: the Ottoman Conquest of Kamianets-Podilsky (Kamaniçe), 1672". *The World of the Siege*. ed. Anke Fischer-Kattner-Jamel Ostwald. 205-240, Leiden-Boston: Brill, 2019.
- Şakul, Kahraman. "The Habsburg Empire under Siege: Ottoman Expansion and Hungarian Revolt in the Age of Grand Vizier Ahmed Köprülü, written by Georg B. Michels". *Turkish Historical Review* 14/1 (2023), 136-140. <https://doi.org/10.1163/18775462-20230003>.
- Târîh-i Sefer-i Kandiye*. Çorum: Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, Yazmalar, 19 Hk 1240/1.

- Türkal, Nazire Karaçay. *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106/1654-7 Şubat 1695)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Uşşâkizâde İbrâhîm Hasib Efendi. *Zeyl-i Şakâ'ik, Uşşâkizâde'nin Şakâ'ik Zeyli*. haz. Ramazan Ekinci. ed. Derya Örs. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi, II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar*. 3 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Üsküdarî Abdullah Efendi. *Vâkı'ât-ı Rûz-merre*. haz. Erhan Afyoncu. ed. Recep Ahışalı. 3 Cilt. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017.
- Üstün, Cevat. *1683 Viyana Seferi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı (Tıpkıbasım), 2010.
- Yılmaz, Mehtap. *Vekayi'ne (Vekayi-i Bec) (Metin ve Değerlendirmesi)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Yılmaz, Yasir. *The Road to Vienna: Habsburg and Ottoman Statecraft During the Time of Grand Vizier Kara Mustafa Paşa (1676-1683)*. Indiana: Purdue University, Ph.D. Dissertation, 2015.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. çev. Nilüfer Epeçli. 5 Cilt. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011.

Musul'da Yerel Bir Tarihçi: Yâsîn Ömerî (1745-1820) ve *Târîh-i Âsâru'l-Celiyye* *Fî Havâdisi'l-Ardiyye* Başlıklı Eseri

A LOCAL CHRONICLER IN
MOSUL: YÂSÎN AL-OMARÎ (1745-
1820) AND HIS *TÂRÎH-İ ÂSÂRU'L-
JALİYYA FÎ HAVÂDİSİ'L-ARDİYYA*

EBUBEKİR CEYLAN*

ÖZ ABSTRACT

Bu çalışma, Osmanlı Musul'unda yaşamış yerel bir tarihçi olan Yâsîn Ömerî (1745-1820) ve onun *Târîh-i Âsâru'l-Celiyye fî Havâdisi'l-Ardiyye* başlıklı eseri hakkındadır. Musul'un ileri gelen ailelerinden Ömerîler'e mensup olan Yâsîn Ömerî, yazdığı 17 eserin önemli bir kısmını Musul'un ileri gelenlerine adanmıştır. Kendisinin vakayiname türündeki *Târîh-i Âsâru'l-Celiyye fî Havâdisi'l-Ardiyye*'sinin Millet Yazma Eser Kütüphanesi nüshası daha önce herhangi bir çalışmada kullanılmamış olup British Library nüshasına göre daha iyi durumdadır ve kronolojik olarak daha uzun bir dönemi kapsamaktadır. Osmanlı arşiv belgeleriyle desteklenen bu çalışmada yazma eserin genel bir tanıtımı yapılmış ve ardından müellifin yaşadığı dönemin olaylarını içeren eserin son kısmına vurgu yapılmıştır. Eserde sel, deprem, kuraklık/kıtlık, ay/güneş tutulmaları gibi doğa olayları, salgın hastalıklar ve olağandışı hadiseler yer verilmiş olup bahsedilen olayların en önemlisi 1743'te Nadir Şah'ın Musul'u kuşatmasıdır. Ayrıca müellifin Celilî dönemi Musul'undaki yöneticiler, şehir âyanı ve yeniçeriler arasında yaşanan anlaşmazlık ve çatışmalara yer vermesi oldukça önemlidir. Olayların sebep-sonuç ilişkisine pek değinilmese de eleştiriden ziyade medih ve övgü tercih edilse de müellifin ve aile yakınlarının yazdığı eserler 18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Musul'daki entelektüel yaşamın, iddia edildiğinin aksine, durağan olmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Musul'u, Celilî dönemi, Ömerîler, Vakayiname, Yasin Ömerî.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 15 Ekim 2023 | Date Received: 15 October 2023
Kabul Tarihi: 10 Şubat 2024 | Date Accepted: 10 February 2024

ATIF | CITATION

Ceylan, Ebubekir. "Musul'da Yerel Bir Tarihçi: Yâsîn Ömerî (1745-1820) ve *Târîh-i Âsâru'l-Celiyye fî Havâdisi'l-Ardiyye* Başlıklı Eseri". *Kadim* 7 (Nisan 2024), 47-70. doi.org/10.54462/kadim.1376167

* Doç. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ceylaneb@itu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8446-216X.

GİRİŞ

Musul, tarihî coğrafyası itibarıyla bir yandan Anadolu ile Bağdat arasında diğer taraftan da İran ile Akdeniz arasında önemli bir kavşak noktasında bulunan önemli bir Osmanlı şehriydi.¹ Dicle nehri üzerinde mümbit bir bölgede bulunması nedeniyle tarımsal üretim açısından hayati bir konuma sahipti. Bunun bir sonucu olarak Osmanlı klasik döneminde Musul'da tımar sisteminin uygulandığı, bu eyalette hasat edilen zirai ürünlerin Bağdat gibi civardaki şehirlere hatta Arap yarımadasına gönderildiği bilinmektedir. Anadolu'yla ve Osmanlı merkez idaresiyle sıkı ilişkileri olan Musul, klasik sonrası dönemde ya da "âyan yüzyılı" ve "ademimerkeziyetçilik" dönemi olarak bilinen 18. yüzyılda Osmanlı Arap vilayetlerinin birçoğunda olduğu gibi özerk yapıları barındırmaktaydı. Bağdat'taki Kölemenler, Kuzey Irak'taki Kürt emirlikleri, Şam'daki Azm-zadeler, Lübnan'daki Şihabiler, Kahire'deki Kazdağlılar ve Trablusgarb'daki Karamanlılar Osmanlı Arap vilayetlerinde ilk etapta akla gelen âyan/hanedan yapılarındandı. Benzer şekilde, Anadolu ve Bağdat arasında stratejik bir noktada bulunan ve Cezire bölgesinde yer alan Musul da 18. yüzyılın ilk çeyreğinden 1830'lu yıllara kadar bir âyan hanedanı olan Celilî ailesi tarafından yönetilmekteydi. Osmanlı Devleti'nin Arap şehirlerindeki âyan yapıları hakkında bazı çalışmalar² olmakla birlikte Musul ile ilgili çalışmaların büyük çoğunluğunun ya 16. yüzyıla ya da 19. yüzyıla yoğunlaştığı görülmektedir.³ Bu bakımdan 18. yüzyıl Musul'u üzerine yeterince akademik çalışma yapılmadığı söylenebilir.⁴ Arap vilayetlerindeki özerk yapılar ve bu yapıların etnik, dinî ve aile bağlarına ilişkin özellikleri dikkate alındığında, Celilîlerin, Bağdat'taki Kölemenler ve Kuzey Irak'taki Kürt emirliklerinden ziyade Şam'daki Azm-zadelerle benzediği söylenebilir. Şam'daki Azm-zadelerin ve Musul'daki Celilîlerin valiliğe ilk atanmaları (1725 ve 1726 yıllarında) neredeyse eş zamanlıdır. Buna ilaveten her iki hanedanın iktidarlarını pekiştirmeleri göstermiş oldukları askerî yararlılıkla ilişkilidir: Celilîler Nadir Şah'ın ordusuna karşı Musul'u kahramanca savunurken Azm-zadeler Bedevilere karşı yaptıkları savunma ile öne çıkmışlardır. Buna mukabil şehirdeki yeniçerilerle ilişkileri bakımından ve bölgedeki siyasi/askerî unsurların yerelleşmesi bakımından Celilîler Bağdat'taki Kölemenlere ve Kahire'deki Kazdağlılara benzemektedir.⁵

- 1 Musul kelimesi Arapça 'vasala' (وصل) kökünden gelip ulaşmak anlamının yanı sıra birleştirmek ve irtibatlandırmak manasına da gelir.
- 2 Jane Hathaway, *Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları: Kazdağlıların Yükselişi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009); Abdullah Erdem Taş, *Osmanlı Garp Ocaklarından Trablusgarb Eyaleti (Karamanlılar Dönemi 1711-1835)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022); Mehdi Jawad Habib Al-Bustani, *Bağdad'daki Kölemen Hakimiyetinin Tesisi ve Kaldırılması ile Ali Rıza Paşa'nın Valiliği (1749-1842)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 1979); K. S. Tabet, *The Rule of the Shihabs in Mount Lebanon, 1697-1804* (Oxford: Oxford Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1979); Yahya Koç, *Bilâd-ı Şam'da Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler, 1700-1775* (İstanbul: Küre Yayınları, 2021); Abdülkerim Rafiq, *The Province of Damascus, 1723-1783* (Beirut, Khayats, 1966); Shimon Shamir, "As'ad Pasha al-'Azm and Ottoman Rule in Damascus (1743-58)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 26 (1963), 1-28; Ömer Faruk Can, *Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati: Azmzade Sadık el-Müeyyed Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1860-1910)* (İstanbul: İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).
- 3 Nilüfer Bayath, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999); Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi, 2003); Sarah D. Shields, *Mosul Before Iraq: Like Bees Making Five-Sided Cells* (New York: SUNY Press, 2000); Davut Hut, *Musul Vilayeti'nin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı (1864-1909)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler (Türkiyat Araştırmaları) Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006).
- 4 Dina Rizk Khoury'nin çalışması 18. yüzyıl da içerecek şekilde oldukça uzun bir dönem kapsamaktadır. Bk. Dina Rizk Khoury, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997). Daha özeldir 18. Yüzyıl Musul'una ilişkin Percy Kemp, 1979 yılında Oxford Üniversitesi'nde "Mosul and Mosuli Historians of the Jalili Era (1726-1834)" başlıklı bir doktora tezi hazırlamış, daha sonra bu çalışmasına dayanarak dört makale yayınlamıştır. Aşşen Ay da 2013 yılında Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak "Jalili Household in Ottoman Mosul, 1726-1834" başlıklı yüksek lisans tezini hazırlamıştır.
- 5 Percy Kemp, *Mosul and Mosuli Historians of the Jalili Era (1726-1834)* (Oxford: Oxford University, Doktora Tezi, 1979), 11-14.

Celilî hanedanı 18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yüzyıldan fazla bir süre zarfında Musul tarihine damgasını vurmuştur. 1726-1834 tarihleri arasında Musul siyasetini şekillendiren Celilî hanedanından birçok vali çıkmıştır. Kökenleri Diyarbakır'a dayanmakta olan Celilî hanedanının bilinen en eski atası Hıristiyan bir tüccar olduğu rivayet edilen Abdülcelil'dir. 17. yüzyılın sonlarında Musul'a göç eden Abdülcelil buraya yerleşmiştir. Oğlu İsmail şehirde iltizam vergisini toplama hakkını elde etmiş, zamanla nüfuzunu genişletmiş ve 1726-1727 yıllarında valilik yaparak Celilî ailesinden Musul valisi olan ilk üye olmuştur.⁶ 1834'te son bulmasına kadarki 108 yıllık dönem içerisinde Celilî hanedanından 15'ten fazla vali çıkmış, bunlardan bazıları birkaç defa valilik görevinde bulunmuştur.⁷ Hüseyin Celilî Paşa ise farklı tarihlerde 8 defa valilik yaparak ve toplamda 15 yıl kadar vali olarak hizmet ederek yakalanması zor bir şöhrete sahip olmuştur. Hüseyin Celilî Paşa İran'daki Kaçar Hanedanının saldırılarına karşı muharebe etmiş, göstermiş olduğu yararlılık sebebiyle ailenin Babıali nezdindeki itibarı yükselmiş, kendisine vezirlik verilmiş ve Musul tarihindeki etkili isimlerden birisi olmuştur. Valiler her zaman Celilîlerden olmasa da Musul valiliğini tekelleri ve etki alanları altında tuttuklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Buna ilaveten Celilî hanedanının üyeleri sadece Musul'da değil, Bağdat, Basra gibi diğer Irak şehirlerinde ve Amasya, Erzurum, Sivas ve Kars gibi Anadolu şehirlerinde de valilik ve mutasarrıflık gibi idari görevlerde bulunmuştur.⁸

Celilîlerin Musul tarihiyle bu kadar iç içe geçmiş olmalarında Musul için yapmış oldukları tarihî şehir savunmaları önemlidir. Önce 1145/1733'te Erbil ve Bağdat'ı kuşatan Nadir Şah daha sonra 1743 yılında büyük bir orduyla Kerkük'e girmiş, ardından Musul'u kuşatmıştır. Nadir Şah'ın saldırıları karşısında (Babıali'nin içinde bulunduğu diplomatik konjonktür sebebiyle yeterince askerî destek veremediği bir dönemde) Celilîler şehrin surları etrafında hendekler ve kuyular kazdırarak, surları tamir ettirerek ve askerî tahkimatlar yaparak, bütün hısım ve akrabalarıyla şehri kahramanca savunmuştur.⁹ Bu askerî başarı takip eden yıllarda ailenin Musul siyasetini kontrol edebilmelerinin yolunu açmıştır.

Hutta-i Irakîyye'nin merkezi konumundaki Bağdat eyaleti valileri Musul üzerinde önemli bir otoriteye sahipti ve Musul valisinin tayininde de oldukça etkiliydi. Özellikle Bağdat'ta güçlü valilerin bulunduğu dönemlerde Celilîler de Bağdat'taki Kölemen yönetiminde irtibat kişisi bulundurmaya özen gösteriyordu. Bağdat'ta nispeten özerk bir yapıya sahip olan Kölemenlerin Osmanlı merkezî idaresiyle ilişkileri bozulmaya başlamasıyla birlikte Celilîler, İstanbul ile çoğu zaman yakın çalışarak bölgede denge unsuru olmuşlardır. Bunun bir sonucu olarak da 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Bağdat valileri ile siyasi mücadele içerisinde olmuşlardır. Özellikle Celilîlerin son dönemlerinde Bağdat valisi Davut Paşa etki alanını Musul'a doğru genişletmek istemiş, bu nedenle de iki şehrin idarecileri sık sık karşı karşıya gelmiştir.

6 Aysen Ay, *Jalili Household in Ottoman Mosul, 1726-1834* (İstanbul: Fatih Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 8.

7 1726-1834 yılları arasında Musul'da görev yapmış valilerin listesi için bk. Kemp, *Mosul and Mosuli Historians*, 304.

8 Mehmet İpşirli, "Celilî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/268-269. Celilî hanedanının şeceresi için bk. Stephen Hemsley Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq* (Oxford: Clarendon Press, 1925), 347; Kemp, *Mosul and Mosuli Historians*, 120.

9 Robert Olson, *The Siege of Mosul and Ottoman-Persian Relations 1718-1743: A Study of Rebellion in the Capital and War in the Provinces of the Ottoman Empire* (Indiana: Indiana University Publications, 1975); Cengiz Eroğlu vd. (ed.), *Osmanlı Vilayet Sahanelerinde Musul* (Ankara: Global Strateji Enstitüsü, 2005), 105-108.

Celîlî hanedanı her ne kadar 1834 yılında siyasi ve idari görevlerden uzaklaştırılmışsa da bu ailenin üyeleri günümüzde hâlâ yaşamakta ve Musul'un eşrafı arasında sayılmaktadır. Irak'ın Osmanlı Devletinden ayrılmasından sonra ve 20. yüzyıl boyunca Celîlî ailesi Musul'da etkili olmaya devam etmiştir. Örneğin, bu aileden Mahmud Emin Celîlî Musul Üniversitesi'nin kurucu rektörlüğünü yapmıştır.¹⁰

Osmanlıda yerel tarihçiliğin gelişimi düşünüldüğünde Dersaadet dışında taşrada yazılan tarihlerin önemli bir kısmının şehir tarihleri üzerine olup Edirne ve Bursa gibi şehirlere odaklandığı görülmektedir.¹¹ Bu şehirler dışında Tanzimat dönemi öncesinde Ortadoğu coğrafyasında Şam, Bağdat, Musul, Kudüs, Yemen, Mekke ve Medine gibi şehirler hakkında da yerel tarih çalışmaları yapılmıştır ancak bunlar arasında vakayiname tarzında genel tarih eserleri pek öne çıkmamaktadır. Oysaki Tanzimat öncesi dönemde, Osmanlı Arap coğrafyasında zannedildiğinden daha fazla tarih çalışmaları yapılmıştır. Bilâd-ı Şam bölgesi için Abdülganî Nablusî (1641-1731), Haydar Ahmed Şihabî (1761?-1835?) ve Berber Büdeyrî'nin tarihleri ilk akla gelenlerdir.¹² Osmanlı Irak coğrafyası bağlamında ise 18. yüzyıl için Nazmizade Murteza, Abdullah Süveydî, Abdurrahman Süveydî gibi isimler öne çıkarken 19. yüzyıl için İbrahim Fasih bin Sıbgatullah el-Hayrî, Osman bin Sened el-Basrî el-Vâilî, Süleyman Faik Bey ve Mahmud Şükri el-Âlusî gibi yazarlar yerel tarih yazımında önemli yazarlardır.¹³ Musul şehrinde ise aşağıda detaylı bir şekilde değinileceği üzere Ömerî ailesine mensup farklı isimlerin yazdıkları eserler önem arz etmektedir.

1. Celîlî Musul'unda Ömerî Ailesi

18. ve 19. yüzyıl Musul'unda her ne kadar Celîlîlerin çok baskın bir konumu bulunsa da şehirde şüphesiz başka ileri gelen aileler de bulunmaktaydı. Ömerîler, Eşraf Ailesi, Kara Mustafalar, Âl Yasin Müftî, Abdalî ve Gulâmîler gibi aileler ve onların çeşitli kolları şehirdeki âyan ailelerin en önemlileriydi. Bu çalışmada Celîlî dönemi Musul'undaki Ömerî ailesine mensup bir tarihçi ve onun eserine yoğunlaşacağımız için Ömerîler hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Musul'un güneybatısındaki Babü'l-Irak mahallesinde mukim olan ve şeceresi Hazret-i Ömer'e dayandığı için Ömerîler olarak adlandırılan ailenin bilinen ilk atası 16. yüzyılın ortalarında yaşamış olan 'Hazret-i Ömer evladından el-Hac Kasım Ömerî'dir.¹⁴ Ömerîler bilhassa Musul'daki ilmî kurumlarda ön plana çıkmaktadır. Özellikle Babü'l-Irak semtinde Kasım Ömerî'nin inşa ettiği cami ve Yunus Nebi vakfına ilişkin görevlerde Ömerî ailesi üyelerini görmekteyiz. Hacı Kasım Ömerî'nin 1571 yılında inşa ettiği caminin yanına bir medrese ve boyahane yapılmış olup vakfedilen boyahanenin gelirleri buradaki 'erbâb-ı

10 Mayıs 2022'de Musul'a yaptığımız ziyarette Celîlî ailesinden temsilcilerle görüşüp, ailenin evlerini ve çarşıdaki dükkanlarını görme imkânımız olmuştu. Osmanlı tarihi ve mirasına oldukça ilgili olan Mahmud Emin Celîlî Osmanlı arşivinden binlerce evrak toplayıp aile tarihi hakkında ciddi bir kaynakça toplamış, ancak bu arşiv de Amerikan askerlerinin yağmalamasından maalesef kurtulamamıştır. Buna rağmen ailenin kütüphanesinde önemli sayıda yazma eser ve arşiv belgeleri bulunmaktadır. Bu eserler arasında aşağıda isimleri zikredilecek Ömerî ailesi mensuplarının eserleri de bulunmaktadır.

11 Yunus Uğur, *The Historical Interaction of the City with Its Mahalles: Ottoman Edirne In the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 19.

12 Jane Hathaway, "Rewriting Eighteenth-Century Ottoman History" *Mediterranean Historical Review* 19/1, (June 2004), 34.

13 Irak'taki Osmanlı dönemi tarih yazıcılığı için bk. İmad Abdüsselam Rauf, *Tarih ve'l-Müerrihün al-İrakiyyun fi'l-Asrî'l-Osmanî* (Bağdat: Dârü'l-Arab, 1983).

14 Ömerî ailesinin şeceresi için bk., Kemp, *Mosul and Mosuli Historians*, 106-109.

vazife ulema ve sâdâta' tahsis edilmişti.¹⁵ Bu boyahane sebebiyle Ömeriler daha sonraları boya sektöründe tekel kurmuş olan Eşraf ailesi ile mücadele etmek zorunda kalmış ama Dersaadet'ten aldıkları destek ile Eşraf ailesinin muhalefetini bertaraf edebilmişti. Bundan başka Ömerilerin vakfına ait 2 hamam, bağ/bahçe, bazı ekilebilir araziler ve 10 adet dükkân bulunmaktaydı. Ömerilerin vakıf üzerindeki hâkimiyeti vakfiye ile teminat altına alınmış, böylece ailenin gelirleri garanti altına alınmıştı.¹⁶ Örneğin vakfa ait boyahane mahsulünden yevmiye 15 akçe alan hatip, 1 akçe ya da 2 akçe alan çırakdâr, saka ve ibrikdâr gibi görevliler Ömerî ailesinin üyelerine verilmişti.¹⁷ Bu görevler nesilden nesile Ömerî ailesinin yeni üyelerine verilmekteydi.¹⁸ Arşiv belgelerine göre, Babü'l-Irak mahallesinde bulunan Hacı Kasım Ömerî vakfının mütevelliliğinin 1698 yılında evlâd-ı vâkıftan Ali Ömerî'ye tevcih edildiği görülmektedir.¹⁹

Benzer şekilde Ömerî ailesinden birçok kişi Musul'daki Yunus Nebi Hazretleri Vakfının müderrisliğini yapmıştır. 1690'larda Abdülbâkî Ömerî (ö. 1697) burada müderrislik yapmış, daha sonra kadılık hizmetinde bulunmuştur. Arşiv belgeleri 1710'lu yıllarda Yunus Nebi Hazretleri Vakfının müderrisliğinin Abdülbâkî Ömerî'nin kardeşi Ali Ebu Fazâil Ömerî'nin uhdesinde olduğunu ve 1719'da bu görevin yeniden kendisinde ibkâ edildiğini göstermektedir.²⁰ Aile büyüklerinden Ali Ebu Fazâil Ömerî müderrisliğe ilaveten *reisü'l-ulema* olarak Musul müftülüğü görevinde bulunmuş, akabinde 2 yıl süreyle Bağdat kadısı olarak görev yapmış, daha sonra Musul müftülüğü görevini yaşlılığına kadar uzun süre devam ettirmiştir.²¹ 1734'te vefat eden Ali Ebu Fazâil Ömerî yaşadığı dönemde şüphesiz Ömerî ailesinin en nüfuzlu üyesiydi. Kendisine birçok köy verildiği gibi şehirde birçok han, hamam, dükkân ve kahvehanesi bulunmaktaydı. Babasının nüfuzu sayesinde kadılık görevi verilen oğlu Muhammed bir ara Celilî ileri gelenleriyle sorun yaşayınca baba Ali Ebu Fazâil, İstanbul'a gidip şikâyet etmekle tehdit edince Celilî ileri geleni özür dilemek zorunda kalmıştı.²² Bu örnek Ömerî ailesinin İstanbul'daki çevrelerle yakın ilişkisi olduğunu göstermektedir. Ailenin bazı üyeleri İstanbul'a gidip gelmiş, bazılarının da İstanbul'da vefat etmiş olması bu durumu pekiştirmektedir. Örneğin, Ali Ebu Fazâil Ömerî'nin oğullarından ikisi (Ömer ve Ali Defterî) sırasıyla 1770 ve 1778 tarihlerinde İstanbul'da vefat etmiştir. Ömerî ailesinin önde gelenleri İstanbul'u defalarca ziyaret etmiş, zaman zaman şeyhülislamın desteğini almışlardır. Benzer şekilde, Ömerî ailesinin diğer üyelerinden Fathallah b. Musa Musul'da müderrislik ve Basra'da kadılık yapmıştır. Kısacası, Ömerî ailesinin Musul'da müderrislik, müftülük ve kadılık gibi kurumları uzun süre tekellerinden bulundurdıkları, bundan dolayı da bölgedeki ulema ve udeba ile yakın bir diyalog geliştirdikleri söylenebilir. İlmiye sınıfına taalluk eden bu görevlerden farklı olarak Ömeriler nadiren de olsa siyasi/idari görevler de

15 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin Vakıf (İE. EV.), 3/297, 15.10.1029 (13 Eylül 1620).

16 Kemp, *Musul and Mosuli Historians*, 104-105.

17 "Nefs-i Musul'da vaki Hacı Kasım el-Ömerî'nin inşâ eylediği cami-i şerifin evkafından boyahane mahsulünden yevmi iki akçe çırakdar ve yevmi bir akçe saka ve yevmi bir akçe ile ibrikdar olan Mustafa bin İsmail el-Ömerî edâ-yı hizmet liyakati kalmadığından hüsn-i rıza ve ihtiyariyle cihât-ı mezkure evlâd-ı vâkıftan arz-ı ubudiyet Kasım ve Abdül-Hafız ibn Hasan el-Ömerî'ye kasr-ı yed ve ferâğ-ı muteber ile teslim-i berat edip..."; BOA, C. EV, 391/19827, 12.3.1240 (4 Kasım 1824).

18 BOA, Cevdet Evkaf (C. EV.), 460/23259, 15.1.1208 (23 Ağustos 1793).

19 BOA, İE.EV, 35/4027, H 15.2.1110 (23 Ağustos 1698). Hacı Kasım Ömerî Camisi ve medresesine ait 19. yüzyıl ortalarındaki varidat ve masârifat kayıtları için bk., BOA, Evkaf Defterleri (EV. d.), 14185, 29.12.1267 (25 Ekim 1851).

20 BOA, Ali Emiri Ahmed III (AE, SAMD. III), 20/1864, 6.10.1131 (22 Ağustos 1719).

21 Kemp, *Musul and Mosuli Historians*, 105.

22 Kemp, *Musul and Mosuli Historians*, 107.

üstlenmişlerdi. Örneğin, Hasan Efendizâde Kasım Paşa 1245/1830 yılında Musul valiliği gibi önemli bir idari görevi üstlenmişti.²³

Bu makalenin amaçlarından birisi de Osmanlı Arap vilayetlerindeki entelektüel yaşamının iddia edildiği gibi durağan olup olmadığını Musul ve Ömerî ailesi örneğinde tartışmaktır. Bu çalışmada daha ziyade Yasin Ömerî ve eseri üzerinde durulacaksa da Ömerî ailesinin bazı fertleri hakkında bilgi vermek ailenin içinde bulunduğu entelektüel çevreyi göstermesi bakımından önemli olacaktır. Ömerî ailesinin en önemli isimlerinden olan Osman Ömerî (1721-1770) Hüseyin Celîlî Paşa'nın hizmetine girmiş, Musul'un muhasarasında yararlık göstermişti. Kuşatma sırasında huruç hareketi yapanlar arasında olup akabinde zafer haberini oğluyla İstanbul'a getirmiştir. Daha sonra Emin Celîlî Paşa'nın kethüdası olmuştur. *Ravz an-nâdir fî tercüme udebâ' el-asr* isimli eserini önce Emin Paşa'ya sonra da İstanbul'da Vezir-i azam Ragıp Paşa'ya sunmuştur. Basra müteselliminin kızıyla evlenip Bağdat'ta kalan Osman Ömerî Kölemen valileriyle yakın temasta bulunup 4 yıl boyunca Bağdat'ta defterdarlık ve akabinde kaymakamlık görevinde bulunmuştur. İdari görevlerinin yanı sıra yazdığı biyografik sözlüklerle şair ve edip kişiliğini de gösteren Osman Ömerî, Bağdat valiliği için başarısız bir girişimde bulununca kariyeri sona ermişti.²⁴

Osman'ın kuzeni ve aynı zamanda aşağıda hakkında detaylı bilgi vereceğimiz Yasin Ömerî'nin abisi olan Emin Ömerî ise muhtemelen ailenin en entelektüel ve velûd kişisiydi. Babasından sonra Ömerî Camisi'nin hatibi olan Emin, Âl Yasin, Zivani ve Ömerî medreselerinde müderrislik yapmış ve sufi kişiliğiyle öne çıkmıştı. Onlarca eser yazan Emin, Musul tarihi, biyografik sözlükler, siyer, tefsir ve evliyalar üzerine eserler vermiştir. Buna ilaveten gramer, hitabet, sentaks, mantık, felsefe, hadis, tefsir, tasavvuf ve aritmetik konularında bir ansiklopedi kaleme almıştır. Ayrıca matematik üzerine iki risale yazmıştır. Çok derin bir ilmi arka plana sahip olan Emin, kardeşi Yasin Ömerî'nin ilmi kariyerinde de önemli bir katkıya sahipti.

2. Yâsîn el-Hatib el-Ömerî el-Hanefî el-Musulî ve Eserleri

Ailesinde ve yakın çevresinde ilim, irfan sahibi ve ehl-i tasavvuf kişilerin bolca bulunduğu Yasin bin Hayrullah Ömerî de bu ilmi ve kültürel ortamdan nasiptar olmuştu. Şüphesiz kendisi ailesinin entelektüel üyelerinden birisiydi. Babası Hayrullah yaklaşık 60 yıl boyunca Ömerî Camisi'nin imam-hatipliğini yapmış, fetva emniyeti görevinde bulunmuştu. Bir ara vakfın mütevelliliği için Yasin Ömerî'nin adı geçse de bu konuda müftü Yahya ile yaşadığı mücadelede kendisine ve kardeşine aylık 30 dirhem ve bir *rutl* kahve verilerek bu iddiasından geri çekilmek durumunda kalmıştır.²⁵ Tarih yazarı ve edip olan Yasin Ömerî'nin çocukluk ve gençlik yıllarına ilişkin bilgimiz bulunmamaktadır. 1745 yılında doğduğu anlaşılan Yasin'in 1820'de vefat ettiği değerlendirilmektedir.

Yasin Ömerî her ne kadar entelektüel yönüyle öne çıkan birisi olsa da kendisi bir âlimden ziyade sufi kimliği ile dikkat çekmektedir. Kâdirî ve Nakşibendî tarikatlarına mensup olan

23 Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, 109.

24 Percy Kemp, "History and Historiography in Jalili Mosul", *Middle Eastern Studies* 19/3 (Temmuz 1983), 347; Percy Kemp, "Mosuli Sketches of Ottoman History", *Middle Eastern Studies* 17/3 (Temmuz 1981), 310.

25 Kemp, *Mosul and Mosuli Historians*, 124.

Yasin'in şeyhi Osman Hatib el-Esved'di.²⁶ Percy Kemp'in belirttiğine göre Yasin, entelektüel kimliğiyle öne çıkan kardeşi Emin ile 1777 yılına kadar (babaları Hayrullah'ın mirası hakkında bir ihtilaf yaşanana kadar) aynı evde yaşıyordu ve Yasin, entelektüel birikiminde kardeşi Emin'e çok şey borçlu olduğunu ifade etmişti.²⁷ Emin Ömerî'nin 1788'deki ölümünden sonra fıkıh eğitimi alan Yasin, Sadullah b. Hüseyin (Celîlî) Paşa'nın hizmetine girmiş ve 12 yıl boyunca onun kişisel imamlığını/hocalığını yapmıştır. Yasin Ömerî'nin yaşadığı dönem Celîlîlerin Musul'a tam anlamıyla hâkim oldukları bir dönemse de imamlık görevi muhtemelen Yasin Ömerî'nin yerel siyasi elit himayesindeki tek göreviydi. Ömerî ailesinin küçük bir koluna mensup olan Yasin, babası Hayrullah gibi siyasi ve ekonomik nüfuz sağlayacak Hacı Kasım Ömerî vakfının idaresinden istifade edememişti.

Farklı türlerde birçok eser kaleme alan Yasin Ömerî resmî bir vakanüvis değildi. Yazdığı eserleri şehrin önde gelenlerine atfediyordu. Ancak bu eserlerin siyasi elit tarafından sipariş edilmesinden ziyade Yasin Ömerî'nin bir hediye beklentisiyle *a posteriori* sunduğu anlaşılmalıdır. Bu durumun bir sonucu olarak da yazdığı eserlerin medih/övgü tarzında olduğu ve ciddi eleştiri içermediği söylenebilir. Percy Kemp, Yasin Ömerî'nin ekonomik olarak zor zamanlardan geçtiği bir dönemde telif ettiği müsvedde hâlindeki bir tarih çalışmasını satmak zorunda kaldığına dayanarak kendisinin yazma işini geçim kaynağı olarak gördüğünü iddia etse de²⁸ bu yaklaşımın Musul gibi taşra merkezlerindeki himaye ağları, yerel hizipleşme ve patronaj arayışı gibi olguları göz ardı ettiğini söyleyebiliriz. Merkezî hükümetin Musul'daki müttefikleri arasında yer alan Ömerî ailesi gibi ileri gelen bir ailenin mensuplarının, yukarıda paylaşılan Osmanlı arşiv belgelerinde belirtildiği üzere, çeşitli vakıf ve dükkanları işletiyor olması nedeniyle maişet kaygısının olması pek makul görünmemektedir.

Yasin Ömerî'nin eserleri Celîlî dönemi Osmanlı Musul'unun anlaşılması için çok önemli kaynaklardır. Kendisine atfedilen ve hanedan tarihi, annal tarih, biyografi sözlükleri, yerel tarih ve vakayiname türlerinde yazılmış toplamda 17 eserden bahsedilmektedir.²⁹ Bu bakımdan yaşadığı dönemin üretken isimlerinden birisi olduğu söylenebilir. Yasin Ömerî'nin eserlerinin öne çıkanlarından kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. 1203/1789 yılında yazıldığı anlaşılan *Unvân el-a'yân fi zikr tevârih mulûk ez-zamân* başlıklı eseri hanedan tarihi özelliğini taşımaktadır. İslam tarihinde önemli rol oynamış hanedanlardan bahsedilen eserde Osmanlı hanedanı ve Bağdat'taki Kölemen hanedanlarının yanı sıra Endülüs Emevîleri, Bermekîler ve Mervanîler gibi hanedan tarihlerine de değinilmiştir.

Yasin Ömerî'nin *Ğayât el-beyân fî manâkib-ı Süleyman* adlı eseri ise biyografik sözlük türünde bir eser olup 120'den fazla Süleyman ismindeki zevatın biyografilerini içermektedir. Süleyman ismini taşıyan sultanlar, alimler, nakîbü'l-eşraf, Kürt emirleri ve valiler sıralandıktan sonra eserin ithaf edildiği düşünülen Bağdat valisi Küçük Süleyman Paşa'nın biyografisiyle sona ermektedir.³⁰

26 Kemp, *Mosul and Mosuli Historians*, 216.

27 Kemp, *Mosul and Mosuli Historians*, 216-217.

28 Kemp, *Mosul and Mosuli Historians*, 217.

29 Bu çalışmada Yasin Ömerî'nin sadece bir eseri üzerinde durulacaktır. Diğer eserleri hakkında daha detaylı bilgi için bk. Kemp, *Mosul and Mosuli Historians*, 218-255; Kemp, "History and Historiography in Jalili Mosul", 356-367.

30 Kemp, "History and Historiography in Jalili Mosul", 363.

Müellifimizin *Munyât el-udebâ fi târîh el-Musul el-hadbâ* isimli eseri ise kendi memleketi olan Musul'un tarihi ve Musullular hakkındadır. Celîlî dönemi Musul şehrinin çeşitli yönlerini anlatan eserde 50 kadar peygamber ve evliya türbelerinden bahsedilmekte, cami ve türbelerin vakıflarla ilişkisi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ancak buna rağmen şehrin çarşıları, kapıları, kamu binaları ve meydanı hakkında bilgi vermemektedir. Son olarak, Yasin Ömerî'nin *Garâ'ib el-asâr fi havâdis rub' el-karn es-sâlis 'aşâr* isimli eseri hakkında bilgi verelim: Hicrî 13. yüzyılın ilk çeyreğindeki (1810-1785) acayip ve garip olayların anlatıldığı bu eserin Sadullah Paşa'ya (el-Celîlî) ithaf edildiği düşünülmektedir.³¹ Eserin girişinde uzak tarihlerde meydana gelmiş deprem, meteor olayları, kuraklık, kıtlık, veba, yıldızların tuhaf hareketleri ve acayip yaratıklardan bahsedilmiştir. Eserin geri kalan kısmında her yıl ortalama on hadisenin anlatıldığı 26 yıl ele alınmaktadır. Daha ziyade vali atamaları/değişiklikleri, savaşlar, aşiret baskınları, bölgedeki iç çekişmeler gibi bölgesel siyasi olaylara odaklanırken Musul ve Irak dışındaki olaylardan da nadiren olsa da bahsedilmektedir.

Bu makalede ise Yasin Ömerî'nin *Târîh-i Âsârü'l-Celiyye fi Havâdisi'l-Ardiyye* başlıklı eseri üzerinde daha detaylı durulacaktır. Bu eserin bilinen 3 nüshası bulunmaktadır: Londra'daki British Library, Musul'daki Medrese el-Hayyat ve İstanbul Fatih ilçesindeki Millet Yazma Eser Kütüphanesi nüshaları. Bu eserin Musul'daki Medrese el-Hayyat'taki nüshasının kaybolduğu ve günümüze ulaşmadığı bilinmektedir. Percy Kemp, British Library tarafından 1901 yılında satın alınıp koleksiyona kazandırılan nüshayı temel alarak bu eser hakkında bilgi vermiştir. British Library nüshasında müstensih ve istinsah tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır ve Kemp'in bildirdiğine göre eserin fizikî durumu çok iyi değildir, yazma eserdeki yazı hattı nispeten kötü, sayfalar ve satırlar düzensizdir. Eserde yer yer silinmeler bulunmakta, ulus ve ülke isimleri yanlış yazılmış ya da karıştırılmıştır. Örneğin Belgrad yerine Bağdad yazılmıştır, bazı sayfalarda 20, bazılarında ise 30 satır bulunmaktadır. Metinde anlatılan olaylar ise 1199 / 1784 tarihinde bitmektedir. Kemp'in de belirttiği üzere, British Library nüshası birçok yönüyle orijinal eserden farklılıklar arz etmektedir.³²

Bu eser hakkında bizim vereceğimiz bilgiler ise İstanbul Fatih ilçesinde bulunan Millet Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulduğumuz el yazma nüshaya dayanmaktadır. British Library nüshasına göre Millet Yazma Eser Kütüphanesi nüshası birçok açıdan daha iyi durumdadır. Millet Yazma Eser Kütüphanesi nüshasının ilk sayfasında eserin ismi (*Târîh-i Âsârü'l-Celiyye fi Havâdisi'l-Ardiyye*), müellifin adı (Yâsîn el-Hatîb el-Ömerî el-Hanefî el-Musulî), telif tarihi (sene 1209/1794-95) yazmakta olup 2 mühür bulunmaktadır.³³ Mühürlerden birisinde "Allah Teala hazretlerinin rızasıyçün vakf eyledim. Diyarbakırlı Ali Emîrî" yazmakta olup eserin, Millet Yazma Eser Kütüphanesinde uzun süre çalışan Ali Emîrî tarafından vakfedildiğini göstermektedir. Eserin ilk sayfasının alt kısmında bulunan ikinci mühür net olarak okunamamakla birlikte Muhammed ve Abdullah ibareleri seçilebilmektedir. İncelediğimiz Fatih Millet Yazma Eser Kütüphanesi nüshası müellif nüshası değildir. Eserin en son sayfasında müstensihinin adı ve istinsah tarihi yazılmıştır: Buna göre eser Muhammed oğlu Muhammed Salih tarafından hicri 1322 (miladî 1904-1905) tarihinde istinsah edilmiştir.

31 Kemp, "History and Historiography in Jalili Mosul", 365.

32 Kemp, "History and Historiography in Jalili Mosul", 360.

33 British Library nüshasında eserin isminin başında "*Tarih*" ibaresi olmayıp "*Âsârü'l-Celiyye Fi Havâdis-i Ardiyye*" olarak zikredilmiştir.

Müellifimiz Yasin Ömerî'nin bu eseri kimin için yazdığı ya da kime ithaf ettiği hususu da önem taşımaktadır. Eserin günümüze ulaşmayan ancak Dr. Çelebi tarafından incelenen orijinal nüshasında eserin Musul'daki önde gelen ailelerden birisi olan Âl Yasin ailesine mensup olan ve 18. yüzyılın sonlarında aile içinde önemli bir konumu bulunan Muhammed Emin Bey b. İbrahim Bey b. Yunus Bey b. Yasin Efendi al-Mütîfi'ye ithaf edildiği anlaşılmaktadır.³⁴ Eserin British Library ve Millet Yazma Eser Kütüphanesi nüshalarında ise hem Muhammed Emin'in ismi zikredilmemekte hem de kime ithaf edildiğine dair bir bilgi de bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Yasin Ömerî'nin eserinin farklı nüshalarını farklı kimselere ithaf ettiği düşünülebilir.

İncelediğimiz nüshada müellifin ismi eserin başında Yâsîn el-Hatîb el-Ömerî el-Hanefî el-Musulî olarak yazılmışsa da Yazma Eserler Müdürlüğü'nün internet kataloğunda yazımızın ismi "el-Hatîb el-Ömerî, Yasin bin Hayrullah" olarak yazılmıştır. Katalog bilgilerinde ayrıca müellifin ölüm tarihi için 1224/1809 olarak yazılmıştır ki bu bilgi Percy Kemp'in verdiği 1820 tarihiyle uyuşmamaktadır. Buna ilaveten, tarih alanında yazılmış olduğu çok açık olan eser için Yazma Eserler Müdürlüğü'nün internet sayfasında eserin konusu olarak yakın zamana kadar "felsefe" yazılıydı. Durumu ilgili kuruma iletmemizin akabinde eserin konusunun "Dünya Tarihi - Coğrafya, tarih ve yardımcı disiplinler" olarak güncellendiği görülmektedir.

Millet Yazma Eser Kütüphanesi'nde 2329 numarayla kayıtlı olan eser 214 varaktan oluşmaktadır.³⁵ Metin Arapça olup müellifi ağıdalı bir dil kullanmamıştır. Hat yazısı oldukça düzgün ve okunaklı olup sayfa ve satırları oldukça düzenlidir. Metinde anlatılan olaylar hicretle yani miladi 622 yılıyla başlayıp, eserin telif edildiği hicri 1209/1794-95 tarihine kadar gelmektedir. Bu yönüyle British Library nüshasından önemli bir farkı bulunmaktadır. British Library nüshasındaki olayların anlatımı 1199/1784-1785 tarihinde biterken, Millet Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki nüshanın hicri 1199-1209 (miladi 1784-1794) yılları arasındaki 10 yıllık dönemi de kapsadığı, dolayısıyla içerdiği zaman diliminin kronolojik olarak daha uzun olduğu görülmektedir. Eserin iki nüshasını birbirinden farklılaştıran önemli bir nokta da şudur: Percy Kemp, British Library nüshasının 1139/1726 tarihinden sonraki kısımlarının Yasin Ömerî'nin çağdaşı olan birisi, Muhammed Emin Âl Yasin, tarafından yazıldığını ifade etmektedir:

"Yasin el-Hatib'in tarihi burada sona ermektedir. Bu [1726] seneden (eserin) so(nu)na kadar yazılmış olanlar dikkate alınamaz, çünkü yazılanların çoğu anlaşılmaz; ne edit edilebilecek ne de düzeltilebilecek kör gezintilerden oluşmaktadır. İşte bu nedenle, hicri 1212 yılında, ben Muhammed Emin Âl Yasin, bu kitabı, onu okuyacak soylu ve ilim erbabı kimseleri hoşnut etmek için yeniden yazma işini üstlendim."³⁶

Millet Yazma Eser Kütüphanesi nüshasının metninde 1726 senesinden sonraki kısmında böyle bir açıklama olmayıp eserin Yasin Ömerî haricinde herhangi birisi tarafından yazıldığına dair bir edisyon belirtisi de görülmemiştir.

Müellif Yasin Ömerî eserine besmele ile başladıktan sonra Allah'ın kâinatı yaratması ve ilminin kuşatıcılığıyla ilgili dua cümleleri ve Rahman ve Yasin surelerinden ayetler

34 Kemp, "History and Historiography in Jalili Mosul", 360.

35 Eserde sadece 183^b sayfası boş bırakılmıştır.

36 Kemp, "History and Historiography in Jalili Mosul", 359-360.

bulunmaktadır. Daha sonra Hz. Muhammed'e (s.a.v) salat ve selam kısmı bulunmaktadır. Akabinde müellif kendisinden bahsetmeye başlar: Yasin el-Hatib el-Ömerî ibn Hayrullah el-Hatib el-Ömerî ibn Mahmud el-Hatib el-Ömerî ibn eş-Şeyh Musa el-Hatib el-Ömerî el-Hanefî el-Musulî. Müellif kendi ismini yazarken 3 nesil atasını zikretmiş, "el-Ömerî" ifadesiyle bir yandan Ömerî ailesine vurgu yaparken diğer taraftan da "el-hatib" ibaresiyle ailenin ilmiye kökenine, Hacı Kasım Ömerî vakfındaki konumlarına atıf yaptığı düşünülebilir.³⁷ Müellifin hem atalarının hem de kendisinin ismine "el-Hanefî" ifadesini eklemesi de manidardır. Ömerîlerin daha 16. yüzyılda şehrin önde gelen ailelerinden birisi olan ve Şii eğilimleriyle bilinen Eşraf ailesiyle rekabet halinde oldukları ve bu rekabette İstanbul'un desteğini aldıkları bilinmektedir. Daha sonra 17. yüzyılın ilk yarısında yine aynı ailenin Aşura günündeki 'provokasyonları' sebebiyle iki aile arasında bir çatışma yaşanmış ve nihayetinde Eşraf ailesi Musul'daki mahallelerini değiştirmek zorunda kalmıştı.³⁸ Buna ilaveten, Musul'un 18. yüzyılda Şii Nadir Şah ordularının saldırılarına karşı kahramanca savunulması ve bu savunmadaki Celîlî ve Ömerî ailelerinin rolü şehrin ve bu iki ailenin kimliğinde Hanefiliğin sahip olduğu önemi açıklamaktadır.

Eserin giriş kısmında müellif, bu eseri yazarken topladığı kitapları ve kaynaklarını sıralar: İbn Esîr, İbn Hallikan, İbn Verdî, el-Gurâr (*Gurâr abbâr mulûk el-furs*) ve el-Himyân (*Nakt el-Himyân fi nukâtî'l-umyân*). Ayrıca zamanının şeyhlerinden ve tanıdıklarından duydukları ve gözleriyle gördüğü olayları da eserine aldığını ifade eder. Bazı olayları anlatırken 'çok güvendiğim birinden duyduğuma göre' gibi ifadelerle rastlanmaktadır.³⁹ Müellif ayrıca daha önce yazmış olduğu eserlerden de istifade etmiştir. Faydalandığı kaynakları sıraladıktan sonra müellif kitabının ismini *Târîh-i Âsârü'l-Celiyye fi Havâdisi'l-Ardiyye* olarak koyduğunu belirtir. Yasin Ömerî'nin edip kişiliği dikkate alındığında eserin başlığındaki "celî" kelimesi ile "Celîlî" ibaresi arasında bir kelime oyunu yaptığını düşünmek mümkündür: Âsârü'l-Celiyye (Öne çıkan olaylar) ifadesi Âsârü'l-Celîliyye (Celîlîlerle ilgili olaylar) ifadesini açıkça anımsatmaktadır. Eserin girişinde hadiselerin anlatımına geçilmeden evvel detaylı bir giriş bölümü varken eserin sonunda 1209/1794-95 senesi olayları anlatıldıktan sonra özel bir sonuç bölümü yazılmamıştır.

Eser 12 bölümden oluşmaktadır. Her bir bölüm bir yüzyılın olaylarını içermektedir ve ilk bölüm "*El-makâletü'l-ülâ fi zikri'l-havâdisi'l-vâki'a fi'l-mietî'l-ülâ*" başlığını taşır. Böylelikle hicrî takvime göre 12 yüzyılı kapsayan eserin son bölümü hicrî 12. yüzyılı ele alır. Metinde yüzyıl başlarındaki başlıklar kırmızı mürekkeple yazılmış böylece okuyucunun eserdeki bölümleri birbirinden daha kolay ayırt etmesi mümkün hale gelmiştir. Yazarımız hadiseleri yıl yıl anlatmakla birlikte bazı senelerin atlandığını görüyoruz. Atlanan seneye ilişkin bazı olayların daha sonradan derkenar olarak eklendiği görülmektedir.⁴⁰ Sene başlıkları yine kırmızı mürekkeple yazılmış olup özellikle uzak tarihlerin anlatıldığı kısımlarda, yani hicrî takvimin başlarında daha fazla yılın atlandığı görülmektedir. Sene başlıklarında nadiren de olsa hata bulunmaktadır. Örneğin, 1154 senesinde yüz (*mieħ*) ifadesi unutulmuş ve 1054

37 Hacı Kasım Ömerî vakfının vakfiyesine göre, vakfa bağlı caminin imam ve hatipliğinin Ömerî ailesinden birisine verilmesi şart koşulmuştur. Kemp, *Mosul and Mosuli Historians*, 105.

38 Kemp, *Mosul and Mosuli Historians*, s. 110.

39 Yasin Ömerî, *Târîh-i Âsârü'l-Celiyye fi Havâdisi'l-Ardiyye* (İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, 2329), 183^a.

40 Örneğin, 758 senesine ait bir olay derkenar olarak eklenmiştir. Ömerî, *Târîh-i Âsârü'l-Celiyye*, 105^a.

olarak yazılmıştır.⁴¹ Yine çok ender olsa da bazı kelimelerde benzer harflerin yazımında farklılıklar görülebilmektedir: “Bilbas” kelimesinin son harfinin bir yerde “sin” (س) ile başka bir yerde ise “sad” (ص) harfiyle yazılması gibi. Metinde olaylar, vuku buldukları hicri yıla göre kronolojik olarak sıralanırken bilhassa Ramazan ayına denk gelen hadiselerde (bazen de Şaban ve Zilhicce gibi aylarda) ay ve gün bilgisinin de verildiği görülmektedir. Müellif, kendi zamanına yaklaştıkça olaylar hakkında daha detaylı bilgiler sunmaktadır. Hicri 1200’lü tarihlerin anlatıldığı kısımlarda “bunu gözlerimle gördüm” şeklinde ifadeler görülmektedir. Ayrıca anlatılan bazı hadiselerin günleri daha kesin bir şekilde, örneğin “Şevval’in 2. günü Pazar günü” gibi belirtilmektedir. Aynı yıl içerisinde cereyan eden farklı olayları ve konuları birbirinden ayırt ederken kırmızı mürekkep ile ‘*ve fîhâ*’ (وفيها) yazılmıştır. Metnin içinde yer yer şiirler bulunmaktadır. Müellifin zaman zaman metin içine yazmayı unuttuğu eklemeleri sayfanın kenarlarına notlar (derkenar) şeklinde düştüğü görülmektedir. Bu derkenarların bazıları sayfa düzeninde ters bir şekilde yazılmıştır. Bu eklemeler bazen birkaç kelime ya da cümle olabilirken bazen bir paragraf şeklinde, hatta yeni bir konu bile olabilmektedir. Örneğin, hicri 727 (1326) senesinin anlatıldığı sayfanın başına bir derkenar ile yeni bir konu eklenmiş ve Sultan Osman Gazi’nin vefat haberi eklenmiştir.⁴² Ayrıca derkenarların bir kısmının farklı renklerle yazılması, metindeki düzeltme ve karalama/silmelerin mor renkli mürekkeple yapılmış olması, bu işlemlerin farklı zamanlarda ve farklı kişiler (örneğin müstensih) tarafından yapılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Derkenarlarda yapılan düzeltmelere örnek olarak şunlar zikredilebilir: Metin içinde unutulmuş kelimelerin satır içine eklenmesi (örnek varak 5^b, 152^a, 166^a, 171^b), yazma eserin b sayfasının altındaki bulunan ve bir sonraki sayfanın ilk kelimesine ilişkin düzeltmeler (örnek varak 5^b), konuşma rivayetleri öncesinde (كان يقول) ifadesinin eklenmesi (örnek varak 8b ve 10^b), konunun daha iyi anlaşılması için yer ve kişi isimlerindeki yazım yanlışlarıyla ilgili düzeltmeler yapılması (örnek varak 22^a, 39^a ve 75^b, 77^b, 84^a, 105^a, 106^a, 139^b, 145^b, 166^a, 178^b, 206^b), cümleye harf-i cer eklenmesi (örnek varak 46^b), tarih yazımındaki düzeltmeler, tarih eklemeleri ya da gününün yazılması (örnek varak 53^a, 92^b, 137^a) gibi.

Çalışmamızın bu kısmında Yasin Ömeri’nin eserinde bahsedilen bazı olaylar hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Bunun yaparken özellikle Yasin Ömeri’nin yaşadığı tarihlere, eserde incelenen dönemin son yıllarına, özellikle de British Library nüshasında olmayan 1784-1794 tarihleri arasındaki 10 yıllık döneme daha yoğun atıf yapılacaktır. Birçok vakayinamede olduğu gibi, Yasin Ömeri’nin eserinde de olağanüstü tabiat hadiseleri, salgın hastalıklar önemli bir yer tutmaktadır: Veba salgınları, sel ve dolu hadiseleri, ay ve güneş tutulmaları, gökyüzündeki yıldızların sıra dışı hareketleri bu bağlamda dikkati çekmektedir. Örneğin, 1771 senesinde Mardin, Nusaybin ve Cizre bölgesinde başlayıp Musul’a ulaşan veba salgını 1186/1772 yılının Safer ayında iyice şiddetlenmiş, (1150/1737-38 senesinde olduğu gibi) günde 1000’den daha fazla kişi ölmüştü. İnsanlar Hz. Yunus ve Circis peygamberlerin makamlarına giderek ağlıyor ve istiğfarda bulunuyordu. Müellifin aktardığına göre Musul’daki bu vebada toplamda 60.000 kişiden fazla kişi hayatını kaybetmişti.⁴³ Musul şehir merkezinden köylere kaçanlar olsa da hastalıktan kurtulamamışlar, ertesi yıl hastalık Erbil,

41 Ömeri, *Tarih-i Âsârü'l-Celiyye*, 184^b.

42 Ömeri, *Tarih-i Âsârü'l-Celiyye*, 102^b Bu kısımda müellif Osman Gazi’nin 32 yıl hüküm sürdükten sonra 69 yaşında vefat ettiğini, yerine oğlu Orhan’ın saltanata geçtiğini, Orhan’ın ilk iş olarak Bursa’yı başkent yaptığını ve adına sikke bastıran ilk sultan olduğunu yazmıştır.

43 Nüfus rakamları konusunda daha rahat olan Dominico Lanza, Musul’da bu vebadan dolayı 100 bin kişinin öldüğünü aktarır. Dominico Lanza, *Mosul in the 18th Century, According to the Memoirs of Dominico Lanza*. çev. R. Bidawid (Mosul, 1951), 9-10.

Kerkük, Bağdat, Tikrit, Ane, Hadise, Hille, Basra ve bölgenin birçok yerine yayılmıştı.⁴⁴ Müellif, eserinin farklı yerlerinde ve farklı tarihlerde, Irak şehirleri dışında, örneğin İstanbul (1192/1778) ve Urfa (1206/1791-92) gibi yerlerdeki veba salgınlarından da bahsetmektedir. Şüphesiz veba, salgın hastalıkların tek örneği değildi, 1195/1780-81 senesinde olduğu gibi kızamık ve çiçek hastalıkları da Musul'da ölümlere neden olmuştu. Percy Kemp, Yasin Ömeri'nin eserindeki bilgiler ışığında Musul'da vuku bulan salgın hastalık, kıtlık, çekirge istilası, kuvvetli rüzgâr, dolu sağanağı, kuvvetli yağış ve sel gibi felaketlerin sıklığına dikkat çekerek bu durumun bölgenin ekonomik ve sosyal olarak gelişmesini ciddi anlamda etkilediğini ifade etmektedir.⁴⁵ Örneğin, 1155/1743 senesinde hac mevsiminde zehirli bir rüzgâr hacıların üzerine esmeye başlamış ve yüz kişinin ölümüne neden olmuştu. Benzer şekilde, 1199/1784-85 senesinde Musul'da gerçekleşen sel nedeniyle 180 kişi vefat etmişti. 1206/1792 senesindeki sel felaketinde ise suyun yüksekliği 3 zira'ı bulup Dervişiyeye mahallesinde 4000 evi su basmış, bazı evler yıkılmış, çok kişi ölmüştü. İnsanların malları, zahireleri telef olup hayvanları helak olmuştu. 1189/1775 senesinde Tokat'ta vuku bulan sel de müellifin dikkatinden kaçmamış, önce yumurta büyüklüğünde dolu yağdığını ve akabinde oluşan selde 200'e yakın kişinin öldüğünü ifade etmiştir.⁴⁶

Eserde bahsedilen ilginç hadiselerden birisi 1186/1772 senesinde olmuştur: Anlatıya göre fakir ve garip bir adamın henüz süt emmekte olan küçük bir çocuğu vardı. Çocuğun annesinin vefatı üzerine bebek babasının memesinden süt emmiş ve yaşamaya devam etmiştir. Bu hadise Musul'da halk arasında meşhur olmuştur. Acâyibü'l garâib türünden bir diğer hadise de 1200/1785-86 yılında olmuştur: Musul'da bir kadın 2 çocuk doğurmuştu. Birisi beşer/insan suretindeydi, diğeri iki başlı, dört gözlü, iki kol ve iki bacaklıydı ve bir gün sonra ölmüştü.⁴⁷

Tabiat olaylarıyla ilgili olarak sıklıkla ay-güneş tutulmaları ve gökyüzündeki yıldız ve gezegenlerin sıra dışı durumları dikkat çekmektedir. 1183/1769-70 yılında gökyüzünde günlerce gitmeyen kuyruklu yıldız veba salgınına işaret olarak yorumlanmıştı. 1186/1772 senesinde gece yarısında ayın tam tutulması gerçekleşmiş, ayın nuru kaybolup, bakır bir disk/ yuvarlak gibi olmuştu. 1183/1769-70 tarihinde İstanbul (İslambul) boğazının soğuk hava ve şiddetli kar yağışı sebebiyle donduğu ve insanların donan boğaz üzerinde yürüdüğü müellif tarafından kayda geçirilmiştir.⁴⁸

Siyasi hadiseler Yasin Ömeri'nin eserinde önemli bir yer tutmaktadır. Bunlar arasında en sıradan hadiseler olarak Osmanlı tahtındaki sultan değişiklikleri ve Bağdat ve Musul gibi Irak şehirlerindeki valilerin tayin ve azilleri karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, 1730 yılında Patrona Halil isyanı sonucunda Osmanlı tahtında yaşanan değişiklik şu şekilde anlatılmıştır: "Sultan (III.) Ahmed ayağa kalktı, Sultan (I.) Mahmud'un yanına gitti. Elinden tutarak saltanat tahtına oturttu. Kendini azletti ve Sultan Mahmud'a biat etti."⁴⁹ Benzer şekilde, 18 yıllık iktidarından sonra III. Mustafa'nın 1187/1774 tarihinde vefatı üzerine kardeşi I. Abdülhamid'in 50 yaşındayken tahta cülusundan, 1789'da da III. Selim'in tahta çıkışından bahsedilmiştir. Vali ya da sultanların hüküm süreleriyle ilgili verilen tarih bilgilerinde hicri

44 Ömeri, *Târih-i Âsârü'l-Celîyye*, 198^a ve 199^b.

45 Kemp, *Mosul and Mosuli Historians*, 44-45.

46 Ömeri, *Târih-i Âsârü'l-Celîyye*, 199^b.

47 Ömeri, *Târih-i Âsârü'l-Celîyye*, 207^a.

48 Ömeri, *Târih-i Âsârü'l-Celîyye*, 195^a.

49 Ömeri, *Târih-i Âsârü'l-Celîyye*, 180^b.

tarihten kaynaklanan küçük farklılıklar bulunduğu da ifade edilmelidir. Zaman zaman da müellifin bazı olayların tarihini kesinleştiremediği görülmektedir. Örneğin, Tahmasb'ın (Nadir Şah'ın) Hindistan şehirlerine girip buralara hâkim olmasıyla ilgili olarak 'ülkeye hangi yıl hâkim oldu bilinmiyor, bu konuda hiçbir tarihi kaynak göremedim. Ancak Allah bilinmeyeni bilir' diyerek konuyu bağlamıştır.⁵⁰

Vali azilleri ve atamalarıyla ilgili en öne çıkan durum Basra'nın İranlı Kerim Han Zend güçlerince kuşatıldığı ve akabinde işgal edildiği yıllarda yaşanmıştır. Bağdat'ta etkili olan veba salgınını ve Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaşını fırsat bilen Kerim Han Zend, Basra'nın ticari potansiyelini de hesaba katarak bu şehre hâkim olabilmek için 30.000 askerle harekete geçmişti. Ömer Paşa'nın Bağdat valiliği sırasında Acemler şehir etrafında yağmalamaya ve tahribata başlamışlardı. Yasin Ömeri'nin anlatısına göre Basra mütesellimi Süleyman Ağa'nın himmetiyle Acemlerden 60 kişi katledilmişti. Bağdat valisi Ömer Paşa'nın destek göndermede gecikmesi 1775'te azledilmesine neden olmuştur. Yine müellife göre, Ömer Paşa şehrin dışına çıkarken vüzeradan İspanakçı Mustafa Paşa, Uzun Abdullah Paşa ve Süleyman Paşa (Celilî Emin Paşa'nın oğlu) ile karşılaşmış, Ömer Paşa kendisinin katledilmesine dair vüzeranın ellerindeki padişah fermanını görünce kaçmaya çalışmış, çıkan çatışma sonucunda Ömer Paşa'nın başı kesilerek sultana gönderilmiştir.⁵¹ Bunun üzerine Celilî Emin Paşa Bağdat valisi olmuşsa da 74 gün sonra vefat ettiği için yerine İspanakçı Mustafa Paşa vali yapılmıştır. Ancak yaklaşık 1,5 sene süren zorlu kuşatma sonrasında Basra şehri 20 Nisan 1776'da düşmüştü.⁵² Müellifimize göre, İspanakçı Mustafa Paşa, Kerim Han'ın kardeşi Sadık Han'a mektup yazarak Basra'dan gitmesini söyler, Sadık Han da Basra'ya girmeden gitmeyeceğine dair yemin ettiğini yazar. İspanakçı Mustafa Paşa, Sadık Han'ın şehre girdikten sonra İran'a geri gideceğini zannederek ve bunun bir tuzak olduğunu anlamayarak, Basra mütesellimine şehrin kapılarını açması için emir verir. Ancak Sadık Han ve Acemler şehre girince mütesellim Süleyman Ağa'yı yakalamış ve Kerim Han'ın yanına İran'a göndermiş, şehri yağ, kadın ve çocuklara kötü muamelede bulunmuş, birçok mala da el koymuştur. Basra'nın düşüşü ve Basra halkının Sadık Han'a itaat ettiği haberi Sultan I. Abdülhamid'e ulaştınca sultan hiddetlenmiş, İspanakçı Mustafa Paşa'yı azletmiş ve Serhoş Ali Paşa'nın oğlu Abdi Paşa'yı Bağdat valisi olarak atamıştır. İspanakçı Mustafa Paşa, Anadolu'ya doğru yoldayken Diyarbakır'da yakalanıp katledilmiş ve kesik başı Dersaadet'e gönderilmiştir. Abdi Paşa'nın valiliği (bir hafta kadar) çok kısa sürmüş, kendisi azledilerek yerine Ömer Paşa'nın kethüdası Abdullah vezaret verilerek vali yapılmıştır.⁵³

Görevde bulunan valilerin sultanın fermanıyla öldürülmesine ilişkin ilginç bir hadise 1154/1741 senesinde yaşanmıştır. Müellifin aktardığına göre, Musul valisi olan Vanlı Osman Paşa, yaptığı uygulamalar nedeniyle Sultan Mahmud'un gazabına uğramış ve ölüm fermanı gönderilmişti. Musul halkının ileri gelenleri Paşa'nın öldürülmesi konusunda ihtilafa düşmüş, olay Ramazan ayında olunca, katlini Ramazan Bayramı'nın ilk gününe bırakmışlardı. Osman Paşa, bayramın ilk günü şehrin ileri gelenlerinden bazılarının evine bayram-

50 Ömeri, *Târih-i Âsârü'l-Celiyye*, 182^b

51 Ömeri, *Târih-i Âsârü'l-Celiyye*, 200^b Ayrıca bk. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak (T.SMA.e.), 408/53, 14.1.1189 (17 Mart 1775).

52 Thabit A. J. Abdullah, *Merchants, Mamluks, and Murder: The Political Economy of Trade in Eighteenth-Century Basra* (New York: SUNY Press, 2001), 54.

53 Nilüfer Bayatlı, "Osmanlı Döneminde Bağdat Valileri (1534-1917)", *Türk Dünyası Araştırmaları* 158 (Eylül-Ekim 2005), 198; Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, 33.

laşmak için gitmişti. Ali Ömerî Efendi'nin evine bayramlaşmaya gidince burada öldürülmek istenmiş, ancak (Ali Efendi'nin oğlu) Osman Ömerî Efendi buna engel olmuştu. Osman Paşa oradan çıktıktan sonra şehirdeki âyanlardan Kara Mustafa Bey oğlu Hasan Bey'in evine gitmişti. Paşa'yı orada öldürmüşler ve halka ölüm fermanını göstermişlerdi. Halk, Paşa'nın malını, mülkünü ve atlarını yağmalamış, daha sonra ayaklarına ip bağlayarak çarşıda ve sokaklarda sürüklemişti. Bu olay Vezir Hüseyin Paşa'nın eşi Humra Hanım'a intikal edince Humra Hanım çok kızmış adamını göndererek paşanın cesedini ellerinden almış ve cesedin yıkanmasını, kefenlenmesini ve daha sonra Nebi Cercis Camisi'nde defnedilmesini emretmişti. Yasin Ömerî'nin eserinde azil ve atamalar konusu sadece valilerle sınırlı olmayıp civar şehirlerin vali ve mütesellimlerini içerecek bilgiler de bulunmaktadır.

Yerel aktörler arasındaki ihtilaflar ve çatışmalar da eserde zikredilen önemli siyasi hadiseler arasındadır. İhtilaf ve çatışmaların sebep ve sonuçları açık bir şekilde çoğu zaman anlatılmamakla birlikte bölgedeki aktörler arasındaki nifak ve ihtilafların şehirler ve sakinleri üzerinde ciddi yansımaları olabilmekteydi. Örneğin, 1153/1740 senesinde Musul valisi Celilî Hüseyin Paşa ile İmadiye'deki Behram Paşa arasında münaferet oluşmuş, askerî çatışma ve yağmalamalar yaşanmış, bu olaylar sebebiyle de Akra'nın civar yerleşim yerleriyle özellikle de Musul'la iletişimi kesilmişti. Akra halkı siyasi ve askerî kaostan dolayı ayları şaşırılmış ve Şaban ayı hilalini Ramazan zannedip bir ay boyunca oruç tutmuştur. Sulh yapıp iletişim tekrar başlayınca durum anlaşılmış ve insanlar Ramazan ayında tekrar oruç tutmuşlardır. Ancak bu durum bölgede alay konusu olmuştur. Yasin Ömerî bu tür durumların başka yer ve zamanlarda da yaşandığını, Telafer halkının bir zamanlar Cuma gününü karıştırdığını ve Musul müftüsüne sorarak konuyu netleştirdiklerini ve bundan sonra günleri saymaya başladıklarını aktarır.⁵⁴

Yasin Ömerî'nin eserini kıymetli kılan hususlardan birisi de 1743 senesinde Musul'un Nadir Şah tarafından işgal edilmesine ilişkin verdiği bilgilerdir. Yukarıda değinildiği gibi bu kuşatma sırasında Celilî yöneticilerinin göstermiş olduğu gayret hem bu ailenin Musul tarihindeki yerini hem de Musul'un Sünni kimliğini belirleyen önemli gelişmelerden olmuştur. Eserde Tahmasb (Tahmaz şeklinde yazılmış) kulu Nadir Şah'tan bahsedilirken Tahmaz ismi hain, çirkin, kötü, gaddar, zalim, hâricî ve mel'un gibi sıfatlarla birlikte kullanılmıştır. Nadir Şah'ın niyetinden haberdar olan Musul valisi El-Hac Hüseyin Celilî Paşa 1155/1743 senesinin Zilhicce ayında Musul halkına şehrin etrafına büyük bir hendek kazdırtmış, halkın büyüğü küçüğü, zengini fakiri, azizi ve düşkünü bu çalışmaya katılmış ve surların bir kısmını da tamir ettirmişti. Yasin Ömerî'nin anlatısına göre 1156/1743-44 senesinde;

“Tahmaz [Nadir Şah] askerleriyle Irak'a girdi, birçok köyü yağmaladı ve Bağdat'ı günlerce kuşattı. Top mermileriyle Bağdat'ı harabeye çevirdi. Bağdat'ı ele geçirmek üzereyken Bağdat valisi Vezir Ahmet Paşa onu oyuna getirdi. Bir elçi gönderip ona “Musul'u al, biz de size itaat edelim” dedi. Tahmaz buna inandı; Musul'da kutsal kabul ettiği yerlerin varlığı, Nebi Yunus ve Nebi Cercis'in türbeleri onu Musul'a çekti. Bağdat'ı tahrip ettikten sonra buradan ayrılıp önce Basra, Kurna, Hille, Haseke ve civarındaki köyleri ele geçirdi. Karışık milletlerden ve dinlerden oluşan ordusu ile birlikte Kerkük etrafına yerleşti. Üç günlük kuşatmadan sonra şehri fethetti, halkını katletti, çocukları köle yaptı, mallarını yağmaladı. Erkeklerin çoğunu katletti. Sonra oradan ayrıldı ve Erbil'e gitti. Günlerce kuşattıktan sonra şehri ele geçirdi, halkının çoğunu katletti. Kadınlara ve çocuklara kötü muamelede bulundu. Sonra Musul'a

54 Ömerî, *Târih-i Âsârü'l-Celiyye*, 182^a-183^b.

yöneldi. Halk köylerden kaçtı, bir kısmı dağlara sığındı, bir kısmı Musul'un içine girdi. Tahmaz önden birlik gönderdi. Musul valisi Hüseyin Paşa'nın oğlu Murat Paşa, amcası Fettah Bey, askerler ve zuemâ ve bazı şehirden çıktılar ve Dicle nehrini geçtiler. Tahmaz'ın birliği ile karşılaştılar, çatışmada Musul askerleri kırıldı, bir kısmı Dicle nehrinde boğuldu, bir kısmı katledildi, ancak bir kısmı geri dönebildi...

Tahmaz, 200 bin ya da daha fazla askerden oluşan ordusuyla Musul'a geldi ve şehri kuşattı. [Sur dışındaki] Nebi Yunus (a.s.) makamını yağmaladılar... Recep ayında Musul büyük topraklara dövülmeye başlandı. Musul halkı gece gündüz demeden surların üzerindeydi. Musul halkı dua ve istiğfar ediyordu. Çatışma Şaban ayının gece yarısına kadar devam etti. Lain, Musul'un batısında Şeyh Gabid nahiyesinden saldırı başlattı, Allah onların tuzaklarını bozdu ve Musul halkını en güzel şekilde sebat ettirdi. Habîs Tahmaz'ın cephanesi ve kuvveti bitti, izzeti gitti. Musul valisine adam gönderip sulh istedi... Vezir el-Hac Hüseyin Paşa el-Celîlî, amcasının oğlu El-Hac Kasım Ağa el-Celîlî, Ali Efendi el-Gulâmî ve şafîî müftüsünü Tahmaz'ın yanına gönderdi. Tahmaz onlara ikram etti ve vüzera için hediyeler gönderdi. Gidenlerle sulh yapıldı ve Musul'a döndüler. Tahmaz, kınanmış, yenilmiş ve rezil olmuş bir şekilde Bağdat'a doğru gitti.⁵⁵ [metindeki bazı kısımlar vurgulanmıştır].

Musul yöneticileri, şehir âyanı ve yeniçeriler arasında yaşanan anlaşmazlık ve çatışmalar da Yasin el-Ömerî'nin eserini değerli kılan konular arasındadır. Bunun bir örneği 1772 senesinde yaşanmıştı. Müellifimizin aktardığına göre,

“Evâil-i Zilkade'de [5 Şubat 1772] Musul'da iki taraf arasında büyük bir fitne vuku buldu. Çatışan tarafların birinde Abdurrahman Bey ve mütesellim, diğer tarafta da Salih Ağa ibn Şüveyh ve diğer yeniçeri ümerası vardı. Fitne 40 gün sürdü. Musul halkının bir kısmı diğer bir kısmını 15 gün muhasara etti. Sonra Mardin Voyvoyası Hasan Paşa Musul'a geldi ve tarafları bir gün süreyle barıştırdı. Sonra taraflar çatışmaya devam etti. Fitne günleri 40 gün sürdü. Bayram günü iki taraftan 10 kadar kişi öldü ve Cuma namazı 3 kere iptal oldu. Sonra Süleyman Paşa [bin Emin Paşa] onları barıştırdı ve silahlarını aldı. Salih Ağa ve el-Hac İlyas el-Menzilci ve Yahya ibn Bülû ve Abbas el-Eşram ümerâ-i yeniçeri yürüdüler ve aralarındaki sulhun tekidi için Fettah Paşa'nın evine girdiler. Abdurrahman Bey onları katletti ve askerleri kaçtı. Abdurrahman Bey Musul mülküne 8 gün el koydu. Sonra babası Fettah Paşa'nın ölüm haberi geldi ve Süleyman [bin Emin] Paşa Musul valisi olarak atandı. Abdurrahman Bey Musul'dan korkarak çıktı.”⁵⁶

Yukarıdaki anlatıda şehirdeki iktidar sahipleri (yöneticiler, yeniçeriler ve Ömerî ailesi içindeki hizipler) arasında cereyan eden olaylar yalın bir şekilde anlatılmış ama olayların sebeplerine değinilmemiştir. Oysaki bu tür anlaşmazlık ve nifak hadiselerinde Celîlî ailesi içindeki hizipler ve onlarla ilişkili yeniçeri ortalarının önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Celîlî ailesi içinde bu çekişmeler bazen miras konularından bazen de Musul valiliği için verilen mücadeleden kaynaklanmaktaydı. Kemp'in vurguladığı üzere Celîlî ailesinde Emin Paşa ve amcası Fettah Paşa'nın başlarını çektiği iki hizip öne çıkmaktaydı.⁵⁷ Emin Paşa'nın farklı zamanlarda 6 defa Musul valisi olması bu çekişmelerde genellikle galip gelen taraf olduğunu göstermektedir. 1768'de başlayıp 3 yıl süren hizip mücadelesi Osmanlı-Rus Savaşı sebebiyle vali Emin Paşa'nın Babıalî tarafından çağrıldığı sürecin sonunda yaşanmıştı. Emin Paşa Musul'dan ayrılırken arkasında kendine bağlı yeniçeri liderlerini bırakması üzerine yeniçeri

55 Ömerî, *Târih-i Âsârü'l-Celiyye*, 184^a-186^b.

56 Ömerî, *Târih-i Âsârü'l-Celiyye*, 197^b 198^a.

57 Kemp, *Mosul and Mosuli Historians*, 129.

ortaları ve ilgili hizipler arasında mücadele başlamıştı. Yasin Ömerî'nin yukarıda alıntılanan metninde bu mücadelenin son aşamasından bahsedilmiş, bu çatışma da Vali Fettah Paşa'nın 1770 yılı sonlarında Babıali tarafından Suriye bölgesine yardım etmek üzere gönderilmesi-nin akabinde yaşanmıştı. Yani valilerin eyaletten uzaklaşmasıyla oluşan siyasi boşluğu çoğu zaman rakip hizip(ler) fırsat olarak değerlendirmişti. Metinde bahsedilen isimler yeniçeri ağaları olup⁵⁸ üç yıl süren mücadelede Emin Paşa ve Fettah Paşa taraflarıyla ilişkili olarak 10., 27., 31., 51. ve 52. yeniçeri ortaları bu mücadelenin parçası olmuştur.

Yasin Ömerî'nin eserinde vali ve âyanlar arasındaki mücadele anlatıları sadece Musul'la sınırlı kalmamış Bağdat'taki benzer hadiseler de metinde yer bulmuştur. Bu bağlamda 1201/1786-87 yılından eserin son bulunduğu 1209/1794-95 yılına kadarki 8 yıllık dönemde aralıklarla Bağdat valisi Süleyman Paşa ile şehrin nüfuzlu ailelerinden birisine mensup olan Şâvî-zâde el-Hac Süleyman Bey arasındaki münaferet ve çatışmalar konu edilmiştir. Yasin Ömerî bu ikili arasındaki çatışmanın sebeplerini belirtmese de Uzunçarşılı bunun Bağdat'ın yerli aileleri arasındaki makam ve mansıb ihtilafından kaynaklandığını ifade etmiştir.⁵⁹ İkili arasında münaferet doğunca Şâvî-zâde el-Hac Süleyman Bey ehli, evladı ve etbâ ile Bağdat'tan çıkmış ve bir kısım aşiretler onun etrafında toplanmıştı. Bağdat valisinin gönderdiği askerleri yendikten sonra Basra'ya yönelmiş, burada Müntefik aşireti ile ittifak kurmuş ve Halit Ağa'yı Basra'ya mütesellim yapmışlardı. Bunun üzerine Bağdat valisi askerleriyle Basra'ya yürümüş, çıkan çatışmada karşı taraftan 1000 kişi ölmüş, Şâvî-zâde el-Hac Süleyman Bey ve aşiretler kaçmak durumunda kalmıştı. Daha sonra Şâvî-zâde el-Hac Süleyman Bey, Müntefik aşireti emîri Süveynî ve Halid Ağa özür dileyince münaferet bir süre sükûn bulmuştu. 1209/1794-95 yılında tekrar nükseden anlaşmazlık sebebiyle Bağdat Valisi Süleyman Paşa, Şâvî-zâde el-Hac Süleyman Bey ile savaşmak üzere asker göndermiş, o da Habur tarafına kaçmak zorunda kalmıştı.⁶⁰

Eserin önemli taraflarından birisi de temel gıda maddelerinin, özellikle de tahıl ürünlerinin fiyatlarına dair verilen bilgilerdir. Özellikle kıtlık dönemlerinde hinta ve şâir gibi tahıl ürünlerinin temininde güçlük çekilmekte ve fiyatları yükselmekteydi. Müellifimiz bu ürünlerin piyasadaki fiyatlarını belirterek Musul'un iktisadi hayatına dair önemli veriler sunmaktadır. Örneğin, 1192/1778-79 senesinde Musul'da kıtlık olmuş, yarım *vezin* hinta 8 dirhem, şâir ve zeytin ise 8 dirheme satılmaktaydı. 1206/1791-92 senesinde Bağdat'ta vuku bulan kıtlıkta ise hintanın *vezni* 18 dirhem olmuştu. 1193/1779-80 senesinde ise şehirde kahve kıtlığı çıkmış, bir *ritl*⁶¹ kahve 50 dirhem olmuştu. Yasin Ömerî, kahve fiyatlarında daha önce böyle bir şeyin yaşanmadığını hayretle belirtir. 1206/1791-92 yılında Şam'daki kıtlıkta ekmeğin *ritli* 9 dirheme satılırken, kıtlık durumunun devam etmesiyle bir sonraki sene (1207) ekmeğin *ritli* 12 dirheme çıkmıştı. Kıtlık zamanında tedavüldeki paralar ve piyasa değerleri de değişmekteydi. Bağdat kuruşu, riyal-i atık, akçe ve kuruş arasındaki farklar eserde takip edilebilmektedir.⁶² Ayrıca kıtlık zamanlarında tahıl ürünlerinin hareketliliği de izlenebil-

58 Salih Ağa 27. yeniçeri ortasının lideridir.

59 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (5. baskı) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995), 4-1/609.

60 Ömerî, *Târîh-i Âsârü'l-Celîyye*, 208^a-210^b.

61 Arap coğrafyasında yaygın bir şekilde kullanılan *ritl* bölgeden bölgeye değişmekle birlikte Bağdat'ta 130 dirhem - 406,25 grama denk gelmekteydi. Bk. Halil İnalçık, "Introduction to Ottoman Metrology", *Turcica* 15 (1983), 311-348; Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 100-103.

62 Ömerî, *Târîh-i Âsârü'l-Celîyye*, 208^b

mektedir. Örneğin, 1189/1775 senesinde Musul'dan Bağdat'a 1000 kilo hinta ve şair gönderilmiştir. Benzer şekilde, 1207/1792-93 senesinde Şam'da büyük bir kıtlık olunca Emirü'l-Hac Hüseyin Paşa el-Cezzar birçok deveyle tahıl ürünleri göndermişti. Aynı sene Urfa'da günde açlıktan 100 kişinin öldüğü büyük kıtlık görülmüş. Bunun akabinde Musul'dan tüccar bir kafile 400 deve hinta getirmişti.⁶³

Eserde incelenen dönemin son yıllarında zikredilen diğer konular arasında şunlar vardır: Bağdat valisinin aşiretler ve şehrin önde gelen âyanlarıyla mücadelesi/çatışması, Osmanlı merkezi ordularının Temeşvar'daki başarıları, Tay aşiretinin Yezidilerle çatışması, ticaret kervanlarının Cebel-i Sincar ahalisince yağmalanması ve Musul valisinin bölgeye yaptığı askerî harekâtı, 1207/1792-93 tarihindeki İstanbul yangını,⁶⁴ aşiretler arasındaki çatışmalar, 1209/1794-95 yılında Musul'daki çekirge istilası⁶⁵ ve Acem beldelerinden meliklerin gelip sabık şahın evlatlarını yakalayıp öldürmesi.

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğunun birçok şehrinde olduğu gibi Musul'da da ileri gelen aileler mal varlıklarını koruyabilmek, zenginliklerini siyasi bir sermayeye ve güç kaynağına dönüştürebilmek için dini kurumlar inşa etme yoluna gitmişlerdir. Bu kurumların bağlı olduğu vakıfların mütevellisini de (vakfiyeler aracılığıyla) kontrolleri altına alarak mal varlıklarını ve nüfuzlarını teminat altına almaya çalışmışlardır. Gerek Celîli hanedanı gerekse Ömerî ailesi bu durumun istisnası değildi. Kökleri Hz. Ömer'e dayanan Ömerîler 16. yüzyılın sonlarında kurmuş oldukları cami, medrese, boyahane ve vakıfla şehrin önde gelen ailelerinden birisi olmuştu.

Musul'daki âyanlar dikkate alındığında 1730'ların ortaları ve 1743 tarihî dönüm noktası olarak dikkat çekmektedir. Musul'un en köklü ailelerinden olan Ömerîlerin ileri gelenlerinden Ali Ebu Fazâil Ömerî'nin 1734'te vefat etmesi, Bağdat'tan sürülen yeniçeri ortalarının (bilhassa 31. orta) Ömerîlerin güç merkezi olan Babü'l-Irak'ta temerküz etmesi, 1726'da ilk defa vali çıkaran Celîli ailesinin gücünü (şehirdeki diğer önde gelen ailelerle mukayese edildiğinde) pekiştirmesi ve nihayet 1743 yılında Nadir Şah'ın ordularına karşı şehri kahramanca savunmaları bu dönemdeki önemli olaylardandır. Bu gelişmelerin sonucudur ki Musul'daki Celîli iktidarının pekişmesiyle birlikte Celîlilerin yerel unsurlarla (âyan yapılarının mensuplarıyla) iş birliği yapması şehirde ciddi bir "yerelleşme" başlatmış, bunun bir sonucu olarak Musul dışından (İstanbul'dan ya da Şam'daki Azm-zadelerden) atanan valiler şehirde tutunamamış ve ayrılmak durumunda kalmıştır. 1743 yılı sonrasında İstanbul'un tam desteğini almaları neticesinde Celîliler Musul'un siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel çevrelerini doğrudan hâkimiyetleri altına almıştır. Bunun doğal bir neticesi olarak da şehirdeki entelektüellerin de Celîli valileriyle hâmi-mahmî ilişkisi içerisine girdiklerini görmekteyiz. Bu kapsamda Celîlilerin hâmi sıfatıyla Ömerîleri yakınlarına yerleştirip konumlarını pekiştirmede ve böylece kendi yükselişlerine hizmet ettirmede başarılı olduklarını söyleyebiliriz.

63 Ömerî, *Târih-i Âsârü'l-Celiyye*, 212^b-213^a.

64 Ömerî, *Târih-i Âsârü'l-Celiyye*, 212^b.

65 Ömerî, *Târih-i Âsârü'l-Celiyye*, 214^b.

Celîlî dönemi tarihçilerinin ve bilhassa Ömerilerin yazdıkları eserlerin büyük çoğunluğu 1743 tarihinden (yani Nadir Şah'a karşı Musul'un savunulması ve Celilîlerin güçlerini konsolide etmeye başlamasından) sonra kaleme alınmıştır. Bu durum, eser sahibi tarihçiler ile Celilîler arasındaki yakın ilişkiyi göstermektedir. Yasin Ömerî ve *Târih-i Âsârü'l-Celiyye fî Havâdisi'l-Ardıyye* başlıklı eserini önemli kılan hususlardan birisi kendisinin Celîlî dönemi Musul'unun son yerel tarihçisi olmasıdır. Kendisi resmî bir vakanüvis değildi. Bununla birlikte eserinde Celilî hanedanına yönelik herhangi bir eleştiri görmek pek mümkün değildir. Bu açıdan bakıldığında, Celilî yöneticilerinin şehri nasıl yönettikleri, eyaletin vergilerini nasıl topladıkları ya da gelir kaynakları üzerindeki hâkimiyetleri hakkında bilgi bulunmamaktadır.⁶⁶ Eserdeki bu eksiklikler şüphesiz Osmanlı arşivinden belgeler ile tamamlanabilir.⁶⁷ Benzer şekilde Yasin Ömerî, aktardığı olayların sebep-sonuç ilişkisini anlatmaktadır. Hadiselerin sebep-sonuç ilişkisine değinmemekle aslında müellif kendisinin de bir üyesi olduğu Musul ayanları arasındaki riskli alana girmemeyi ve bu konularda kanaat belirtmemeyi tercih ettiği anlaşılmaktadır. Bu yönüyle de eser, Osmanlı Arap coğrafyasında yerel tarihçiler tarafından yazılmış tarihlerden, örneğin, Şam'daki Berber Büdeyrî tarihinden farklılaşmaktadır.⁶⁸

Yasin Ömerî, yazdığı bu ve diğer eserleriyle sadece kendisinin yaşadığı şehir hakkında bilgi vermiyor, Musul'dan imparatorluk merkezinin, Anadolu'nun, hatta Mısır ve Hicaz'ın nasıl görüldüğünün bilgisini de vermektedir. 1820'lerden sonra yeni tarihi kaynakların (özellikle de konsolosluk raporlarının) ortaya çıkması nedeniyle Percy Kemp tarafından Musul'un geleneksel çizgideki son yerel tarihçisi olarak nitelendirilen Yasin Ömerî şüphesiz Osmanlı'nın Arap topraklarındaki entelektüel yaşamında önemli bir yer tutmaktadır. Yakın zamana kadar Osmanlı döneminde Arap entelektüel yaşamının durağanlığı hakkında çok yazıldı. Oysa Osmanlı'nın fetihlerinin hemen akabinde başlayan ve daha ziyade kendi şehirlerinin Osmanlılar tarafından nasıl fethedildiğinden bahseden önemli bir yazın var. Takip eden dönemlerde de yerel tarihçiler tarafından önemli eserler verildi. Özellikle 18. yüzyılda yerelde kaleme alınan eserlerin sayısının tahmin edilenden daha fazla olduğu söylenebilir.⁶⁹ Şam'daki Berber Büdeyrî'nin günlüğü daha yaygın bilinmekle birlikte güney Lübnanlı Şii çiftçilerin, Nablus'tan Samiriyeli bir kâtibin, Humus'tan Sünni bir mahkeme memurunun, Şam'dan Rum Ortodoks bir rahibin ve yine Şam'dan iki askerin yazdığı vakayinameler son zamanlarda gün yüzüne çıkarılan ve "sıradan" insanlar tarafından yazılmış yeni kaynaklardır.⁷⁰ Musul'daki Yasin Ömerî'nin "sıradan" bir birey olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Yasin Ömerî'nin hem ilmi kökeni kuvvetli bir aileden geliyor olması hem de kendisinin ilmi ve mesleki kariyeri onu ilmiye sınıfına mensup bir birey olarak değerlendirmemize imkân veriyor.

66 Kemp, *Mosul and Mosuli Historians*, 17-18.

67 Örneğin, Karakuş karyesinin malikane olarak Musul Valisi Abdülcilil-zade Hüseyin Paşa'ya temlik hakkında şu belgeye bakılabilir: BOA, Ali Emiri Mahmud I (AE.SMHD.I.), 257/20946, 29 Z 1156 (13 Şubat 1744).

68 Şeyh Ahmet el-Bediri el-Hallak, *Berber Bedirî'nin Günlüğü 1741-1762: Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar*, çev. Hasan Yüksel (Ankara: Akçağ Yayınevi, 1995).

69 Osmanlı döneminde Arap entelektüel yaşamının durağanlığı iddiasına karşın Jane Hathaway 17. ve 18. yüzyıl Arap coğrafyasındaki tevarih, vakayiname ya da biyografik sözlük yazarlarından zengin örnekler vermektedir. Bk. Jane Hathaway, *Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 166-169; Hathaway, "Rewriting Eighteenth-Century Ottoman History", 29-53.

70 Dana Sajdi, *Şamlı Berber: 18. Yüzyılda Biladü'ş-Şam'ında Yeni Okuryazarlık* (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017), 20.

Yerel bir tarihçi olarak Yasin Ömerî'nin kaleme aldığı *Târîh-i Âsârü'l-Celiyye fi Havâdisi'l-Ardiyye* isimli eseri İslam tarihi üzerine yazılmış vakayiname türünde bir eserdir. Müellifimizin yukarıda incelemeye çalıştığımız eserinin bu yönüyle Osmanlı taşrasında-ki "sıradan" bireyler tarafından yazılan eserlerden ciddi olarak ayrıştığını söyleyebiliriz. Örneğin, 18. yüzyıl Şam'ında berberlik yapan *Büdeyrî* eserinde şehrin mekânları – mahalle, sokak, hamam, kahvehane, pazar, dükkân, medrese ve camileri- ve şehir hayatındaki aktörler -âlim ve mutasavvıflardan fahişe ve delilere kadar- hakkında detaylı bilgi verirken Yasin Ömerî'nin eserinde vakayinamenin soğuk ve akademik yüzü hissedilmektedir. Bununla birlikte, diğer vakayiname örneklerinde olduğu gibi, bu eserin Musul'daki Celilî ailesinin iktidarını meşrulaştıran bir yönü olduğu da unutulmamalıdır.⁷¹ "Sıradan" bir birey olmaması ve yazdığı hanedan tarihi, vakayiname ve biyografi sözlüğü türündeki eserleri dikkate alındığında Yasin Ömerî'nin, çağdaşı olan Abdurrahman Cebertî'ye daha benzediği söylenebilir.

Diğer taraftan, yukarıda bahsedildiği üzere, Ömerî ailesinden birçok ismin yazmış oldukları eserler Musul örneğinde Arap entelektüel yaşamının pek de iddia edildiği gibi durağan olmadığını göstermektedir. Gerek Yasin Ömerî'nin gerekse Ömerî ailesinin diğer fertlerinin yazmış olduğu eserlerin tercümelî tıpkı basımlarının yapılarak daha geniş bir araştırmacı kitlesine açılması bu alandaki literatürün zenginleşmesine ciddi katkı sunacaktır. Böylece araştırmacılar bir yandan yerel zaviyeden hadiseleri inceleme imkânı bulacak, bir yandan da Yasin Ömerî ve benzerlerinin verdiği bilgileri dönemin diğer vakayinameleriyle mukayese etme imkânına sahip olacaktır.

.....
Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

.....

71 Sajdi, *Şamlı Berber*, 29.

EXTENDED ABSTRACT

Jalili household was one of the leading families in Ottoman Mosul and the governors from this family ruled the city (with intervals) for 108 years. While the Jalilis dominated the provincial administrative positions, members of the Omarî family played a significant role in filling the posts related to intellectual and religious hierarchy of the province. Many members of the Omarî family acted as *müfti*, *qadi*, *müderris* (especially in the madrasa of Prophet Yunus) etc. and they had a reputation in Ottoman palace as well. At some point, the family had split into two branches: while one group opted to engage in commercial activities, the other maintained its dominance in the literary and intellectual affairs.

This study is about a local chronicler in Ottoman Mosul, Yâsîn al-Hatîb al-Omarî al-Hanafî el-Musulî (1745-1820) and his chronicle titled *Târih-i Âsârü'l-Jaliyya fî Havâdisi'l-Ardiyya*. Yâsîn Omarî belonged to a small branch of the Omarî family and served to Sadullah b. Hüseyin (Jalili) Pasha as his personal *imam* for 12 years, but when he could not benefit from the *tawliya* (trusteeship) of the mosque and madrasa attached to the Omarî waqf, he started to write history books and dedicated them to the notables of Mosul. Yasin Omarî was a prolific author. He wrote seventeen works, fifteen of them survived to our present day and most of them presented to Jalili governors. As the last chronicler of the Jalili period, his chronicles, biographical dictionaries and dynastic histories are very important sources for the history of the Jalili period of Mosul.

This study aims to analyze one of his chronicles entitled “*Târih-i Âsârü'l-Jaliyya fî Havâdisi'l-Ardiyya*”. This work was completed in 1209 AH/1794-1795 and one of the manuscript copies is available in Millet Manuscript Library İstanbul. Apart from this copy in İstanbul, there seems to be two more copies, one in British Library and the other in Madrasa al Hayyat in Mosul, which unfortunately did not survive until today. The book is a universal, annalistic history, which covers twelve centuries of Islam, starting from the first century of Islam and finishing in the 1209 AH. This study firstly compares the manuscripts of the chronicle found at Millet Library with that of British Library. The former is in a much better condition than the latter and covers a longer period of time, starting with the Hijra (in 622) and consisting of twelve chapters, each encompassing one century.

Secondly, the last period of the manuscript which corresponds to the lifetime of the chronicler is analyzed in detail. It would not be wrong to say that the text becomes more authentic as the author, Yasin Omarî, dwells on the events of the 12th century (AH), as he concentrates mainly on local events that took place in Iraqi cities like Mosul and Baghdad. It is for this reason that this study focuses on the last part of the manuscript. As the author narrates the events that were chronologically closer to his lifetime, the work acquires a strong local flavor. The author relies mostly on Mosuli sources, Mosuli travelers, merchants, his friends and relatives. For this century, the author mainly conveys the political news of the province in addition to reporting all sorts of events taking place in Iraq, in Persia or in İstanbul.

As in many chronicles, natural events such as floods, earthquakes, droughts, famines, lunar/solar eclipses, epidemic diseases and extraordinary events are included in this work. The most important military event mentioned in the work is the siege of Mosul by Nadir Shah in 1743. In addition, it is very important that the author includes the disagreements and

conflicts between the rulers, city notables and Janissaries in Mosul during the Jalili period. The manuscript also contains significant data for economic history as it gives the prices of basic necessities year by year. Although the author does not dwell on the cause-effect relationship between events and prefers praise rather than criticism, the works written by him and other members of his extended family show that contrary to what was claimed, the intellectual life in Ottoman Mosul in the second half of the 18th century was not inert and static.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- Ali Emiri Mahmud I (AE, SMHD. I.)
 Ali Emiri Ahmed III (AE, SAMD. III)
 Cevdet Evkaf (C. EV.)
 Evkaf Defterleri (EV. d.)
 İbnülemin Vakıf (İE. EV.)

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)

- Evrak (TSMA.e.)

2. Kitap, Makale, Ansiklopedi ve Tezler

- Abdullah, A. J. Thabit. *Merchants, Mamluks, and Murder: The Political Economy of Trade in Eighteenth-Century Basra*. New York: SUNY Press, 2001.
- Al-Bustani, Mehdi Jawad Habib. *Bağdad'daki Kölemen Hakimiyetinin Tesisi ve Kaldırılması ile Ali Rıza Paşa'nın Valiliği (1749-1842)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 1979.
- Ay, Ayşen. *Jalili Household in Ottoman Mosul, 1726-1834*. İstanbul: Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Bayatlı, Nilüfer. *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Bayatlı, Nilüfer. "Osmanlı Döneminde Bağdat Valileri (1534-1917)". *Türk Dünyası Araştırmaları* 158 (Eylül-Ekim 2005), 189-202.
- el-Bediri el-Hallak, Şeyh Ahmet. *Berber Bediri'nin Günlüğü 1741-1762: Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar*. çev. Hasan Yüksel. Ankara: Akçağ Yayınevi, 1995.
- Can, Ömer Faruk. *Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati: Azmzade Sadık el-Müeyyed Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1860-1910)*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.
- Eroğlu, Cengiz vd. (ed.) *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*. Ankara: Global Strateji Enstitüsü, 2005.
- Gündüz, Ahmet. *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi, 2003.
- Hathaway, Jane. *Osmanlı Mısır'ın Hane Politikaları: Kazdağlıların Yükselişi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Hathaway, Jane. *Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

- Hathaway, Jane. "Rewriting Eighteenth-Century Ottoman History". *Mediterranean Historical Review* 19/1 (Haziran 2004), 29-53.
- Hut, Davut. *Musul Vilayeti'nin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler (Türkiyat Araştırmaları) Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- İnalcık, Halil. "Introduction to Ottoman Metrology". *Turcica* 15 (1983), 311-348.
- İpşirli, Mehmet. "Celîlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/268-269. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Kemp, Percy. *Mosul and Mosuli Historians of the Jalili Era (1726-1834)*. Oxford: Oxford Üniversitesi, Doktora Tezi, 1979.
- Kemp, Percy. "Mosuli Sketches of Ottoman History". *Middle Eastern Studies* 17/3 (Temmuz 1981), 310-333.
- Kemp, Percy. "History and Historiography in Jalili Mosul". *Middle Eastern Studies* 19/3 (Temmuz 1983), 345-375.
- Khoury, Dina Rizk. *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Koç, Yahya. *Bilâd-ı Şam'da Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler, 1700-1775*. İstanbul: Küre Yayınları, 2021.
- Lanza, Dominico. *Mosul in the 18th Century, According to the Memoirs of Dominico Lanza*. çev. R. Bidawid. Mosul, 1951.
- Longrigg, Stephen Hemsley. *Four Centuries of Modern Iraq*. Oxford: Clarendon Press, 1925.
- Olson, Robert. *The Siege of Mosul and Ottoman-Persian Relations, 1718-1743: A Study of Rebellion in the Capital and War in the Provinces of the Ottoman Empire*. Indiana: Indiana University Publications, 1975.
- Ömerî, Yasin. *Târih-i Âsârü'l-Celiyye fî Havâdisi'l-Ardiyye*. İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, 2329.
- Rafiq, Abdülkerim. *The Province of Damascus, 1723-1783*. Beyrut: Khayats, 1966.
- Rauf, İmad Abdüsselam. *Tarih ve'l-Müerribun al-İrakıyyun fî'l-Asri'l-Osmani*. Bağdat: Dârü'l-Arab, 1983.
- Sajdi, Dana. *Şamlı Berber: 18. Yüzyılda Biladü'ş-Şam'ında Yeni Okuryazarlık*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Shamir, Shimon. "As'ad Pasha al-'Azm and Ottoman Rule in Damascus (1743-58)". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 26 (1963), 1-28.
- Shields, Sarah D. *Mosul Before Iraq: Like Bees Making Five-Sided Cells*. New York: SUNY Press, 2000.
- Tabet, Karim Samir. *The Rule of the Shihabs in Mount Lebanon, 1697-1804*. Oxford: Oxford Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1979.
- Taş, Abdullah Erdem. *Osmanlı Garp Ocaklarından Trablusgarb Eyaleti (Karamanlılar Dönemi 1711-1835)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022.

Taşkın, Ünal. *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Erişim Erişim 07 Nisan 2024. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/149679>.

Uğur, Yunus. *The Historical Interaction of the City with Its Mahalles: Ottoman Edirne In the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. 4-1. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.

Revisiting the 1826 Bektaşî Purge: Political-economy of Confiscating Endowment Lands*

BEKTAŞİ TEKKELERİNİN
KAPATILMASINI YENİDEN
DÜŞÜNMEK: VAKIF MÜLKLERİNİN
KAMULAŞTIRILMASININ
POLİTİK-EKONOMİSİ

HASAN FATİH ÖYÜK**

ABSTRACT

This paper analyzes Mahmud II's famous purge of Bektaşî lodges after the Vâkâ-yı Hayriyye (Auspicious Event) in the first half of the 19th century with a novel approach. In the current scholarship, the government's attempt to confiscate Bektaşî properties has been discussed mainly in the economic and fiscal contexts. Furthermore, the "ulema" was depicted as indifferent to the confiscation of the Bektaşî lodges in this narrative. Instead, this article sheds light on three essential aspects of the confiscation process. Firstly, it argues that many members of the ulema showed active and passive resistance to the abolishment of Bektaşî lodges, managing to limit certain policies of the central government over the Bektaşî lodges. The second argument of the paper is that the government took the ulema seriously throughout the process and created a careful religio-legal language to justify the procedure. Finally, it asserts that the Bektaşî purge of Mahmud II did not reach its immediate aim to abolish Bektaşîsm and create an additional financial resource for the newly established central army. However, this process became the starting point of a new government policy over religious endowments by redefining the central government's limits over the religious sphere.

Keywords: Bektaşî Order, Auspicious Event, Religious Endowments, Ottoman Ulema.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 3 Mart 2023 | Date Received: 3 March 2023
Kabul Tarihi: 2 Aralık 2023 | Date Accepted: 2 December 2023

ATIF | CITATION

Öyük, Hasan Fatih, "Revisiting the 1826 Bektaşî Purge: Political-Economy of Confiscating Endowment Lands". *Kadim* 7 (April 2024), 71-91. doi.org/10.54462/kadim.1259593

* I wish to extend my sincere gratitude to the 'Selected Readings in Late Ottoman History (HIST' 584)' seminar, led by Prof. Edhem Eldem at the Department of History, Boğaziçi University, for its foundational role in the genesis of this study.

** Ph.D. Student, Research Assistant, Boğaziçi University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, fatih.oyuk@boun.edu.tr, ORCID: 0009-0001-4897-6104.

ÖZ

Bu makale, II. Mahmud döneminin önemli olaylarından Vâkâ-yı Hayriyye'nin ardından Bektaşî tekkelerinin kapatılmasını yeni bir bakış açısıyla inceleyecektir. Mevcut çalışmalar, Bektaşî tekkelerinin kapatılması ve mülklerine el konulmasını genel olarak ekonomik sebeplerle ilişkilendirmektedir. Yine bu tarihyazımında, merkezi ulemanın Bektaşî tekkelerinin kapatılmasına karşı kayıtsız kaldığı düşünülmektedir. Bu bakış açısına nazaran, bu çalışma müsadere sürecinin üç temel yönüne ışık tutuyor. Öncelikle, ulemeden pek çok ismin hükümetin Bektaşî tekkelerine yönelik müdahalelerine aktif ve pasif olarak direniş gösterdiği ileri sürülmektedir. Bu direncin, merkezi hükümetin Bektaşî tekkeleri üzerindeki belli politikalarını sınırlandırmayı başardığı görülmektedir. İkinci olarak bu çalışma hükümetin de tüm süreç boyunca ulemayı ciddiye aldığı ve prosedürü meşrulaştırmak için dikkatli bir dini-hukuki dil kurguladığını iddia etmektedir. Son olarak, II. Mahmud'un Bektaşî tasfiyesinin, Bektaşîliği ortadan kaldırma ve yeni kurulan merkezi ordu için ek bir mali kaynak yaratma yönündeki amacına ulaşmadığını ileri sürüyor. Ancak bu süreç, merkezi hükümetin dini alandaki sınırlarını yeniden tanımlayarak, vakıflara ilişkin yeni bir hükümet politikasının başlangıç noktası olmuştur.

Anahtar Kelimeleri: Bektaşî Tekkeleri, Vâkâ-yı Hayriyye, Vakıflar, Osmanlı Uleması.

INTRODUCTION

The Auspicious Event of 1826 marks a pivotal moment in late Ottoman history, during which Sultan Mahmud II orchestrated a significant crackdown on the janissary corps in response to their rebellion. The decisive victory against the janissaries marked a new phase in Ottoman history, and it was considered a major success for the central government. Sultan Mahmud II's campaign, known as The Great Holy War (*cihad-ı ekber*), targeted not only the janissary corps but also other elements historically associated with them, notably the Bektaşis. After defeating the janissaries, the central government shifted its focus to the Bektaşis, as they were believed to have close ties with the janissary corps.

The government took rigorous actions against the Bektaşî lodges, with only a few being spared from intrusion. Many lodges were either demolished, converted into mosques, or handed over to Nakşibendi sheiks. A crucial aspect of this process was the confiscation of the lands that had been granted to the Bektaşî endowments over the centuries when they were allied with the dynasty.

Numerous scholars have delved into the central administration's intervention in Bektaşî lodges and their properties, but only a few pointed out the relationship between the confiscation of Bektaşî endowment lands and the establishment of the Ministry of Imperial Religious Endowments. Three months after the decision to confiscate Bektaşî endowment properties, the central government issued a new umbrella institution, the Ministry of Imperial Religious Endowments (*Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti*), to take over the administration of imperial endowments.¹ With the establishment of this institution, the central government went over the legal limits on the administration of endowments for the first time in the Empire. Until this point, the *ulema* (the community of scholars) had an important role in the administration of the endowments that were bestowed to them through the legal authorities. However, many scholars studying the topic did not see a meaningful relationship between the confiscation of Bektaşî endowments and the establishment of the Ministry of Imperial Endowments.

One such scholar, John R. Barnes, dedicated a whole chapter in his dissertation to the confiscation of Bektaşî properties, basing his analysis heavily on Ottoman archives.² Although Barnes argued that the seizure of Bektaşî lands was a preliminary step in confiscating endowment incomes, he did not connect this confiscation to the government's subsequent exploitation of religious endowment administration. Instead, he related the confiscation of Bektaşî endowments to the need to create a new and modern army after the abolishment of the janissary corps. However, there are only a few reasons to assume that the government expected a high income from this confiscation movement. As will be seen in this article, the economic means of the Bektaşî endowments were very limited. Moreover, the study seems to be overlooking the agency of *ulema* during the process. Barnes does not show the *ulema*'s reaction to the government's interventions in the Bektaşî endowments. He seems to assume that the *ulema* were indifferent to this policy. This depiction creates a top-down hierarchical narrative that dominates his work.

1 Nazif Öztürk, "Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Access 12 June 2022).

2 John Robert Barnes, *Evkâf-ı Hümâyün: Vakıf Administration Under the Ottoman Ministry for Imperial Religious Foundations 1839 to 1875* (Los Angeles: University of California, Ph.D. Dissertation, 1980).

Suraiya Faroqhi, on the other hand, was among the first scholars who highlighted a direct relationship between the confiscation of Bektaşî endowment properties and the centralization of all endowments in the Ottoman Empire.³ According to Faroqhi, the confiscation of Bektaşî endowment properties can be interpreted as a rehearsal of taking over the administration of all religious endowments in the empire. She also argues that the government saw the confiscation of Bektaşî properties as a chance to see the *ulema*'s reaction to facilitate future takeovers of endowment properties.⁴

Another significant source on the destruction of Bektaşî lodges is Fahri Maden's dissertation, which draws upon archival documents and historical testimonies.⁵ While Maden provides a precise chronology of the confiscation process, the study does not fully explore the long-term implications of this event, which had a profound impact on the development of a new policy for managing religious endowments. Additionally, the legal aspect of the process is not adequately analyzed, with the focus primarily on the central government's financial expectations.

The role of the *ulema* and other sufi groups in abolishing Bektaşî lodges and the confiscation process is another crucial aspect. Uriel Heyd, for instance, argues that one reason for the central *ulema* to support the reforms of Mahmud II was their hatred of janissaries and Bektaşîs.⁶ Similarly, Niyazi Berkes sees the *ulema*'s support of the Auspicious Event as a result of their opposition to Bektaşîsm and their sympathy for Mevlevîs.⁷ According to Berkes, the Auspicious Event became a vital chance for the supporters of the Mevlevîs to remove Bektaşîsm from the current political structure. Likewise, for Avigdor Levy, the Bektaşîs were disliked among the *ulema* since they were "especially repugnant to the *ulema* leaders, both because they had put themselves outside the regular judicial system and because they were openly scornful of the *ulema*'s scholarly pretensions."⁸

On the other hand, scholars like Uzunçarşılı and Faroqhi show that the *ulema* did not support the abolishment of the Bektaşî lodges unconditionally and unanimously.⁹ A further focus on the events following the Auspicious Event and the reaction of *ulema* to the abolishment of the Bektaşî lodges do not point out *ulema* cooperation with the central government against the Bektaşîs. Instead, the evidence shows that a significant number of *ulema* and sufi groups showed their discontent with the abolishment of the Bektaşî lodges and put up their resistance in different forms.

The relationship between the Bektaşîs and the janissary corps has been debated among scholars since the early 20th century. While the Bektaşî-janissary proximity did not start with the foundation of the Janissary corps, the current literature agrees on a strong Bektaşî-janissary

3 Suraiya Faroqhi, *Anadolu'da Bektaşîlik*, trans. Nasuh Barın (İstanbul: Simurg, 2003), 164.

4 Faroqhi, *Anadolu'da Bektaşîlik*, 164.

5 Fahri Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013).

6 Uriel Heyd, "The Ottoman Ulama and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", *The Modern Middle East: A Reader*, ed. Albert Hourani et al. (Berkeley: University of California Press, 1993), 41.

7 Niyazi Berkes, *Türkiye'de çağdaşlaşma*, ed. Ahmet Kuyaş (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 160.

8 Avigdor Levy, "The Ottoman Ulema and the Military Reforms of Sultan Mahmud II", *Asian and African Studies* 7 (1971), 23.

9 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 1/566-576; Faroqhi, *Anadolu'da Bektaşîlik*, 173-174.

alliance from the 16th century onwards, which was preserved until the Auspicious Event.¹⁰ British orientalist F.W. Hasluck was one of the earliest scholars who questioned the existence of a janissary-Bektaşî relationship before 1591.¹¹ John Kingsley Birge, on the other hand, criticized Hasluck's argument based on the former's inability to use Turkish sources.¹²

Following this discussion, the controversy regarding the janissary-Bektaşî proximity is still under debate. Scholars like Reha Çamuroğlu even prefer using the term janissary-Bektaşî, indicating inseparable integrity between the two parties.¹³ Similarly, Erdal Küçükyağcı asserts a very strong bond between the janissaries and the Bektaşîs and even associates this relationship with the medieval religious military orders.¹⁴ Fatma Sel Turhan, in her dissertation on the domestic disturbance in Ottoman Bosnia following the abolishment of the janissary corps, highlighting the complexity of the relationships, claims that the Bektaşîs and the janissary corps had "a strong mutual relationship."¹⁵ On the other hand, the author also points out that, in the case of Bosnia, such a relationship is not well documented.¹⁶ Accepting a rhetorical and ceremonial relationship between the two groups, İlber Ortaylı was suspicious of this mainstream view, unlike many others, indicating the insufficiency of available sources on the topic.¹⁷

In recent years, scholars like Fahri Maden and Muharrem Varol have managed to trace the janissary-Bektaşî relationship through some archival resources.¹⁸ Muharrem Varol argues that the Ottoman archival documents have enough evidence to show a direct proximity between the two groups.¹⁹ Cem Kara, in response to Varol, claims that the supposed 'organic relationship' might be an exaggeration. Some primary documents indeed assume a strong bond between two parties, but this does not necessarily offer the broader picture. At best, according to Kara, these documents can show how the central administration viewed the janissary-Bektaşî relationship in the first half of the 19th century.²⁰ In line with these discussions, Abdulkasım Gül's recent study argues that the proximity between Bektaşîsm and the janissary corps was established on a myth.²¹ According to Gül, it was mainly Bektaşîs who insisted on the janissaries' loyalty to the Sufi group to gain more political power. The author argues that no robust evidence suggests a strong network between the Bektaşîs and janissaries.

The discussions of the Bektaşî-janissary relations are relevant in understanding the confiscation of the Bektaşî properties. Right after the Auspicious Event, the Bektaşî lodges became

- 10 Kemal Beydilli, "Yeniçeri", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Access 12 July 2023); Fahri Maden, "Yeniçerilik-Bektaşîlik İlişkileri ve Yeniçeri İsyanlarında Bektaşîler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi* 73 (2015), 175–177.
- 11 F.W. Hasluck, *Christianity and Islam Under the Sultans* (Oxford: Clarendon Press, 1919).
- 12 John Kingsley Birge, *Bektaşîlik Tarihi*, trans. Reha Çamuroğlu (İstanbul: Ant Yayınları, 1991), 44.
- 13 Reha Çamuroğlu, *Yeniçerilerin Bektaşîliği ve Vaka-i Şerriye* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2006), 18.
- 14 Erdal Küçükyağcı, *Turna'nın Kalbi: Yeniçeri Yoldaşlığı ve Bektaşîlik* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, 2010), 110.
- 15 Fatma Sel Turhan, *Rebelling for the Old Order: Ottoman Bosnia, 1826-1836* (İstanbul: Bogazici University, Institute of Social Sciences, Ph.D. Dissertation, 2009), 82.
- 16 Turhan, *Rebelling for the Old Order: Ottoman Bosnia, 1826-1836*, 84.
- 17 İlber Ortaylı, "Tarihatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 6 (1995), 282.
- 18 Maden, "Yeniçerilik-Bektaşîlik İlişkileri ve Yeniçeri İsyanlarında Bektaşîler"; Muharrem Varol, *Islahat Siyaset Tarikat: Bektaşîliğin İlgası Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Tarikat Politikaları (1826-1866): Yanya, Selanik ve Edirne Tatbikatı* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013).
- 19 Varol, *Islahat Siyaset Tarikat*, 32–38.
- 20 Cem Kara, *Sınırları Aşan Dervişler: Bektaşîliğin Kültürel İlişkileri 1826-1925* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2023), 74.
- 21 Abdulkasım Gül, "Bir Efsanenin Gücü: Yeniçeri-Bektaşîlik Münasebetinin Tarihi Gelişiminin İncelenmesi", *Tarih Dergisi* 77 (July 2022), 107–163.

an open target for the government, claiming that some Bektaşis and janissary corps had close bonds. The government legitimized the abolishment of Bektaşî lodges by claiming a solid relationship between the two groups. This argument was further supported by Esad Efendi, who wrote a detailed account of the Auspicious Event after the abolishment of the Bektaşî lodges. In the following period, other Ottoman historians, like Cevdet Pasha, made similar claims for the connection between the Bektaşis and the janissaries.²² Though a rhetorical and ceremonial relationship between the two groups cannot be refuted, as in the example that the sheikh of the janissary corps was a Bektaşî leader or Hacı Bektaş-ı Veli was assumed as the *pir* of the janissaries, the current historiography might be overstating this relationship, by relying on Esad Efendi's 'accusations' against the Bektaşis.

This article offers diverse perspectives on the central government's decision to seize Bektaşî properties and its connection to the establishment of the Ministry of Imperial Religious Endowments. Firstly, it supports Suraiya Faroqhi's argument that the confiscation of Bektaşî lands and properties in 1826 was the initial attempt at directly managing endowments in modern Ottoman history and took it further. The paper argues the process was not driven by economic incentives, as the confiscation of properties with significant economic profits was excluded due to their religious and historical importance. Instead, the evidence shows that the central government aimed to redefine its limits over the endowment properties and the religious sphere.

Secondly, this paper argues that the cooperation of the *ulema* played a crucial role in abolishing the Bektaşî lodges and confiscating their properties. The central government took the agency of the *ulema* and other sufi sheiks seriously. This paper analyzes the language of the official documents to understand the government's strategies in persuading the *ulema* to cooperate. Lastly, it shows that some members of the *ulema* and pro-Bektaşî government members showed different modes of resistance against a total takeover of the Bektaşî lodges. This resistance paved the way for the Bektaşî groups to gain influence in Ottoman society after the death of Mahmud II.

1. The Auspicious Event and Bektaşis

The central government's negative stance towards the Bektaşî order predates the Auspicious Event. During Mahmud II's reign, certain Bektaşî leaders were under scrutiny by the state. The sultan believed that Bektaşis played an active role in the murder of Selim III in 1807 and at the Alemdar Event of 1808, in which reformist Alemdar Mustafa Pasha's government and Sultan Mustafa IV were overthrown.²³ In line with this perspective, historian Mehmed Esad Efendi (d. 1848) ardently supported the Sultan's policy against the Bektaşis and janissaries. Esad Efendi claimed that the Bektaşis were a significant factor behind the misconduct of the janissaries, asserting that the order directed the janissaries to act in favor of the Iranian state and foster sympathy for the Shah among the army.

Accusing the Bektaşî order of proximity to Shiism was prominent during this period. In a remarkable example, the *şeyhülislam* (the chief-mufti) of the time, Yasincizade Efendi,

22 Ortaylı, "Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi", 282–283.

23 Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları*, 60.

reported to the sultan he had seen the famous Bektaşî sheikh, Haydar Baba, in Iran during his diplomatic mission. During this meeting, the *şeyhülislam* claimed that the sheikh proudly admitted his role in the Alemdar Event and the murder of Selim III.²⁴ Haydar Baba, living in Istanbul under the protection of some janissaries, was soon declared a ‘spy of Iran’ and exiled to his so-called patron country. In response, a group of thirty janissaries entered the office of the head of janissaries (*Yeniçeri ağası*) and demanded the return of their *sheikh*.²⁵ The *ağa* managed to calm this attempt by convincing them that he would deliver this message to the Palace so that they could negotiate. The government, however, did not step back from its decision by taking the risk of a janissary revolt. This small janissary reaction ended with the unexpected and suspicious death of Haydar Baba shortly after his removal from the capital in 1822.²⁶

The government decided to abolish the Bektaşî lodges a month after the Auspicious Event in July 1826. They called the leading figures of the religious domain of Istanbul for a meeting to discuss the future of this sufi group in the Babüssaade Mosque located in the Topkapı Palace, under the moderation of Şeyhülislam Kadızade Mehmet Tahir Efendi (d. 1838) and the grand vizier (*sadrızam*) Selim Pasha (d. 1831). In addition to the previous *şeyhülislams* and the essential names of the *ilmîyye* (the class of scholars), leading sufi figures of the capital were invited to the meeting, including famous sheikhs of Nakşibendi, Mevlevî, Celvetî, Halvetî, and Kadîrî orders.²⁷ Most likely, the meeting aimed to see the reaction of the other sufi groups to the abolishment of the Bektaşî lodges. The sultan himself did not attend the meeting but secretly followed the discussions.²⁸

During the meeting, the *şeyhülislam* Kadızade Mehmet Tahir Efendi raised allegations of blasphemy to the Bektaşîs. The primary accusation was centered around *Alevîlik* (Alidism), with claims that Bektaşîs showed disrespect to the Rashidun caliphs, rejected fasting and daily prayers, and consumed alcohol. Moreover, they supposedly recited the *kelime-i tevhîd* (the Islamic testimony of faith) in the name of Ali bin Abu Talib, the son-in-law of the Prophet Muhammad and the fourth caliph.²⁹

However, for many sufi sheikhs, these accusations were unfounded as many of them shared similar theological and philosophical backgrounds. While the *şeyhülislam* accused the Bektaşîs of Alidism, he acknowledged that other sufis, such as the Celvetîs, also had similar practices and associated themselves with the Caliph Ali and Hacı Bektaş. He reassured the sufi leaders that there was no reason to consider these sufis outside the perfect ummah or criticize them. The *şeyhülislam*’s reference to the Celvetîs can be viewed as an honest admission regarding the problematic allegations against Bektaşîsm.³⁰ Numerous sufi groups,

24 Esat Efendi, *Vakâ-Nüvis Esâd Efendi Tarihi: Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlâveleriyle: 1237-1241/1821-1826*, ed. Ziya Yilmazer (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000), 130.

25 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun (HAT), 289/17328, 1241 (1826).

26 According to Muharrem Varol, the reaction of some janissaries shows the continuing roots between the janissary and Bektaşî groups. However, Abdulkasım Gül argues that this one janissary corp that backed Haydar Baba was not persuasive enough for the rest of the corps. Varol, *İslahat Siyaset Tarikat*, 37–38; Gül, “Bir Efsanenin Gücü”, 154.

27 Esat Efendi, *Vakâ-Nüvis Esâd Efendi Tarihi*, 648–649.

28 Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları*, 63.

29 “...ve Hazret-i Ali’ye kelime-i tevhidi telkin ve teallum...” BOA, HAT, 290/17351.

30 “...tarik-i Cehriye’nin cümlesi Hazreti Ali’ye mensub olan tarik-i nazeninden münşeb olmakla tarik-i Aliyye’nin cümlesi hak ve Hacı Bektaş’in ve gerek sair tarikdan cümlesi ekamil-i ümmetten olub onlara kat’a diyeceğimiz yoktur.” BOA, HAT, 290/17351.

like the Celvetis, shared philosophical and theological similarities with the Bektaşis, making it challenging to distinguish between them.

It is noteworthy that Bektaşis' proximity to the janissaries was not brought to the table during the meeting. The general argumentation for abolishing the Bektaşî lodges was related to their so-called blasphemous beliefs and rituals. The sultan's commentary is the only part of the document that mentions the close relationship between the janissaries and Bektaşis.³¹ A similar account comes from Ahmed Lütü Efendi (d. 1907), who also pointed out that the janissaries would not have been genuinely destroyed without erasing the name of Bektaşis.³²

One reason to avoid a discussion on the relationship between janissaries and Bektaşis during the meeting could lie in the complexity of the argument. Some government members, like Sadrazam Selim Pasha, were also affiliated with the Bektaşî lodges.³³ He was not only a marshal against the janissary corps during the Auspicious Event but also one of the ideologues for the establishment of the Eşkinciyan corps, which caused a janissary rebellion that ended up in the Auspicious Event. Similarly, one of the *şeyhülislams* of Mahmud II, Mekkizade Asım Efendi, who was present at the meeting, was also known for his sympathy for Bektaşis.³⁴ Thus, we can see that the members and sympathizers of Bektaşî lodges did not automatically associate themselves with the janissaries. Similarly, though the lodge had critical importance regarding the rites and rituals of the janissaries, not all soldiers were affiliated with Bektaşism. There were followers of different sufi groups among the janissaries.³⁵

An important topic that was discussed during the meeting was the fate of Bektaşî dervishes. A former *şeyhülislam* and a well-known adversary of Bektaşis, Yasincizade Efendi, argued that Bektaşî sheikhs and dervishes could be executed *siyaseten* (by siyasa), with the decision of the political authority.³⁶ This way, it would not be necessary to assess all dervishes individually.³⁷ However, his opponents in the meeting claimed that Bektaşism could not be related to heresy, and thus, the accusations should be handled case by case by interviewing the Bektaşî dervishes. As an accomplishment, the moderate members of *ilmîyye* convinced the government not to label all Bektaşis as heretics.³⁸ Ultimately, the government had to question all Bektaşis separately, and if they were found guilty of blasphemy, they would be given an option to 'correct their beliefs.' This gave many dervishes a chance to escape from the

31 "bunca zaman beri ocağ-ı mülha eşkiyasının günâğün devlet-i aliyyemiz mülkünde mazarrat ve habaislikleri vuku'a gelmiş..." BOA, HAT, 290/17351.

32 Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşiliğın Yasaklı Yılları*, 63.

33 Ahmet Lutfi, *Vakânuvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, ed. Ahmet Hezarfen (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 1/125.

34 Mehmet İpşirli, "Mekkizâde Asım Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Access 6 January 2023).

35 Maden, "Yeniçerilik-Bektaşîlik İlişkileri ve Yeniçeri İsyanlarında Bektaşîler", 181.

36 "Yasincizade Efendi daileri bu makulelerin siyaseten icra olub ifal-i ikval habsiyeleri başahsa üzerlerine sabit olmak lazımdır değıldir dediler ise...", BOA, HAT, 290/17351.

37 The punishment of apostasy was under the umbrella of *hudud* penalties and was controlled by the Islamic law legislators. However, Islamic law also gave the political ruler the authority to make rulings that would not be against the corpus of sharia. Thus, Yasincizade's offer meant that the Bektaşî dervishes would not be charged with apostasy, requiring a stricter and more complex legal jurisdiction. Instead, by punishing through siyasa, the political authority would have taken a precautionary step in his power. See C. E. Bosworth et al., "Siyâsa," *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, ed. P. Bearman et al. (Brill, 2012); Apaydın H. Yunus, "Siyâset-i Şer'îyye," *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Access 22 October 2023).

38 "Bektaşî olanların cümlesi al-el-umum mühlid ve Rafızî olmayıp içlerinde bazı hüsn-i hal ashâbı dahi mevcud olduğıu...", BOA, HAT, 290/17351.

gallows by ‘imitating Sunnism’, according to Ahmed Cevdet Pasha.³⁹ Moreover, this principle gave some dervishes a chance to ‘shift’ to Nakşibendiye and continue their lives as ‘Nakşi dervishes’.⁴⁰

Another decision of the assembly that provided a certain degree of protection over the Bektaşism was the preservation of the Bektaşî lodges, which were older than sixty years, defined as *kadim*.⁴¹ Since the government was unwilling to reject the legitimacy of Hacı Bektaş-ı Veli but wanted to reconstruct it, the lodges and tombs of famous Bektaşîs were decided to be preserved. This meant that the preservation of the most critical Bektaşî lodges, which had larger economic means, including the *Hacı Bektaş-ı Veli Tekkesi* in Kırşehir and *Abdal Musa Tekkesi* in Antalya. In the eyes of the government, the *ehl-i sünnet* identity of Hacı Bektaş was undisputed, and therefore, these lodges and tombs would be given to ehl-i sünnet sufis.

According to Esad Efendi, when the *şeyhülislam* asked the sufi sheikhs about their opinion of Bektaşîs during the meeting, the sheikhs abstained from giving any answers, claiming they did not know them.⁴² Similarly, most of the sheikhs avoided answering the question regarding the three Bektaşî leaders who were arrested during the Auspicious Event. While most claimed that they did not know these three names, Celveti sheikh refused to comment and stayed silent almost in a protest-like manner.⁴³ Apart from the partial support of the Halveti sheikh and the full support from Nakşibendis, many sufis showed their unwillingness to cooperate with the government regarding abolishing Bektaşî lodges.

Esad Efendi, in his *Tarih*, stated that the Nakşi sheikh of Balmumcu Lodge gave a list of names associated with Bektaşism while the rest preserved their silence. It should be noted that after the abolishment of Bektaşî sheikhs and dervishes, the lodges left behind were given to Nakşibendis. The most critical Bektaşî lodge of Kırşehir, which is believed to have been built by Hacı Bektaş himself, was left to the brother of the previous sheikh Hamdullah Efendi on the condition that the lodge would follow Nakşibendi traditions.⁴⁴ As it was decided during the meeting, all the lodges older than sixty years would be untouched and left to *ehl-i sünnet* sufis, which were later granted to Nakşibendis.⁴⁵ Therefore, the story of the Nakshi sheikh providing a list of Bektaşî names might have arisen later, particularly after the government granted Bektaşî properties to the Nakşibendis.

The preference of the Nakşibendi order is understandable, from the perspective of Mahmud II, when one considers their unconditional support for the government against the Bektaşî order and their ‘sharia-minded’ ideologies.⁴⁶ In addition to the most important Bektaşî lodge in Kırşehir, at least six other lodges in the capital that were considered *kadim* (ancient) were also left to the Nakşibendis with their lands and properties. It seems that the

39 Ortaylı, “Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi”, 284.

40 Faroqhi, *Anadoluda Bektaşilik*, 174.

41 BOA, HAT, 290/17351.

42 Talip Ayar, *Sahhâflar Şeyhizâde Mehmed Esad Efendi'nin “Üss-i Zafer” Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (Kayseri: Erciyes University, Institute of Social Sciences, Master's Thesis, 2005), 263.

43 Esat Efendi, *Vak'a-Nüvis Esad Efendi Tarihi*, 652.

44 Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşiliğin Yasaklı Yılları*, 256.

45 BOA, HAT, 290/17351, Ayar, *Sahhâflar Şeyhizâde Mehmed Esad Efendi'nin “Üss-i Zafer” Adlı Eseri*, 265.

46 Kara, *Sınırları Aşan Dervişler: Bektaşiliğin Kültürel İlişkileri*, 77–78.

preference towards Nakşibendis did not need to be justified, nor was any discourse for their right to this possession constructed in the eyes of the rest of the sufi groups. The absence of objections from the sufi sheikhs may indicate their lack of interest in acquiring the Bektaşî lodges and properties. One reason for this silent approval of the Nakşibendi takeover might be related to their discontent with the confiscation. Moreover, the sufi leaders might have feared losing their public popularity, too.

The justification efforts came from Esad Efendi, who, in his *Üss-ü Zafer*, fabricated a relationship between Ahmed Yesevi and Hacı Bektaş-ı Veli to tie the Nakşibendism and Bektaşîsm to each other.⁴⁷ In *Vilayetname-i Hacı Bektaş*, which is dated to the late 15th century, Hacı Bektaş-ı Veli was depicted as a pupil of Ahmed Yesevi, though two names were not contemporaries and lived at least a century apart from each other.⁴⁸ On the other hand, by the 15th century onwards, Nakşibendis commonly depicted Ahmed Yesevi as a sufi leader who was one of the founders of the Nakşibendi tradition.⁴⁹ Esad Efendi made a combination of Bektaşî claim to associate Hacı Bektaş-ı Veli with Ahmed Yesevi and Nakşibendi claim to relate Ahmed Yesevi to Nakşibendiyye, which transformed Hacı Bektaş as a Nakşibendi sufi leader.

It is important to note that Nakşibendi sufis were not necessarily the sultan's favorite. In an *hatt-ı hümayun* written in 1827, Mahmud II negatively stated his opinions regarding the famous Nakşibendi sheikh Halid-al Bagdadi, who was known as the founder of *Halidiyye*, the mainstream Nakşibendi branch in the Ottoman lands. According to the sultan, it was evident that Sheikh Halid's intention was malice and corrupt, though many thought the opposite by looking at their appearance.⁵⁰ Mahmud II and many other *ulema* and politicians also openly criticized Sheikh Halid during his lifetime. However, Sheikh Halid's legacy was restored years after his death to the extent that the mufti of Damascus issued a fatwa to punish those criticizing the sheikh.⁵¹

2. Mass Destruction vs. Minimal Destruction: The Purging of Bektaşî Order

The meeting regarding the fate of Bektaşî lodges created two different outcomes for both sides. On the one hand, *meşayih* (sufi sheikhs) and some members of *ilmiyye* managed to protect most Bektaşî sheikhs and dervishes by pushing the government to conduct individual interviews. On the other hand, the government believed that enough justification was created to confiscate the Bektaşî lodges and properties that belonged to these lodges, while no discussions were made regarding these properties. The government might have particularly avoided a discussion on the properties of the lodges due to the possibility of serious opposition that might grow during the meeting from other sufi sheikhs who depended on endowment properties to sustain their autonomy.

47 Ayar, *Sahhâflar Şeyhizâde Mehmed Esâd Efendi'nin "Üss-i Zafer" Adlı Eseri*, 257.

48 Ahmet Yaşar Ocak, "Hacı Bektaş-ı Veli", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Access 13 July 2023).

49 Eyüp Baş, "Ahmed Yesevi'nin Bektaşîlik, Alevîlik Üzerindeki Etkileri ve Osmanlı Dini Hayatındaki İzleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 28.

50 "Bu Bağdâdi Şeyh Halid'in niyeti fesattan ibaret olduğundan hulefâ ve müteallikatının dahi meramları fâsîd olduğu bilinmiş ise de çok adamlar bunların zahirlerine bakarak maazallah gün be gün tohum-ı fesatlarını fiile çıkarmaya fırsat ararlar idi", BOA, HAT, 734/34837, 1242 (1827).

51 BOA, HAT, 892/39387, 1243 (1828).

The first target was the lodges in Istanbul, and then the policy would be expanded towards Anatolia and Rumelia.⁵² Let alone their properties, the government did not even know the exact number of the Bektaşî lodges in Istanbul by the time of the decision. Thus, the government's first task was to identify the number of lodges and their properties, first in Istanbul and then in other parts of the empire. While the Meclis-i Şura (advisory council) decision promised to preserve Bektaşî lodges exceeding sixty years old, the justification for this specific timeframe remains unclear. Implicitly, the government may have assumed the Bektaşî order became corrupt around that time, but no specific reasoning supports this claim.

The office of *şeyhülislam* prepared a list of nine Bektaşî lodges considered *mubdes* (invented), signifying that they were built in the last sixty years.⁵³ Later, Şeyhülislam Mehmed Tahir Efendi changed his opinion in favor of the preservation of the lodge in Merdivenköy, known as Şahkulu Baba Tekkesi, which was left to Nakşibendis as well.⁵⁴ The other eight lodges were demolished, and their sheikhs and dervishes were exiled to cities with plenty of *ulema*, like Kayseri and Amasya.⁵⁵ It seems that the government was concerned about a possible Bektaşî revival in different towns and wanted to keep them under control with the existence of orthodox *ulema*. The officers in these cities were informed about the wrongdoings of the Bektaşîs, like their disregard for the sharia and the four caliphs, and were asked to make sure that these dervishes performed their daily prayers in the mosques.⁵⁶

On the other hand, the number of the Bektaşîs expelled from lodges was only around forty.⁵⁷ Another dozen Bektaşîs living outside of the lodges in Istanbul were also exiled to the different cities of Anatolia. The number of Bektaşî lodges in Istanbul was already considerably lower than other orders.⁵⁸ Serpil Özcan gives the number of the Bektaşî lodges in Istanbul as twenty, constituting less than ten percent of the lodges in Istanbul.⁵⁹ Moreover, only three names were executed in Istanbul with the accusation of Bektaşîsm, who supposedly played an active role during the janissary revolt that resulted in the Auspicious Event. These numbers show that the state intervention in the Bektaşî lodges was limited and symbolic.

The sultan soon realized the destruction of the Bektaşî order was not proceeding as passionately as he expected and clearly expressed his disappointments to both Selim Pasha and Şeyhülislam Kadızade Mehmed Tahir Efendi. The sultan was pushing for more action towards Bektaşîs, warning his grand vizier that 'it seems you did not hear me well due to the wind that was crushing the windows'⁶⁰ and demanding 'not loosening it anymore to clear the Bektaşîs.'⁶¹ According to Ahmed Lütfi, Selim Pasha was affiliated with Bektaşîs and was not in favor

52 BOA, HAT, 290/17351, 1242 (1827).

53 BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TS.MA.e.), 711/70, 1242 (1827).

54 BOA, TS.MA.e., 711/58.

55 Esat Efendi, *Vak'a-Nüvis Es'ad Efendi Tarihi*, 123.

56 Ortaylı, "Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi", 283.

57 Ayar, *Sahhâflar Şeyhizâde Mehmed Es'ad Efendi'nin "Üss-i Zafer" Adlı Eseri*, 267.

58 M. Baha Tanman, "İstanbul Tekkeleri", *Büyük İstanbul Tarihi* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2016), 8/412.

59 Serpil Özcan, *XIX. Yüzyıl İstanbul Tekkeleri ve Mekânsal Konumlanışları* (İstanbul: İstanbul Şehir University, Institute of Social Sciences, Master's Thesis, 2020), 106.

60 Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları*, 79.

61 "...bundan böyle gevşetilmeyip *şeyhülislam* ile haberleşerek Bektaşîlerin temizlenmesine ve ele geçenlerin hal ve keyfiyetlerini layıkıyla tetkik ederek, haklarında ne şekilde tedbir alınması bildirilirse, bunu hemen icra edesin", BOA, HAT, 341/19475, 1242 (1827).

of the destruction of the lodges.⁶² Similarly, according to Lütfi, Mehmed Tahir Efendi was also against the executing and exiling Bektaşis.⁶³ The negative attitude of these two crucial members seems to keep the process slow for a while. On the other hand, the sultan was aware that the delay was not only their responsibility. In another *batt-ı hümayun*, Mahmud II clearly expressed his concerns regarding the delay in the abolishment of lodges by stating that the issue became all balled up (*mây-i zengi gibi birbirine karıştığından*) and was delayed for some time with several excuses (*şöyle oldu böyle oldu denilerek*).⁶⁴

3. Legal, Religious, and Political Justification of the Purge

In September 1826, the official decree to seize the Bektaşî lodges was put into effect, marking a pivotal moment in the history of the Ottoman Empire. This comprehensive document provided the government's rationale and justification for such a drastic action. It commenced by highlighting the close association between the Bektaşîs and the janissaries, as well as the alleged blasphemous activities within the Bektaşî lodges. The order went on to emphasize that the decision had been reached through the consensus of the *ulema* and *meşayih* of the empire.⁶⁵ The document went to great lengths to legitimize the confiscation of the Bektaşî lodges, presenting various proofs and evidence.

The first set of evidence cited was a reference to the legitimacy of the confiscation decision found in the law books. The order included a direct Arabic quotation supposedly taken from *muteberat-ı kütüb-i fıkhiyye* (respected legal texts). According to this quote, endowment conditions would become void if the endowment was controlled by *ehl-i bidat* (people of innovations).⁶⁶ This reference alluded to the legal opinion that if an endowed property was given to the people of innovation and both the endower and the beneficiary were deceased, the land could be confiscated for the *beytülmal* (central treasury) by the political authority.

The second set of evidence for the justification of confiscations came from two fatwas issued by Şeyhülislam Kadızade Mehmed Tahir Efendi, which was also directly quoted in the document:

“If Zeyd, from the former sultans, left some villages and arable fields and endowments and their incomes to sheikhs of a lodge and the habitants of this lodge, and if, after a while, he [Zeyd] dies while the aforementioned had the possession of these lands, and if the sheiks and inhabitants of this lodge would turn into the people of innovation and possessors of wine and (*fisk*) sin, and they would not deserve the mentioned income, can the sultan of Islam take the use of these endowed lands?

The answer: Yes, he does.”⁶⁷

62 Ahmet Lutfi, *Lutfî Târîhi*, 1/125.

63 Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları*, 78.

64 BOA, HAT, 290/17386, 1241 (1826).

65 “Mukaddemce Asitane-i saadetimde lahik ve sabık esbak suyu-i İslam ve sudur-ı kiram ve bi'l cümle ulema-i alam (kesserae hümallahu Teala ila yevmi'l-kıyam) ve tekye-nişin olan Mevlevi ve Nakşibendi ve Halveti ve Sâdi ve Kadiri ve sair ehl-i sünnet ve'l cemaatten olan turuk-i aliyye hazır oldukları halde...”, BOA, Cevedt Adliye (C. ADL), 29/1734, lef 5, 1242 (1827).

66 اما الاراضي التي توقف لذواتهم او لاشخاصهم فالشرط لاهل البع باطل والوقف علي واحد منهم كذلك باطل لان الشرط لا يخلو عن كراهة شرعا وكذلك فاذا لم يصح الوقف والوقف ميت متحقق ميت فتعود الاراضي الي بيت المال و يجوز تصرف السلطان فيها وله ان يعين غلبيها لمن يستحق “Üss-i Zajfer” Adli Eseri, 271.

67 BOA, C. ADL, 28/1734, lef 2, 1242 (1827).

A second fatwa was also prepared for the properties that were endowed by third parties:

“And if, again, Zeyd from the former sultans left some villages and arable fields to Amr and if Amr endowed these lands and its income to the sheiks of a lodge and its inhabitants and if, after a while, he [Amr] dies while the aforementioned had the possession of the income, and if the sheiks and inhabitants of this lodge would not deserve this income by being sinners and they are from the people of innovation, can the sultan of Islam take the use of this endowed lands?

Answer: He can.”⁶⁸

It is worth noting that using the term *fasık* (sinner) rather than *mülhid* (apostate) in the official order was intentional. By avoiding the apostate label, the *şeyhülislam* refrained from invoking the harshest punishment of execution, recognizing that the accusation of *fisk* was sufficient when ruled by a judge.⁶⁹

The decision to confiscate the Bektaşî lodges and their properties was driven by the central government’s apprehension about potential reactions from the *ulema* and sufi lodges. To ease the concerns of the *ulema*, the language of the order was carefully crafted to assure them that the confiscation was a necessary measure and that innocent and devout Bektaşîs would be exempted from harm. Moreover, the properties taken from the lodges were repurposed as medreses, mosques, and masjids, demonstrating a symbolic gesture towards the religious establishment.

The *şeyhülislam*’s justification for confiscating the Bektaşî endowment lands should be read relatedly. Scholars like Barnes and Faroqhi argued that the government’s major argument for confiscation was the illegitimacy of endowing *miri* lands to endowments.⁷⁰ This argument might be true for the further confiscation of endowment lands, but the two fatwas from the *şeyhülislam* regarding the Bektaşî endowment lands do not make any reference to the *miri* status of the lands. Instead, they focus on the trustees of these endowments. This decision seems meaningful when considering that the former argument would make almost all endowments in the empire void and cause the loss of a significant economic and political source of power for the *ulema*. Thus, at this stage, it seems that the central government did not want to threaten and provoke the *ulema* by signaling any further confiscation of endowment lands.

The document’s language shows that the central government was also aware of the possible reactions from the local *ilmîyye* members, especially judges and their deputies. Though the necessary legal justification was created through the hand of the office of *şeyhülislam*, the support of the local *ulema* was needed by the government for the smooth execution of the process. The government was careful since the properties of religious endowments were crucial for *ulema* and sufi groups. These endowments were the main force that kept the religious domain economically autonomous from the political authorities. Even Mehmed II’s ‘land reform’ was criticized harshly by the *ulema*, though it was, according to Oktay Özel, geographically and effectively limited and was more of a fiscal reform rather than a land reform.⁷¹ One

68 BOA, C. ADL, 28/1734, lef 3, 1242 (1827).

69 İbn Abidin, *Redd’ül Muhtar*, trans. Ahmed Davudoğlu (İstanbul: Şamil Yayınları, 1983), 9/290.

70 Barnes, *Evkaf-ı Hümayun*, 99–108; Faroqhi, *Anadolu’da Bektaşîlik*, 164.

71 Oktay Özel, “Limits of the Almighty: Mehmed II’s ‘Land Reform’ Revisited”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 42/2 (1999), 226–246.

example is the famous chronicler Aşıkpaşazade (d. 1484), who blamed Rum Mehmed Pasha (d. 1474) and other statesmen for their ignorance of ‘the lands of the prophet.’⁷² In spite of the fact that the sultan’s ‘land reform’ against several religious endowments left a considerable legacy behind, the overall result was a failure for the central authorities, and Bayezid II reinstated these abolished endowments after his father’s death.⁷³

Overall, Mahmud II’s anti-Bektaşî policy caused another serious turn regarding the properties of religious endowments in the empire. The central authorities were aware of the possible reservations of the established local *ulema*. Once the confiscations started, all the endowments would be a potential source of income for the sultan’s treasury. However, even though the process entailed complicated relations based on mutual interest, no severe reaction was received from the local *ulema*. The central government ultimately had enough reason not to trust the established local authorities and announced that the process of confiscation in Rumelia would be executed by an officer sent from the center, namely Hacı Ali Bey, the *mirahûr-u evvel* (the chief supervisor of the imperial stables).⁷⁴ This suspicion seems founded, considering the local judges protected many Bektaşî lodges during the confiscation process in some instances.⁷⁵

One of the critical points highlighted in the official order was the preservation of shrines of the Bektaşî figures. The central authorities cleared that no shrine would be touched or left unguarded and promised to keep all the shrines protected even though the nearby lodges would be demolished.⁷⁶ The preservation of many Bektaşî shrines was left to Bektaşîs, even after the abolishment of the lodges. For example, the famous shrine of Hacı Bektaş-ı Veli in Kırşehir was left to the protection of Bektaşî *dedes* though the head of the lodge was a Nakşibendi sheikh, appointed from Istanbul.⁷⁷ According to Maden, these people were excluded from any decision-making process and were only responsible for taking care of their shrines.⁷⁸

Hacı Ali Bey’s task to identify the properties of Bektaşî lodges and the confiscation was distracted by the rebellions rising in Bosnia after abolishing the janissary corps.⁷⁹ Several times, the sultan showed his frustrations regarding the confiscation process to the grand vizier and the *şeyhülislam*.⁸⁰ In a document, he wrote that nothing was heard from the man respon-

72 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, trans. Kemal Yavuz - M. A. Yekta Saraç (İstanbul: K Kitaplığı, 2003), 255.

73 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, 286–287.

74 BOA, C. ADL, 29/1734, lef 3, 1242 (1827).

75 Varol, *Islahat Siyaset Tarikat*, 68–69.

76 The preservation of Bektaşî shrines was also discussed in the meeting, during which the decision to confiscate the lodge buildings was made. When a debate started regarding the preservation of the Bektaşî shrines, someone in the meeting mentioned the glory and miracles of Karaca Ahmet, a famous Bektaşî figure believed to be a pupil of Hacı Bektaş-ı Veli, to highlight the importance of these türbes. Melekpaşazade Abdülkadir Efendi openly rejected the miracles of the sufi by stating, ‘If he is a saint, he will curse me’ (Veli ise beni çarpsın!). According to Esad Efendi, a reaction grew against the words of Melekpaşazade, who also made other negative connotations about Bektaşîs. Melekpaşazade’s attitude towards the miracles of saints is noteworthy since the belief in the Saint miracles (*kerâmet-i evliya*) is a requirement of belief in all the schools of the Islamic thought of Sunni and Shia Islam. Though he did not deliberately reject the possibilities of miracles, his wording seems to be received as offensive. Moreover, Melekpaşazade Abdülkadir Efendi was a high-ranking kadî. He should have known that such a critique of the saints could be received as Salafism. Ironically, Melekpaşazade was one of the names exiled later with the accusation of Bektaşîsm by the demand of Şeyhülislam. Esad Efendi, *Vakâ-Nüvis Esad Efendi Tarihi*, 650–651.

77 Fahri Maden, “Hacı Bektaş Veli Tekkesi’nde Nakşî Şeyhler ve Sırrı Paşa’nın Lâyhıası”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi* 59 (2011), 161.

78 Maden, “Hacı Bektaş Veli Tekkesi’nde Nakşî Şeyhler ve Sırrı Paşa’nın Lâyhıası”, 160.

79 Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları*, 81.

80 “... şöyle böyle diyerek bunun icrası pek gecikti”, BOA. HAT. 290/17386, 1242 (1827).

sible for destroying the lodges in Anatolia, referring to Hacı Ali Bey, and the *tekkes* in Istanbul were left untouched after their abolishment.⁸¹ Hacı Ali Bey's first success regarding this issue was demolishing the *Kızıldeli Sultan Tekkesi* in Dimetoka in 1828.⁸²

The collection of the books in the lodges was also taken seriously by the central government institutions, especially by the office of *şeyhülislam*. The books were the first to be mentioned while informing the sultan regarding the situation in the Bektaşî lodges of the capital.⁸³ The primary aim was the eradication of the 'dangerous' books, and the books were not evaluated in terms of their economic value. Similarly, when Esad Baba, one of the few figures of Bektaşî resistance in Rumelia, was arrested, Hacı Ali Bey, the officer who oversaw the confiscation process, supposedly realized an inappropriately commented Qur'anic verse in one of the books in Esad Baba's possession. Ali Bey's interest in the theological aspect of the topic is remarkable since he was not a member of the *ulema*. Esad Baba was sent to Istanbul with the book to be judged, ending with his execution. Similarly, while overseeing the confiscation, the government officers carefully listed the books in the lodges together with the other belongings.

The sultan's complaints about the speed of the operation seem valid when one considers the first reports about the Bektaşî lodges of Anatolia and Rumelia came in 1833, five years after the official decision to confiscate the properties of the lodges.⁸⁴ After the central government started to understand the situation more clearly, the income taken from these properties started to be channeled to the *Mansure* treasury. In the beginning, the plan was to directly administer the lands of the Bektaşî lodges by the hand of the central government. However, the income was much lower than expected due to lower demand from the locals and corruption happening in the administration of the lands, according to Barnes.⁸⁵ Moreover, the government complained of fraud and corruption in the administration and sales of the Bektaşî tithes, causing a loss of profit.⁸⁶ The lower demands for the Bektaşî endowment lands might be seen as the reflection of the popular discontent about the confiscation of these properties. On the other hand, this impact should not be exaggerated since Faroqhi documented sales of Bektaşî endowment lands in Southwestern Anatolia to various actors, including *ulema* families.⁸⁷ After this experiment, the lands started to be farmed out for ten-year periods beginning in 1838.⁸⁸

Overall, the confiscation proved to be financially insufficient shortly after the beginning of the operation. Apart from the logistic and technical problems in administrating these lands, the properties and their values were not significant. The most significant confiscation happened in *Abdal Musa Tekkesi* in Antalya, by eight thousand *dönüms* (an area measurement of approximately thousand square meters) of arable lands, which should have constituted a considerable amount but still not the whole properties owned by this lodge.⁸⁹ The total confiscated Bektaşî endowment lands of the other Anatolian lodges summed less than the lands

81 BOA, HAT, 291/17406, 1241 (1826).

82 BOA, Cevdet Evkaf (C. EV), 356/18055, 1243 (1828).

83 BOA, TS.MA.e, 711/58, 1242 (1827).

84 BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), 9771, 1248 (1832).

85 Barnes, *Evkaf-ı Hümayun*, 178.

86 Barnes, *Evkaf-ı Hümayun*, 177.

87 Faroqhi, *Anadolu'da Bektaşilik*, 169.

88 Barnes, *Evkaf-ı Hümayun*, 177.

89 Suraiya Faroqhi, "Bir Bektaşî Merkezinde Tarımsal Faaliyetler: Kızıldeli Tekkesi 1750-1830", trans. Deren Başak Akman Yeşilel and Ergün Cihat Çorbacı, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi* 53 (2010), 48.

taken from the Abdal Musa.⁹⁰ The situation was not much different in the Balkans.⁹¹ The amount of land and the number of valuable materials are quite insignificant in the confiscation records. Therefore, Faroqhi suspects that their true amount might have been concealed by local authorities.⁹² Furthermore, properties of the richest Bektaşî lodge of the empire, *Hacı Bektaş Tekkesi* in Kırşehir, were not touched but handed to the Nakşibendi order. The policy of preservation of the lodges older than sixty years did not change with economic incentives. The lands registered as private properties in the past were also exempted from confiscation and left to the inheritors as well.⁹³

Suraiya Faroqhi assumes the total income from the confiscations should be less than one million *kuruş* in an early study.⁹⁴ According to Maden, the thirteen-year confiscation process resulted in less than two million *kuruş* (cents) of income in total.⁹⁵ The economic value of this profit could be understood further when compared to the total revenue of the *Mansure* treasury. This treasury was specifically created to fund the newly established central army of Mahmud II after the abolishment of the janissary corps.⁹⁶ In 1840, the annual expenditure of the *Mansure* treasury was 18 million *kuruş*.⁹⁷ In the same year, the total income of the Ottoman treasury was around 420 million *kuruş*.⁹⁸ This shows that the thirteen-year operation hardly produced the monthly expense of the *Mansure* treasury to which the revenues of Bektaşî tithes were channeled. When the logistic expenses of a decade-long operation are considered, one might even speculate that the process could have caused a total deficit.

Thus, it can be concluded that the government did not prioritize the economic benefit as the main incentive for the confiscation of the Bektaşî lodges. It was shown above that, at the time of the confiscation decision, the central government did not even have reliable data about the number of the Bektaşî lodges in Istanbul. With no solid information regarding the Bektaşî lodges, it seems unlikely that the government hoped for a serious economic income from confiscating the Bektaşî endowment properties. On the other hand, this income still might have been seen as an additional economic resource for the *Mansure* army by the sultan.

4. Aftermath of the Abolishment of Bektaşî Lodges

Following the death of Mahmud II, the fortunes of the Bektaşî order underwent significant changes. Bektaşî sheikhs took over the old Bektaşî lodges, which had previously been handed over to the Nakşibendi order. Notably, the powerful and affluent *Hacı Bektaş-ı Veli Dergahı* in Kırşehir was reclaimed by the Bektaşîs shortly after Mahmud II's death. Interestingly, the late sultan seemed to have reconsidered his antagonism towards Bektaşîsm and even contemplated pardoning the sheikh of the Kırşehir lodge, Hamdulah Efendi, in

90 Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları*, 368.

91 Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları*, 369.

92 Suraiya Faroqhi, "Bir Bektaşî Merkezinde Tarımsal Faaliyetler: Kızıldeli Tekkesi 1750-1830", 44.

93 BOA, HAT, 293/17453, 1241 (1826).

94 Faroqhi, *Anadolu'da Bektaşîlik*, 177.

95 Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları*, 169.

96 Cengiz Orhonlu, "Hazine", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Access 27 November 2023).

97 Yavuz Cezar, "Tanzimat'ta Mali Durum", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 38/3-4 (1984), 326.

98 Cezar, "Tanzimat'ta Mali Durum", 326.

1832. However, the situation surrounding the administration of the lodge posed complications, as the sheikh's brother had been tasked with its management under the condition of following Nakşibendi traditions and rituals. Hamdullah Efendi's exile was partly attributed to his problematic relations with the locals, as recorded in Ottoman documents.

It seems that Sheikh Hamdullah managed to retain political influence and charisma, which is evident through the official requests for his pardon made by the governor of Sivas, Esad Pasha. Ultimately, the efforts of Esad Pasha, who later was appointed to the governorship of Aleppo, proved persuasive, and the local administration in Kırşehir granted the Sheikh a substantial income from the endowment's income.⁹⁹ In 1840, Hamdullah Efendi was officially pardoned by the central government and was given a considerable amount from the endowment's income. He did not return to Kırşehir and spent the remainder of his life in Amasya.

As seen in the story of Sheikh Hamdullah Efendi, Bektaşî sheikhs and dervishes gradually became more visible in public towards the end of the rule of Mahmud II. Apart from Hamdullah Efendi, there were several other Bektaşî leaders and dervishes pardoned in this period.¹⁰⁰ Following the sultan's death, the order seized numerous opportunities to expand its influence and reclaim several important lodges that had previously belonged to them. Among these was the Kırşehir lodge, where Nakşibendi sheikh Mehmed Said Efendi had been appointed in 1826. According to the story, Mehmed Said Efendi showed respect and affinity to Bektaşî dervishes by marrying off his daughter to one, which eased his relations with the dervishes. Later, his son Arif became a Bektaşî dervish.¹⁰¹ The Nakşibendis, however, failed to maintain significant control over the affairs of the lodge, with Bektaşî dervishes taking over after Mehmed Said Efendi's passing.¹⁰² A similar pattern can be seen in other Bektaşî lodges, including the *Şahkulu Sultan Tekkesi* in Merdivenköy, which was reclaimed by Bektaşîs soon after Mahmud II's death.¹⁰³ Especially during the reign of Sultan Abdülaziz, the ban on the order was informally lifted, though they formally functioned under the Nakşibendiyye.

After a decade of persecution, the Bektaşî order experienced a revival in the cultural, political, and social spheres. During the prohibition period, Bektaşîs sought different alliances, including with Freemasons, which led to the adoption of various Freemason traditions among the Bektaşîs.¹⁰⁴ This network-building contributed significantly to the order's prominence in the intellectual environment of the 19th century Ottoman society. However, despite this revival, the financial losses incurred during the prohibition period were never fully recovered. While the Bektaşî order demanded the restoration of old endowment properties during the reign of Abdülaziz, none of the properties seized by the central government were ever returned.¹⁰⁵

99 BOA, HAT, 501/24588, 1249 (1834).

100 Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları*, 205-206.

101 Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: 19. Yüzyıl* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 487.

102 Mustafa Alkan, "Hacı Bektaş-ı Veli Tekkesine Nakşibendi Bir Şeyhin Tayini: Merkezi Bir Dayatma ve Sosyal Tepki", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi* 57 (2011), 218.

103 M. Baha Tanman, "Şahkulu Sultan Tekkesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Access 10 January 2023).

104 Ahmet Yaşar Ocak, "Bektaşîlik", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Access 21 February 2021).

105 Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları*, 233.

Mahmud II's anti-Bektaşî policy did not lead to the eradication of the order. From an economic standpoint, the gains were not substantial, and the Nakşibendi order failed to replace the Bektaşî order effectively. Instead, the policy resulted in a shift in the central government's ability to penetrate the religious domain. The government exerted its authority to confiscate Bektaşî endowment lands, which were traditionally protected by Islamic law and guarded by the *ulema*. However, in return for their cooperation, the political power reassured the *ulema* and sufis about the limits of this intervention.

In the aftermath of the Bektaşî persecution, the central government expanded its control over the religious domain even more aggressively. The establishment of the Ministry of Imperial Religious Endowments in 1826 aimed to create a bureaucracy responsible for managing the financial and bureaucratic needs of the imperial religious endowments. Contrary to the Bektaşî endowments, these endowments were launched by the different members of the dynasty, which gave the sultan added legitimacy in establishing the Ministry.

Over time, this expansion led to the loss of economic power for the *ulema*, who had traditionally held authority over endowments. The Ministry of Religious Endowments assumed control over the majority of the endowments throughout the empire by 1835. As a result, the *ulema*, who had the primary status in administering endowments, lost their economic power. The expansion of the central institutions lasted over ten years, in which, by 1835, the Ministry of Religious Endowments took control of most of the endowments throughout the empire.¹⁰⁶ On the other hand, all the endowments that the Ministry took were 'imperial endowments.'

The central government exempted eight categories of endowments from the Ministry of Religious Endowments, which were historically rooted and established. These exemptions were in three categories: (1) the endowments of the founding ghazîs, (2) the endowments of the sufi orders, and (3) the endowments that were traditionally administered only by their trustees.¹⁰⁷ The endowment of Hacı Bektaş-ı Veli was included in the second category and continued to be administered independently by the Bektaşî order. Bektaşîs not only revived their place in public but also managed to keep the most important financial source of the order, although a considerable amount of land was lost to the central administration over time.¹⁰⁸ In 1840, with the new administrative mentality of Tanzimat, it was decreed that all the properties of the lodges were to be governed by the central authorities, and the profit would be distributed apart from four sufi properties that were kept exempt.¹⁰⁹ As the story goes, the endowments and their institutions never had sustainable property income and were stuck in an economic crisis.

106 Barnes, *Evkaf-ı Hümayun*, 156.

107 Barnes, *Evkaf-ı Hümayun*, 167–168.

108 M. Baha Tanman, "Hacı Bektaş-ı Veli Külliyesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Access 9 January 2023).

109 BOA, C.EV, 538/27168, 1256 (18).

CONCLUSION

In conclusion, it seems that the decision to abolish Bektaşî lodges and confiscate their endowment properties was not primarily driven by economic considerations. Instead, the available documents indicate the process as a product of the central government institutions' legalistic mindset. The sultan sought to establish a new state mentality that could penetrate even the most protected non-state domains like endowment lands. The association of Bektaşî lodges with the janissary corps posed a perceived threat to the central government's authority, prompting the project. However, in financial terms, the endeavor proved to be a failure, generating meager income for the treasury. Nonetheless, in the political context, modern state institutions demonstrated their increasing intrusiveness in various aspects of life. This intervention into Bektaşî religious endowments marked a new phase in Ottoman religio-politics, eroding the autonomies of religious and judiciary domains in favor of state control.

Another significant aspect of this process was the overlooked resistance from the *ulema* against state interventions in Bektaşî lodges. The *ulema* and the pro-Bektaşî wing of the government employed various strategies to protect lodges and their properties. They limited the definition of apostate and advocated for individual rulings for all dervishes, as well as protecting certain religious endowments, such as the one in Kırşehir, and delaying confiscations with various excuses. On the other hand, the sultan was cognizant of the *ulema*'s agency and employed cautious language in the decree concerning the destruction of Bektaşî lodges. Both the *ulema* and the government engaged in legal discourse, delving into intricate details, including exempting lands registered as private properties under the lodges. The *ulema*'s resistance bore fruit, as several Bektaşî lodges were safeguarded under different pretenses.

Despite the state's efforts, Bektaşîs continued to maintain a presence in the cultural and intellectual life of the empire. In contrast, the *ulema* and other sufi groups gradually diminished their economic and political autonomy under the central government's growing authority. This period marked a significant shift in the balance of power between the central government and religious institutions, setting the stage for further transformations in the Ottoman state's religious landscape.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

BIBLIOGRAPHY

1. Archival Documents

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (Presidency State Archives of the Republic of Turkey, Department of Ottoman Archives), (BOA).

- Cevdet Adliye (C. ADL).
 Cevdet Evkaf (C. EV).
 Hatt-ı Hümayun (HAT).
 Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d.).
 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA. e).

2. Books, Articles, and Encyclopedia Entries

- Ahmet Lûtfi. *Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*. ed. Ahmet Hezarfen. 8 Volumes. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Alkan, Mustafa. "Hacı Bektaş-ı Veli Tekkesine Nakşibendî Bir Şeyhin Tayini: Merkezî Bir Dayatma ve Sosyal Tepki". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi* 57 (2011), 213–223.
- Aşıkpaşazade. *Osmanoğulları'nın Tarihi*. trans. Kemal Yavuz - M. A. Yekta Saraç. İstanbul: K Kitaplığı, 2003.
- Ayar, Talip. *Sabbâflar Şeyhizâde Mehmed Es'ad Efendi'nin "Üss-i Zafer" Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Kayseri: Erciyes University, Institute of Social Sciences, Master's Thesis, 2005.
- Barnes, John Robert. *Evkaf-ı Hümayun: Vakıf Administration Under The Ottoman Ministry for Imperial Religious Foundations 1839 to 1875*. Los Angeles: University of California, Ph.D. Dissertation, 1980.
- Baş, Eyüp. "Ahmed Yesevî'nin Bektaşîlik, Alevîlik Üzerindeki Etkileri ve Osmanlı Dini Hayatındaki İzleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 21–53. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_000001077
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. ed. Ahmet Kuyaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 7th Ed., 2005.
- Beydilli, Kemal. "Yeniçeri". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Accessed July 12, 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yeniceri>
- Birge, John Kingsley. *Bektaşîlik Tarihi*. trans. Reha Çamuroğlu. İstanbul: Ant Yayınları, 1991.
- Bosworth, C. E. et al. "Siyâsa". *Encyclopaedia of Islam (2. Edition)*. ed. P. Bearman et al. Brill, 2012. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/siyasa-COM_1096?lang=en

- Çamuroğlu, Reha. *Yeniçerilerin Bektaşiliği ve Vaka-i Şerriye*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2006.
- Cezar, Yavuz. "Tanzimat'ta Mali Durum". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 38/3-4 (1984), 291-342.
- Esat Efendi. *Vak'a-Nüvis Es'ad Efendi Tarihi: Bâbir Efendi'nin Zeyl ve İlâveleriyle: 1237-1241/1821-1826*. ed. Ziya Yılmaz. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000.
- Faroqhi, Suraiya. *Anadolu'da Bektaşilik*. trans. Nasuh Barın. İstanbul: Simurg, 2003.
- Faroqhi, Suraiya. "Bir Bektaşî Merkezinde Tarımsal Faaliyetler: Kızıldeli Tekkesi 1750-1830". trans. Deren Başak Akman Yeşilel and Ergün Cihat Çorbacı. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi* 53 (2010), 35-58.
- Gül, Abdulkasım. "Bir Efsanenin Gücü: Yeniçeri-Bektaşilik Münasebetinin Tarihi Gelişiminin İncelenmesi". *Tarih Dergisi* 77 (July 2022), 107-163. <https://doi.org/10.26650/iurd.1080819>
- H. Yunus, Apaydın. "Siyâset-i Şer'iyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Access 22 October 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/siyaset-i-seriyye>
- Hasluck, F.W. *Christianity and Islam Under the Sultans*. Oxford: Clarendon Press, 1919.
- Heyd, Uriel. "The Ottoman Ulama and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II". *The Modern Middle East: A Reader*. ed. Albert Hourani et al. Berkeley: University of California Press (1993), 30-57.
- İbn Abidin. *Redd'ül Muhtar*. trans. Ahmed Davudoğlu. 18 Volumes. İstanbul: Şamil Yayınları, 1983.
- İpşirli, Mehmet. "Mekkîzâde Âsım Efendi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Access 6 January 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/asim-efendi-mekkizade>
- Kara, Cem. *Sınırları Aşan Dervişler: Bektaşiliğin Kültürel İlişkileri 1826-1925*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2023.
- Küçükyağcı, Erdal. *Turna'nın Kalbi: Yeniçeri Yoldaşlığı ve Bektaşilik*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2010.
- Levy, Avigdor. "The Ottoman Ulema and the Military Reforms of Sultan Mahmud II". *Asian and African Studies* 7 (1971), 13-39.
- Maden, Fahri. *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşiliğin Yasaklı Yılları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Maden, Fahri. "Hacı Bektaş Veli Tekkesi'nde Nakşî Şeyhler ve Sırrı Pasha'nın Lâiyhası". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi* 59 (2011), 159-180.
- Maden, Fahri. "Yeniçerilik-Bektaşilik İlişkileri ve Yeniçeri İsyanlarında Bektaşiler". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi* 73 (2015), 173-202.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Bektaşilik". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Access 21 February 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bektasilik>
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Hacı Bektaş-ı Veli". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Access 13 July 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/haci-bektas-i-veli>

- Orhonlu, Cengiz. "Hazine". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Access 27 November 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hazine>
- Ortaylı, İber. "Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi". *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 6 (1995), 281–287. https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000247
- Özcan, Serpil. *XIX. Yüzyıl İstanbul Tekkeleri ve Mekânsal Konumlanışları*. İstanbul: İstanbul Şehir University, Institute of Social Sciences, Master's Thesis, 2020.
- Özel, Oktay. "Limits of the Almighty: Mehmed II's 'Land Reform' Revisited". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 42/2 (1999), 226–246.
- Öztürk, Nazif. "Evkâf-ı Hümayun Nezâreti". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Access 12 June 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/evkaf-i-humayun-nezareti>
- Tanman, M. Baha. "Hacı Bektaş-ı Veli Külliyesi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Access 9 January 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/haci-bektas-i-veli-kulliyesi>
- Tanman, M. Baha. "İstanbul Tekkeleri". *Büyük İstanbul Tarihi*. 8/410–427. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2016. <https://istanbultarihi.ist/319-istanbul-tekkeleri>
- Tanman, M. Baha. "Şahkulu Sultan Tekkesi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Access 10 January 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sahkulu-sultan-tekkesi>
- Turhan, Fatma Sel. *Rebelling for the Old Order: Ottoman Bosnia, 1826-1836*. İstanbul: Boğaziçi University, Institute of Social Sciences, Ph.D. Dissertation, 2009.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*. 2 Volumes. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3rd Ed., 1988.
- Varol, Muharrem. *Islahat Siyaset Tarikat: Bektaşiliğin İlgası Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Tarikat Politikaları (1826-1866): Yanya, Selanik ve Edirne Tatbikatı*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- Yücer, Hür Mahmut. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: 19. Yüzyıl*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

Kuzey Afrika'da Nüfuz Mücadelesi ve Salih Münir Bey'in Diplomatik Girişimleri

THE STRUGGLE FOR INFLUENCE
IN NORTH AFRICA AND SALİH
MÜNİR BEY'S DIPLOMATIC
INITIATIVES

KASIM HIZLI*
SACİT UĞUZ**

ÖZ ABSTRACT

1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması'yla ortaya çıkan yeni düzen, Osmanlı Devleti için sorun çözücü olmaktan ziyade mevcut problemleri artırmaya yönelik maddeler içermektedir. Antlaşma, imparatorluğun büyük toprak kayıpları yaşamasına sebep olduğu gibi Fransa ve İngiltere'nin etkisine aldığı Tunus ve Sudan gibi bölgelere sınır olan Trablusgarb ve Bingazi'yi işgale müsait hâle getirdi. Osmanlı İmparatorluğu ekonomik ve askerî açıdan zayıf durumda olduğundan işgal girişimlerine uluslararası antlaşmaların sağladığı imkânlar çerçevesinde hukukî yollarla cevap vermeye çalıştı. Bu çalışmada, sömürgecilik yarışında hedef hâline gelen Osmanlı'nın Afrika'daki toprakları ve nüfuz alanlarının korunması yönündeki diplomatik girişimler, Paris Büyükelçisi Salih Münir Bey'in faaliyetleri üzerinden incelenmiş, Münir Bey'in Yıldız Sarayı'nın dış politika tercihlerine yaptığı etki tespit edilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Arşivi'nde mahfuz belgeler ile konu hakkındaki ikincil kaynaklar üzerine inşa edilen çalışmanın kapsamı Münir Bey'in elçilik yıllarıyla (1896-1908) sınırlıdır.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Afrika, Hinterland, Trablusgarb, Salih Münir Bey, II. Abdülhamid.

The Treaty of Berlin signed in 1878 caused the Ottoman Empire to suffer great territorial losses, moreover, major Ottoman holdings in North Africa, Tripoli and Benghazi came under the threat of occupation by France and Britain, which controlled the neighboring Tunisia and Sudan respectively. The Ottoman Empire did not have the military and economic means to counteract these threats, thus it was forced to rely on legal and diplomatic measures within the framework of international treaties. One of the prominent diplomats in this regard was the Ottoman Ambassador to Paris, Salih Münir Bey. Focusing on the activities of Salih Münir Bey as ambassador for more than a decade (1896-1908), this study analyses the diplomatic attempts to protect the Ottoman territories and spheres of influence, which became a target in the colonial race in Africa, as well as Münir Bey's influence on the foreign policy decisions of the Ottoman court.

Keywords: North Africa, Tripoli, Hinterland, Salih Münir Bey, Abdulhamid II.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 6 Temmuz 2023 | Date Received: 6 July 2023
Kabul Tarihi: 19 Ağustos 2023 | Date Accepted: 19 August 2023

ATIF | CITATION

Hızlı, Kasım - Uğuz, Sacit. "Kuzey Afrika'da Nüfuz Mücadelesi ve Salih Münir Bey'in Diplomatik Girişimleri". *Kadim* 7 (Nisan 2024), 93-112. doi.org/10.54462/kadim.1309866

* Dr., T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul, kasimhizli@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7265-5522.

** Doç. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, sacituguz@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0412-8250.

GİRİŞ

Büyük toprak kayıplarıyla sonuçlanan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, imparatorluğun uluslararası dengedeki yeri hakkında önemli kararların uygulamaya konulduğu bir sürecin başlamasına yol açtı. 1856 Paris Antlaşması'yla Osmanlı Devleti lehine oluşan denge yok oldu ve geniş Osmanlı topraklarının paylaşımına imkân sağlayan bir durum ortaya çıktı. Osmanlı Devleti bu harbe kadar dış politikada “mevcudu muhafaza” ilkesiyle hareket ederken Berlin Antlaşması'ndan sonra “olabildiğince az kaybetme” noktasına geriledi.¹

Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün, ancak birkaç büyük gücün güvencesi ve yardımıyla sağlanabileceği düşüncesindeydi.² Ancak bu, ittifaklar sistemine dâhil olmak anlamına gelmiyor, büyük güçler arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanarak mümkün olduğu kadar tarafsız kalmak esasına dayanıyordu.³ Sultan Abdülhamid, blok ittifaklardan birine girmenin avantajdan çok dezavantaj getireceği kanaatindeydi. Bir ittifak bloğuna dâhil olmak, büyük güçler arasında yaşanacak sorunlarda taraf tutmak zorunda kalacak olan devleti olumsuz etkileyebilir ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde olduğu gibi İngilizlerden yardım beklentisiyle savaşa giren imparatorluğun tekrar benzer felaketler yaşamasına sebep olabilirdi.⁴

Bu arada Almanya karşısında 1871 yılında yaşadığı Sedan yenilgisiyle prestij kaybı yaşayan Fransa, Avrupa kıtasının yükselen gücü Almanya'nın ataklarını önlemek için bölgedeki konumunu sağlamlaştırmaya çalışmaktaydı. Almanya ise bu savaşın intikamını almaya çalışan Fransa'yı Avrupa kıtasından İngiltere ya da başka bir güçle çatışabileceği alanlara yönlendirmek istiyordu. Bu amaçla 1878 Berlin Kongresi'nde Fransa'yı Tunus'u işgale teşvik etti.⁵ Bu işgali kabul etmeyen Osmanlı Devleti ise Kuzey Afrika'daki hâkimiyet bölgelerini takviyeye başladı. Bu şekilde hem Fransız tehlikesi engellenecek hem de Tunus'un Fransızlarca işgaliyle Trablusgarb'ı kendi mülkü olarak gören İtalya'nın emellerine set çekilecekti.⁶

Osmanlı ile Fransa arasında Tunus'un işgaliyle başlayan güven kaybı yıllar geçtikçe arttı. Üstelik bu süreçte iki devlet arasında çatışmalara kapı aralayan başka sorunlar da vardı: Fransa'nın kapitülasyonların sınırlarını zorlayarak imtiyazlardan olabildiğince yararlanmaya çalışması, Katolikleri himaye politikası ve Mısır Meselesi'nde İngiltere'ye karşı Osmanlı ile iş birliği görüntüsü verse de bu iş birliğini somutlaştıracak pozisyona girmemesi bu cümleden-

- 1 Murat Özyüksel, “Abdülhamit Dönemi Dış İlişkileri”, *Türk Dış Politikasının Analizi*, ed. Faruk Sönmezoglu (İstanbul: Der Yayınları, 1998), 5-6; Namık Sinan Turan, *İmparatorluk ve Diplomasi* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015), 428-429.
- 2 Sultan bu durumu şöyle ifade etmektedir: “Devlet-i Aliye'nin bulunduğu nokta-i coğrafiye nazaran bihakkin muhafaza-i asayiş etmesi dostluklarına asla tagayyür gelmeyecek birkaç Avrupa devletinin dostluk ve muavenetlerine istinad edip o devletlerin hüsn-i niyetlerini bilmesine ve Avrupa mehâfil-i siyasiyesince dahi Devlet-i Aliye'nin bekasıyla tamâmi-i istiklâliyetini muhâfaza eder devletler bulunduğu malûm olmasına mütevakıftır ki işte ol vakit Devlet-i Aliye bütün cihâmın tahsinini kazanacak surette bihakkin asayiş muhâfaza ile islaha muhtaç bir şey varsa onları islah eylemeye meydan bulabilir” Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı Defterleri (Y.EE.d), 1117, 6 Rebiulahir 1315 (3 Eylül 1897).
- 3 Selim Deringil, “II. Abdülhamid'in Dış Politikası”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 2/306; Selim Deringil, “Some Comments on the Concept of Legitimacy in the Foreign Policy of Abdulhamid II”, *Studies on Ottoman Diplomatic History* (İstanbul: The ISIS Press, 1987), 1/98.
- 4 F.A.K. Yasamee, *Abdülhamid'in Dış Politikası Dâvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888*, çev. Yusuf Selman İnanç (İstanbul: Kronik Yayınları, 2018), 79.
- 5 Rumbeyoğlu Fahreddin-Mehmed Nabi, *Trablusgarb, Bingazi ve Cezair-i İsna Aşer Meseleleri* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1334), 4.
- 6 Engin Deniz Akarlı, “The Defence of the Libyan Provinces (1882-1908)”, *Studies on Ottoman Diplomatic History* (İstanbul: ISIS Press, 1990), 5/76.

di.⁷ Osmanlı-Fransız gerginliğini artıran bir diğer önemli sebep ise Fransa'nın Trablusgarb ve Tunus hinterlandındaki konumunu güçlendirmek için İngiltere ile Mısır mukabilinde anlaşmasıydı.⁸

Bu çalışmada, Afrika'daki sömürgecilik yarışında hedef haline gelen Osmanlı toprakları ve nüfuz alanlarının korunması yönündeki diplomatik girişimler, Paris Büyükelçisi Salih Münir Bey'in⁹ faaliyetleri üzerinden incelenmiş ve Münir Bey'in Yıldız Sarayı'nın dış politika tercihlerine yaptığı etki tespit edilmeye çalışılmıştır. Konu hakkındaki çalışmaların başlıcası Mehmed Nuri ve Mahmud Naci'nin *Trablusgarb*¹⁰ isimli eseri ile Rumbeyoğlu Fahreddin ve Mehmed Nabi'ye ait olan *Trablusgarb, Bingazi ve Cezair-i İsna Aşer Meseleleri*¹¹ isimli eserlerdir. Bu eserlerden ilki Trablusgarb ve hinterland doktrini hakkında geniş değerlendirmeler içeren ilk eserdir; ikincisi ise Osmanlı hariciyesi için hazırlanmış küçük bir risaledir. Konu hakkında Engin Deniz Akarlı'nın bölgedeki Osmanlı savunma sisteminin güçlendirilmesine yönelik faaliyetleri ele aldığı bir makalesi bulunmaktadır.¹² Konu hakkında literatüre katkı sağlayan en önemli çalışma ise Abdurrahman Çaycı'ya aittir.¹³ Bu çalışmada Osmanlı ve Fransız Arşivi'nden belgeler kullanılarak bölgedeki Türk-Fransız rekabeti uluslararası ilişkiler disiplini açısından incelenmiştir. Muhammed Tandoğan, konuya dair son çalışmalardan birini hazırlamıştır. Bu çalışmada bölgenin önde gelen kabilelerinden Tevârikler, Osmanlı Devleti'yle olan münasebetleri bağlamında kapsamlı bir değerlendirmeye tâbi tutulmuştur.¹⁴ Konu hakkındaki son çalışmalardan bir diğeri Mostafa Minawi'ye aittir.¹⁵ Osmanlı'nın 1885 Berlin Konferansı'na katılımı ve bölgedeki hukukunu savunma girişimleri, büyük güçlerinkine benzer tarzda "empyralist" bir teşebbüs olarak ele alınmıştır. Konuya dair son çalışma ise bölgedeki Osmanlı faaliyetlerini II. Abdülhamid'in yaveri Azmzâde Sadık el-Müeyyed'in hayat hikâyesi çerçevesinde inceleyen Ömer Faruk Can'ın kaleme aldığı doktora tezidir.¹⁶

- 7 Süleyman Kızıltoprak, "II. Abdülhamid ve Mısır'ın İngiliz İşgaline Karşı Bağımsızlık Mücadelesi", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, haz. Mehmet Metin Hülagü vd. (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011), 5/78.
- 8 Necati Çavdar, "II. Abdülhamid Devri Osmanlı Dış Politikası", *Türk Dış Politikası (1830-1989)*, ed. Serkan Kekevi vd. (Ankara: Berikan Yayınları, 2017), 219.
- 9 Salih Münir Bey (Paşa) (1857-1939): Nafia Nazırı Çorluluzâde Mahmud Celaleddin Paşa'nın oğludur. Mekteb-i Sultani'de eğitim görmüştür. II. Abdülhamid'le şehzadelik yıllarında tanışarak himayesine girmiştir. Tahta çıktıktan sonra padişahın yakınları arasına katılmıştır. 1872 yılında Bâbüali Tercüme Odası'nda göreve başlamış, 1879 yılında Orman ve Meadin Nezareti Mektupçuluğu'na getirilmiştir. 1888 yılında diplomasi mesleğine adım atarak Hariciye Nezareti Mektupçuluğu'na tayin edilmiş, 1890 yılında bu göreve ek olarak Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüğü'ne atanmıştır. 1895 yılının Aralık ayında Paris Büyükelçisi olup 20 Mart 1903'te paşalık unvanı almıştır. Jön Türk Devrimi sonrası 1908 yılında elçilikten azledilmiştir. Hayatının son yıllarında İstanbul'da Başvekâlet Arşivi'nde çalışmış, dış politika yazıları ve anılarını tefrika etmiştir. Kasım Hızlı, *Sultanın Sefiri Salih Münir Paşa: II. Abdülhamid, Jön Türkler, Diplomasi* (İstanbul: Timaş Akademik Yayınları, 2022), 26-55.
- 10 Mehmed Nuri-Mahmud Naci, *Trablusgarb* (İstanbul: Donanma-yı Osmâni Muâvenet-i Milliye Cemiyeti, 1330), 194.
- 11 Rumbeyoğlu Fahreddin-Mehmed Nabi, *Trablusgarb, Bingazi ve Cezair-i İsna Aşer Meseleleri* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1334), 25.
- 12 Akarlı, "The Defence of the Libyan Provinces (1882-1908)", 76.
- 13 Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahrâda Türk Fransız Rekabeti (1858-1911)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995).
- 14 Muhammed Tandoğan, *Büyük Sahrâda Son Osmanlı Tebaası Tevârikler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018).
- 15 Mostafa Minawi, *Osmanlılar ve Afrika Talam Sahrâdan Hicaz İmparatorluk ve Diplomasi*, çev. Ayşen Gür (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2018).
- 16 Ömer Faruk Can, *Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati: Azmzade Sadık el-Müeyyed Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1860-1910)* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

1. Fransa'da Proaktif Bir Büyükelçi: Salih Münir Bey

1895 yılında Osmanlı başkentini sarsan Ermeni olaylarının sebep olduğu sıkıntılı süreci aşmaya çalışan II. Abdülhamid, çözümü doğrudan doğruya kendine bağlı kadroları iş başına getirmekte buldu.¹⁷ Bu doğrultuda attığı adımlardan biri, yakın adamlarından Hariciye Mektupçusu Salih Münir Bey'i Paris Büyükelçisi olarak atamak oldu.¹⁸

Münir Bey, II. Abdülhamid'in saray kadrosu içerisindeki bendelerinden biriydi. 19. yüzyılın sonunda Avrupa diplomasisinin önemli merkezlerinden biri olan Paris Büyükelçiliği'ne tayin edilmesinde bu yakınlığın kayda değer bir etkisi vardı. Nitekim elçiliği süresince rutin görevlerinin yanı sıra padişahın aldığı özel emirleri yerine getirmekle görevlendirildi. Kimi zaman elçilik görevlerinin sınırlarını aştığı için "Sarayın Dışişleri Bakanı" gibi hareket etmekle itham edilen Münir Bey, elçiliğe ait resmî yazışmaları Bâbıâlî üzerinden, mahrem yazışmaları ise Mabeyn üzerinden yürüttü. Gündem değişikliklerini padişaha günlük telgraflarla kısa ve öz şekilde aktardığı gibi bölgesel ve küresel konuları ele aldığı siyasi raporlarında Yıldız Sarayı'nın dış politika tercihlerine etki etmeye çalıştı.¹⁹

Aynı dönemde Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren bölgesel ve küresel konularla ilgili II. Abdülhamid'in sahada görevlendirdiği ya da görüş istediği başka devlet adamları da vardı. Trablusgarb özelinde bakıldığında 1870'ler ve 1880'lerde bölgede görev yapan Mustafa Asım Paşa ve Mustafa Fâik Paşa gibi ileri görüşlü devlet adamlarının bu bölgeleri Osmanlı topraklarına katmaya çalışma girişimleri değerlidir. Ancak sonraki valilerden Ahmed Rasim Paşa'nın ihmalleri bu girişimleri sonuçsuz bırakmıştır.²⁰ Ayrıca bölgenin önde gelen dinî gruplarından Senûsiler nezdine gönderilen Sadık el-Müeyyed'in faaliyetleri de Osmanlı Devleti'nin bölge ile olan bağlarını güçlendirmeye hizmet etmiştir.²¹

Münir Bey ise bölgede görevlendirilen ya da görüşüne başvurulmuş devlet adamlarından birkaç yönden ayrışıyordu. Birincisi padişaha şehzadelğinde intisap ettiği için geniş kredisi vardı. Uzun yıllara dayanan tanışıklık ve kişisel yeteneği sayesinde padişah üzerinde kısmen nüfuz kurabiliyordu. İkincisi, önemli diplomasi merkezlerinden biri olan Paris'e geniş yetkilerle tayin edilmişti. Münir Bey, sarayın sağladığı geniş kredi ve kişisel yetenekleri çerçevesinde, imparatorluğu ilgilendiren potansiyel problemler ve tehditlere karşı önleyici tedbirler alabilmek için dönemin diğer diplomatlarına nazaran daha etkili ve proaktif bir dış politika sergiliyordu. Bu politika özellikle Bulgaristan'ın yayılmacı politikasına karşı küçük Balkan devletleriyle oluşturulmaya çalışıldığı Balkan İttifakı girişimi ve Fransa'nın Trablusgarb hinterlandındaki tasarılarına karşı hazırladığı nota ve raporlarda kendini göstermiştir.²²

17 Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1986), 113-114.

18 "Fransız devlet adamlarıyla doğrudan doğruya temasta bulunarak Fransa'nın İngiltere ile anlaşmasına hâil olmanın çarelerini bulmaya ve İngiltere'nin Rusya'yı kendi fikrine imâle edememesi için de Fransa'nın nüfuzundan istifadeyi temine çalışmak üzere alalecele beni sefaret hizmetiyle Paris'e gönderdi." Bk. Salih Münir Çorlu, "Ecnebi Fikirlerine Sükûn Vermeye Çalışırken", *Cumhuriyet* (3 Birincikanun 1934), 5.

19 Hızlı, *Sultanın Sefiri: Salih Münir Paşa*, 270-273.

20 Mehmed Nuri-Mahmud Naci, *Trablusgarb* (İstanbul: Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti, 1330), 165-167.

21 Can, *Sadık el-Müeyyed Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri*, 53-68.

22 Balkan İttifakı konusunda bk. Hızlı, *Sultanın Sefiri: Salih Münir Paşa*, 125-138.

Salih Münir Bey'in büyükelçi olduğu dönemde Fransa'nın bölgede uygulamak istediği politika, Osmanlı üzerindeki nüfuzunu güçlendirmeye yönelikti. Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü zaafiyet, emperyal gücü giderek artan Fransa'nın yayılcı politikalarını kolaylaştırıyordu.²³ Osmanlı toprakları üzerindeki nüfuz alanlarını artırmaya çalışan Fransa, bir taraftan da Osmanlı Devleti'nin bütünüyle Alman etkisine girmemesi yönünde politika üretiyordu. Hamidiye idaresi ise Fransa ile arasındaki çatışma alanlarına rağmen Osmanlı Devleti Fransa ile anlaşma zemini arıyor, özellikle Mısır Meselesi sebebiyle İngiltere ve Fransa arasındaki çatışma alanlarından besleniyordu.²⁴

Münir Bey, Paris Büyükelçiliği'ne tayin edildiği dönemde Osmanlı ile Fransa arasında Mısır Meselesi sebebiyle İngiltere'ye karşı örtülü bir anlaşma olsa da Osmanlı'nın Fransız işgalinde bulunan Tunus üzerindeki hak iddiasını sürdürmesi ve Fransa'nın Tunus üzerinden Trablusgarb'a yaptığı sızmalar iki devlet arasında anlaşmazlıklara sebep olmaktaydı.²⁵ II. Abdülhamid, Tunus-Trablusgarb sınırında sıklıkla yaşanan hareketlilikler sebebiyle Münir Bey'in Fransız Dışişleri Bakanı ve icap ederse Fransız reis-i cumhuru ile görüşmesini istiyordu. 1898 yılında gerçekleşen görüşmelerde Fransız askerleri tarafından yapılan sızmaların Osmanlı ile Fransa arasındaki ilişkilere zarar vermemesi, Osmanlı elçisi tarafından Fransız yetkililere bildirilmiş ve Fransa'nın "muvakkat işgali" altında bulunan Tunus eyaleti ile Trablusgarb sınırında yaşanan problemlerin iki devletin komutanları aracılığıyla çözülebileceği vurgulanmıştır.²⁶ Fransız yetkililer ise sınır üzerindeki anlaşmazlıkların, kabileler arasındaki çapul ve yağma hareketlerine karşı alınan tedbirlerden kaynaklandığını belirtmişlerdir.²⁷

Osmanlı sınırlarının imparatorluklar arası rekabetin sınır alanlarına dönüştüğü²⁸ ve olayların beklenmedik bir hızda gelişip sonuçlandığı böyle bir dönemde Hamidiye idaresi, bu görüşmelerle Fransa'nın Tunus'u işgalini kabul etmediğini Salih Münir Bey aracılığıyla şifahi olarak hatırlatıyor ve Trablusgarb konusundaki hassasiyetini de vurguluyordu. Bunun yanında Hamidiye idaresi, Afrika'nın paylaşımı konusunun karara bağlandığı 1885 Berlin Konferansı'nın²⁹ ardından, İtalyan işgaline karşı Trablusgarb'da birtakım askerî ve idari reformlara girişti.³⁰ Yapılan bu reformlarla bölgedeki varlığını takviye etmeyi ve Trablusgarb'ı kendi kendini muhafaza edecek duruma getirmeyi amaçlamaktaydı.³¹

23 L. Bruce Fulton, "Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Alfa Yayınları, 2013), 219-223.

24 Akarlı, "The Defence of the Libyan Provinces (1882-1908)", 80.

25 Akarlı, "The Defence of the Libyan Provinces (1882-1908)", 76.

26 BOA, Y.EE.d, 1117, 25 Ramazan 1315 (16 Şubat 1898).

27 BOA, Yıldız Perakende Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik Evrakı (Y.PRK.EŞA), 28/86, 27 Ramazan 1315 (18 Şubat 1898).

28 Minawi, *Osmanlılar ve Afrika Talanı*, 38.

29 Berlin Konferansı: 15 Kasım 1884'te Alman şansölyesi Otto von Bismarck'ın öncülüğünde toplanan ülkeler, 26 Şubat 1885'te Genel Berlin Senedi'ne imza attılar. Bismarck, Berlin Konferansı'nın Kongo havzasında serbest ticaret alanı sağlamak amacıyla toplandığını söylese de Berlin Konferansı Afrika'da "efektif işgal" ve "temellük/sahip olma" devresini başlattı. Zira 37 maddelik senette, en önemli madde hâkimiyet hakkının yalnızca fiilen işgal (corpus occupandi) edilmiş topraklar üzerinde kurulabileceğini vurguluyordu. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 416-417.

30 Akarlı, "The Defence of the Libyan Provinces (1882-1908)", 77.

31 Nevzat Artuç, "II. Abdülhamid Dönemi Trablusgarb'ta Hamidiye Alaylarının Teşkili", *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 1/55-78.

2. Denge Politikası Sona Ererken Salih Münir Bey'in Girişimleri

Salih Münir Bey, 13 Nisan 1896'da Fransız hariciyesiyle yaptığı görüşmede Osmanlı ile Fransa arasında Mısır konusunda bir ittifak zemini aradı. II. Abdülhamid'in talimatıyla gerçekleşen bu görüşmede Fransa Dışişleri Bakanı Léon Bourgeois ittifak teklifine olumlu yaklaştı. Ancak İngiltere'nin Mısır'daki işgaline karşı ortak hareket etme amacı taşıyan ve Osmanlı-Fransa-Rusya ittifakı şeklinde planlanan bu tasarı sonuçsuz kaldı. Görüşmenin sonuçsuz kalmasında Fransa'daki hükümet değişikliğinin yanı sıra padişahın mütereddit tavrı da belirleyici oldu. Osmanlı Devleti'nin askerî ve ekonomik bakımdan içinde bulunduğu zayıf durum, bu süreçte II. Abdülhamid'i statüko yanlısı olmaya itiyor, bu ise aktif bir dış politika sergilemekten ziyade duruma göre tavır almayı gerektiriyordu. Padişah, sonunu kestiremediği işlere girmiyor ve büyük güçlerle ilişkisini "frenlenebilecek" seviyede tutuyordu.³² Bu sebeple Salih Münir Bey'in elçiliğinin ilk yılında Kuzey Afrika özelinde giriştiği bu teşebbüsün, Fransa'daki hükümet değişikliği ile II. Abdülhamid'in böyle bir anlaşmanın muhtemel sonuçlarından çekinmesinden dolayı sonuçsuz kaldığı söylenebilir.

Osmanlı Devleti'nin Fransa ile ittifak kurma girişiminin sonuçsuz kaldığı bu dönemde, Akdeniz havzası üzerinde çıkar çatışması yaşayan İngiltere ile Fransa, 19. yüzyılın sonunda anlaşma zemini buldu. Ancak ilerleyen süreçte Avrupa ve Akdeniz'deki tüm dengeleri değiştirecek olan bu anlaşmanın hemen öncesinde iki devlet arasındaki savaş beklentilerini artıran Faşoda krizi başgösterdi.³³ II. Abdülhamid, Kuzey Afrika'nın kaderini belirleyecek olan Faşoda sorunu devam ederken mevcut durumu fırsat bilerek İstanbul ziyaretinden dönen Alman imparatoru II. Wilhelm ile Fransa hükümeti arasında bir yakınlaşma için Münir Bey'e ilginç bir teklifte bulundu. Padişah, II. Wilhelm'i taşıyan yatın hava muhalefeti sebebiyle Fransa limanlarından birine uğraması hâlinde Fransız hükümeti ve halkının tepkisini merak ediyordu. İki devlet arasında oluşabilecek bir yakınlaşmanın olumlu sonuçları olacağını düşünüyordu.³⁴

Münir Bey de aynı düşüncededeydi. Ancak Fransa'nın işçi takımının Almanya hakkındaki intikam duyguları devam ediyordu. Üst tabakayı oluşturan Fransızların pek çoğu ise Almanya ile uzlaşmanın gereğini yavaş yavaş kabul ediyordu. Fransa'nın çıkarı ile Almanya'nın çıkarının birbirine uygun olduğu, Afrika ve Uzakdoğu meselelerinde de ortaya çıkıyordu. Münir Bey, ayrıca Faşoda meselesinin Fransa'da Almanya'ya olan temayül ve yakınlaşma fikrini iyice artırdığını düşünüyordu. Çünkü bu meseleden dolayı İngilizlerin hazırlığı Fransa kamuoyunu ürkütmüş ve Fransa donanmasının İngiltere'ninkine yalnız başına karşı koyamayacağı anlaşılınca Almanya ile ittifak fikri belirmişti. Her ne kadar şartlar Fransa ile Almanya'yı teoride birbirine yakınlaştırsa da bu işbirliğinin gerçekleşmesi daha fazla vakte muhtaçtı.³⁵

32 Deringil, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", 307.

33 Kızıldeniz'in Afrika kıyıları büyük devletler tarafından sırasıyla işgal edildi. Bölgedeki hâkimiyetini pekiştirmek isteyen Fransa ve İngiltere 18 Eylül 1898'de Faşoda'da karşı karşıya geldi. İki devlet arasındaki gerginlik had safhaya ulaştı. Her iki ülke kamuoyu ve basını savaş naraları atmaya başladı. Fransa hükümeti Toulon'da donanma hazırladı. Faşoda'ya hâkim olan Nile hâkim olacaktı (Salih Münir Çorlu, *Geçmiş Zamanlar: Sultan 2. Abdülhamid'in Paris Sefir-i Kebirinin Diploması Yazıları ve Hatıraları*, haz. İsmail Dervişoğlu (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013), 250-251; J. M. Mackenzie, *The Partition of Africa 1880-1900* (London: Taylor-Francis, 2005), 18).

34 BOA, Y.EE.d, 1116, 3 Receb 1316 (18 Kasım 1898).

35 BOA, Y.EE.d, 1117, 6 Receb 1316 (21 Kasım 1898).

Münir Bey'in bu raporundan II. Abdülhamid'in bir Fransız-Alman yakınlaşmasını arzuladığı, bu yakınlaşma ile de Fransız-İngiliz anlaşmasını engelleyerek iki devletin ihtilafı ile hem Mısır hem de Trablusgarb üzerindeki hukukunu devam ettirmek istediği anlaşıl-maktadır. Ancak işler II. Abdülhamid'in umduğu gibi gitmedi. 3 Kasım 1898'de İngiltere, Faşoda'yı anlaşma ile tahliye ettirdi. İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin Faşoda'da savaşıması beklenirken krizin anlaşma ile bitmesi, Osmanlı Devleti için Afrika'daki son topraklarının da tehlike altına girmesi anlamına geliyordu. İngiltere Nil nehrine hâkim olarak Mısır'daki yerini sağlamlaştırmıştı, artık Fransa ile çekişme içinde olmasının bir anlamı yoktu.³⁶

Bu yakınlaşmanın ardından İngiltere ile Fransa arasında 21 Mart 1899'da Londra Deklarasyonu imzalandı. İki devlet Kuzey Afrika konusunda anlaşmaya vardı.³⁷ Bu durum Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetinin tehlikeye girmesi anlamına gelmekteydi. Bunun üzerine Trablusgarb'da artık daha etkin olmak isteyen II. Abdülhamid, Senûsilerle olan ilişkilerini düzeltip eski haline getirmeye çalıştı.³⁸

Bu gelişmeler üzerine Fransa'nın askeri hareketliliği arttı. Fransa hükümeti Trablusgarb Vilayeti sınırına 30 bin asker sevk etmeye başladı. Fransızlar bunun İngilizlerin Transvaal'deki faaliyetlerine karşı alınmış bir tedbir olduğunu bildirirse de bu ifadeyi yeterli bulmayan II. Abdülhamid, Fransa sefirinden Trablusgarb'a saldırılmayacağına dair kesin teminat istedi. Ayrıca Münir Bey'den de Fransa Hariciye Nazırı ile görüşerek teminat almasını istedi. Bunun üzerine Fransa Hariciye Nazırı, Trablusgarb Vilayeti'ne Fransa tarafından asla asker sevk edilmeyeceğine ve taarruz edilmeyeceğine dair sağlam ve resmi teminat verdi.³⁹

Netice itibarıyla; Fransızların Trablusgarb sınırına tecavüzleri nedeniyle Osmanlı-Fransız ilişkilerinde görülen gerginlik, Faşoda krizi esnasında da devam etmiş; Kayzer Wilhelm'in aynı dönemde gerçekleştirdiği İstanbul ziyareti ve elde ettiği imtiyazlar elbette bu gerginliğin daha da artmasına neden olmuştur. Bu süreçte Mısır Meselesi dolayısıyla İngiltere ve Fransa arasındaki çatışma alanlarından beslenen Hamidiye diplomasisi ise İngiliz-Fransız anlaşması ile avantajlı konumunu yitirmiştir.⁴⁰ İlerleyen yıllarda buna Fransız-İtalyan ve İtalyan-İngiliz anlaşmalarının eklenmesi ile Hamidiye diplomasisi üzerindeki Alman nüfuzu daha da kuvvetlenmiştir.

3. Salih Münir Bey'in Trablusgarb Hinterlandı Konusundaki Faaliyet ve Raporları

Berlin Konferansı, akdedildiği 1885'ten önce sömürgeci devletlerin ele geçirdiği topraklar üzerindeki işgalini hukuken meşrulaştıran bir amaca hizmet etmişti. Ayrıca bu akıt sayesinde, kıyıya sahip olan bir devlet, iç bölgelerde de (hinterland) hak sahibi oluyordu. Bu, henüz işgal edilmemiş nüfuz alanları konusunda kurallar koymak demektir. Berlin Konferansı'nın, kon-

36 Marcela Šubrtová, "Great Britain and France on the Way to the Entente Cordiale", *Prague Papers on the History of International Relations* (2014), 1/88.

37 Alan John Percivale Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918* (Oxford: Clarendon Press, 1954), 382.

38 Mostafa Minawi, bu dönemde Osmanlıların Senûsilerle askeri işbirliğine giriştiğini öne sürmekle birlikte Ömer Faruk Can bu görüşe karşı çıkarak duruma açıklık getirir. En azından bu dönemde böyle bir iş birliğinin imkânsızlığına dikkat çeken Can, Senûsiler'e fevkalâde elçi olarak gönderilen Sadık el-Müeyyed riyasetindeki heyetin askeri yardım maksadıyla gönderilmediğini, aksine gerginleşen ilişkileri tamir edip eski haline getirmeyi amaçladığını ifade eder (Can, *Sadık el-Müeyyed Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri*, 59-68).

39 BOA, Y.EE.d, 1118, 8 Cemaziyelahir 1317 (14 Ekim 1899).

40 Akarlı, "The Defence of the Libyan Provinces (1882-1908)", 80.

feransa katılan ve senede imza atan Osmanlı Devleti açısından en önemli sonucu, devletin Trablusgarb ve Bingazi'nin Akdeniz kıyısındaki hakkının tanınmış olmasıydı. Fakat öte taraftan Cezayir ve Tunus gibi nüfusu müslüman olan eski Osmanlı bakiyesi bölgelerin Fransızlarca işgali de zımnen onaylanmış oluyordu.⁴¹

Sömürgeci devletlerin Afrika kıyılarını ve hinterlandını paylaşma ve buradaki faaliyetlerine hukuki zemin hazırlama çabaları üphesiz Berlin Konferansı ile sınırlı değildi. İlerleyen yıllarda Paris Sefiri Salih Münir Bey'in yeni sömürge alanları için "tesviye-i cedide" olarak nitelediği, yeni durumlara uygun sözleşmeler yapılmaya başlandı. Bu sözleşmelerden biri olan ve 21 Mart 1899'da İngiltere ile Fransa arasında imzalanan Londra Deklarasyonu'na göre Trablusgarb (Libya) hinterlandındaki kervan yolları Fransız nüfuz mıntikasında kalıyordu. Salih Münir Bey, anlaşmadan 23 Mart'ta haberdar olur olmaz Bâbîâlî'ye bilgi verdi.⁴² Bâbîâlî'den aldığı emir üzerine 29 Mart 1899'da Fransa'ya bir nota verdi. Onu müteakip 18 Nisan 1899'da gönderdiği bir mektup ile Londra Deklarasyonu'nun Osmanlı'nın hukuku ve Trablusgarb hinterlandı üzerindeki menfaatlerine zarar verdiğini beyan etti. Münir Bey, aldığı talimat gereği Fransız Dışişleri Bakanı Théophile Delcassé ile de görüştü. Delcassé, Osmanlı Devleti'nin Trablusgarb hinterlandı olarak iddia ettiği yerlerin Fransa'nın Çad Gölü havzasındaki hâkimiyet alanları sebebi ile Fransız hinterlandı olduğunu ve söz konusu bölgede Osmanlı Devleti'nin hiçbir hâkimiyet izinin olmadığını belirtti. Münir Bey ise Berlin Konferansı'na atıfta bulunarak hinterland topraklarının kuzeyden güneye uzandığını, buralardaki Osmanlı iddialarının Fransız iddialarından çok daha kadim olduğuna dikkat çekti.⁴³

Hariciye Nezareti'nin talimatıyla 15 Mayıs 1899'da Trablusgarb hinterlandı hakkında bir nota kaleme almaya başlayan Münir Bey, dört günde notayı bitirip nezarete gönderdi. Notayı hazırlarken birtakım zorluklarla karşılaştı. Zira Bâbîâlî, Hariciye Nazırı Said Paşa'nın 30 Ekim 1890 tarihli notada referans gösterdiği "delail-i kadime-i tasarrufiye" hakkında Münir Bey'e izahat vermediği gibi ne sorduğu sorulara cevap vermiş ne de elini kuvvetlendirecek bir delil ileri sürmüştü.⁴⁴ Münir Bey'e göre Faşoda hadisesinde onuru kırılan Fransa, telafi yolları aramış ve "olmuş bitmiş vukuat" kabilinden Londra Deklarasyonu'nu alelacele imzalamıştı.⁴⁵

Münir Bey, 19 Mayıs 1899'da Fransız Dışişleri Bakanlığı'na bir protesto notası daha verdi. Notada, Osmanlı Devleti'nin hinterland bölgesi üzerindeki hukukuna vurgu yapılarak bu duruma dayanak oluşturan senet ve notaları sıraladı. Ayrıca Osmanlı padişahının bölge üzerindeki hukukuna vurgu yapıldığı gibi Bâbîâlî'nin Fransa ve İngiltere arasında birbiri ardınca akdedilen sözleşmeleri tanımayacağı kesin bir dille bildirildi.⁴⁶

Osmanlı Devleti'nin Trablusgarb hinterlandı üzerindeki haklarını uluslararası antlaşmalar ve cari hukuk çerçevesinde ortaya koyan bu notayı Fransız Hariciyesi cevaplandırmakta zorluk çekti. Delcassé, notada serdettiği delillerden ötürü bir diplomat olarak Münir Bey'i

41 Minawi, *Osmanlılar ve Afrika Talanı*, 32-33.

42 Münir Bey, elçiliği döneminde sefaretin rutin işleriyle ilgili yazışmaları Babiali ile yaparken, padişahın aldığı direktifler doğrultusunda yaptığı özel girişimleri Mabeyne ilemiştir. Bu ikilik, zaman zaman Osmanlı hükümet merkezi olan Babiali ile Yıldız Sarayı arasında yetki krizine sebep olmuştur. Hızlı, *Sultanın Sefiri: Salih Münir Paşa*, 49-55.

43 Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk Fransız Rekabeti (1858-1911)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 99-100.

44 BOA, Y.EE, 102/33, 11 Muharrem 1317 (21 Mayıs 1899).

45 BOA, Y.EE, 102/33, 11 Muharrem 1317 (21 Mayıs 1899).

46 BOA, Y.EE, 102/33, 11 Muharrem 1317 (21 Mayıs 1899).

tebrik etti. Fakat Osmanlı Devleti'nin hinterland iddiasını kabul etmediklerini, Fransız görüşüne göre hinterlandın Batı'dan doğuya doğru sınırlanmaksızın devam ettiğini, Trablusgarb hinterlandının Fizan olduğunu, Fransa'ya mukavele gereği bırakılan ve hak iddia ettikleri toprakların *res nullius* (sahipsiz arazi) olduğunu ifade etti. Münir Bey ise argümanlarını güçlendirmek için Fransa'daki güncel haritalara başvurdu. Fransız haritalarında Fizan'ın, hinterland değil bizzat vilayetin parçası olarak gösterildiğine dikkat çekti.⁴⁷

Fransa'nın notaya verdiği cevap Delcassé'nin Münir Bey'e söylediklerinin özeti niteliğindedir: Fransa, Osmanlı'nın hak iddia ettiği bölgenin Trablusgarb ile hiçbir alakası olmadığını, ilgili bölgenin idari yapı kurulmamış müstakil bir yer olduğunu, birkaç senedir Fransa'nın hüküm ve nüfuzunun o bölgede arttığını, Fransız sefer heyetinin bölgeyi geçerek Fransa'nın üstünlüğünü tanıttığını, Fransa'nın bölgedeki tüccarları himaye edip ticareti geliştirdiğini, asayiş sağlama girişimlerinin padişahın Trablusgarb'daki hukukuna zarar vermek bir yana güçlendireceğini ifade etti.⁴⁸

Münir Bey Fransız hükümetinin bu cevabını, "ukûd ve muâhedât-ı siyasiyeye ve hakikat-i vâki-i hâle ve mantığa gayr-ı muvâfık sûrette zayıf ve kısır bir cevap vererek işi geçiştirmek", Osmanlı hükümetini hoş fakat hükümsüz sözlerle iğfal ederek zengin ve geniş kıtaya sahip olmak istemek şeklinde yorumladı. Bu "çürük" diplomatik cevaba hakkıyla karşılık verdi ve hinterland üzerindeki tartışmasız Osmanlı hukukuna dair 6 Temmuz 1899'da Bâbîâlî'ye bir rapor daha gönderdi. Münir Bey'in ısrarla üzerinde durduğu husus şu idi: Fransa'nın cevabı zayıf ve mantıksız olsa da karşılıksız bırakılması uygun değildi. Çünkü sükûtta tasdik manası çıkardı. Trablusgarb hinterlandına İngiltere ve Fransa'nın göz dikmesi 1890 yılında başlamıştı. Başlangıçta Osmanlı Devleti'nin alması gereken diplomatik tedbirlerin icrasında müsamaha gösterildiğinden bu iki devlet zamanla cüretini artırarak nihayet Londra Deklarasyonu'nu imzalamıştı.⁴⁹

Bâbîâlî, Fransız Dışişlerine gönderdiği protesto notasına benzer bir notayı, anlaşmanın taraflarından İngiltere hükümetine de gönderdi. İngiltere, yapılan mukavenenin hâkimiyet haklarını değil siyasi nüfuz mıntıklarını tayin ettiğini, İngiliz hükümetinin padişahın Mısır ve Sudan üzerindeki hükümler hakkını tanıdığını belirtti. Bu arada Osmanlı yetkilileri İtalyan ve Alman hükümetleri nezdinde bazı yoklamalarda bulundularsa da Fransız iddiaları konusunda yalnız kaldıklarını fark etti. İngiltere'nin cevabı üzerine Münir Bey, Fransa'nın hinterland üzerindeki emellerini etkisiz hale getirebilmek için çalışmalarına devam etti ve II. Abdülhamid'in yürüttüğü siyaseti yönlendirebilecek yeni raporlar hazırladı.⁵⁰

47 Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk Fransız Rekabeti (1858-1911)*, 107.

48 BOA, Y.EE, 102/36, 25 Muharrem 1317 (4 Haziran 1899).

49 BOA, Y.PRKEŞA, 33/68, 4 Rebiulevvel 1317 (12 Temmuz 1899).

50 Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk Fransız Rekabeti (1858-1911)*, 100-109.

Londra Deklarasyonu, Mısır ve Afrika kıyılarında hararetle bir süreç başlatmıştı. İtalya'nın İttifak-ı Müselles'e⁵¹ dâhil olmasına rağmen Afrika işlerinde İngiltere ve Fransa ile gizli anlaşmalar yapması denklemi daha karmaşık hale getirdi. İtalya'nın Musavva'daki istihkâmalarını İngilizlere satması üzerine II. Abdülhamid bu alışveriş karşılığında İngilizler'in Trablusgarb'ın işgaline göz yumacağından endişe duyarak Münir Bey'den görüş istedi. Münir Bey, İtalyanların Trablusgarb'a saldırma ihtimalinin düşük olduğunu, herhangi bir saldırı durumunda Avrupa'yı kendilerine yardımcı bulamayacaklarını ifade etmiştir. Fakat gelecekte Osmanlı aleyhinde kullanmak ve durumu kendi lehlerine çevirmek için zaman zaman arbede çıkarmak istemelerinin mümkün olduğunu belirtmiştir. Bu ihtimal sebebiyle Trablusgarb Vilayeti'nin gereken noktalarında kâfi miktarda asker, jandarma ve dirayetli kumandanlar bulundurarak arbede çıkmasına meydan vermemek ve şayet bir hadise olursa buna cesaret edenleri kanun ve antlaşmalar dairesinde derhal şiddetli şekilde cezalandırmak gerektiğini beyan etmiştir. Trablusgarb'a ait mühim diğer bir mesele ise bu vilayetin "mâverâ-yı arazisinin" (hinterland) İngiltere ve Fransa tarafından yapılan özel mukavele gereğince gasbı hakkındaki girişimdir. Münir Bey bu hususta; antlaşma ve sözleşmelere dayanarak devletin hukukunu savunmaktan çekinmemek gerektiğini ifade etmiş, usûlü dairesinde savunma yapıldığı takdirde hiçbir devletin bir şey yapamayacağına, bilakis Osmanlı Devleti'nin itibar ve kıymetinin artacağına dikkat çekmiştir.⁵²

Münir Bey'in Trablusgarb hinterlandını Fransa ve İngiltere'ye kaptırmamak için uzun raporlar yazmasının birçok sebebi vardı. Hinterland arazisi küçük ve verimsiz topraklar değildi. Fransa'nın üç misli genişliğinde idi. Kalabalık nüfusa sahip ve gelişmeye müsait bir arazi idi. Ayrıca bölge ahalisinin tamamı Müslümandı.⁵³ Keza imparatorluğun Çad Gölü havzası Bornu, Sokoto ve Vaday gibi Müslüman hükûmetlere açılan tek kapısıydı.⁵⁴ Doğal kaynaklar, ticaret, ziraatın yanı sıra Müslüman nüfus sebebiyle *İttihad-ı İslam* politikası çerçevesinde hinterland arazisinin elde tutulması Osmanlı için oldukça mühimdi. Ayrıca bu toprakların Osmanlı hükûmetinde kalması Osmanlı Devleti'nin siyasi meselelerde Fransa, İngiltere ve diğer devletler nezdinde kullanacağı nüfuzun kuvvet ve etkisini de artıracaktı.⁵⁵

Münir Bey'in hinterland arazisi konusundaki ısrarlı girişimleri sonuç vermedi. Çünkü Osmanlı hükûmeti, imparatorluğun kıtalara yayılan geniş sınırlarında ortaya çıkan sorunlara anlık müdahalelerde bulunacak politika üretmekten ve uygulamaktan yoksundu. Bunda Sultan II. Abdülhamid'in izlediği sürünceme politikasının (sorunları çözmek yerine zamana yayarak çıkacak yeni sorunlarla unutulmasını sağlamak) rolü olduğu gibi Yıldız Sarayı ile

51 İttifak-ı Müselles, 20 Mayıs 1882'de Alman Şansölyesi Bismarck'ın öncülük ettiği ve Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya ile kurduğu blok ittifaklardan biri idi. Avusturya-Macaristan ve Almanya, İtalya'ya Fransız saldırısına karşı yardım sözü verdi; İtalya Almanya'ya aynı sözü verdi. Üçünden her biri, biri veya her ikisi de Büyük Güçler ile savaşa katılırsa ve biriyle savaş durumunda nötr kalırsa, diğerlerine yardımcı olacaktı. İtalya, Avusturya-Macaristan ve Rusya arasındaki bir savaşta tarafsız kalacak ve Merkezi Güçler ile Fransız-Rus ittifakı arasındaki bir savaşta savaşıcağı. Bismarck açısından bu anlaşma ile Fransa'yı yalnızlaştırmaya yönelikti ve I. Dünya Savaşı'na kadar Avrupa'daki denge siyasetinde temel belirleyicilerden biri durumunda olacaktı (Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, 275-276).

52 BOA, Y.EE.d, 1118, 9 Rebiulevvel 1317 (17 Temmuz 1899).

53 A. Laroui, "African Initiatives and Resistance in North Africa and the Sahara", *Africa Under Colonial Domination 1880-1935 General History of Africa*, ed. A. Adu Boahen (California: Heinemann Educational Books, 1985), 7/89.

54 Ali Akyıldız - Zekeriya Kurşun, *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi: Filistin-Basra Körfezi-Kızıldeniz-Kuzey Afrika (Diplomatik Belgeler)* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 13.

55 Münir Bey, Mabeyne sunduğu bu raporuna bölgede İngiltere ve Fransa'nın zamana yayılan sözleşmelere göre şekillenen nüfuz alanlarını ve Osmanlı Devleti'nin hinterland arazisini gösteren renkli ve ayrıntılı bir harita da ekledi. BOA, Y.PRK.EŞA, 33/68, 4 Rebiulevvel 1317 (12 Temmuz 1899). Harita için bk. EK-2.

Bâbiâli arasında yaşanan yetki krizlerinin de payı vardı. Saray ve Bâbiâli iki ayrı hükümet gibi hareket ettiği için Osmanlı elçiliklerinden gönderilen rapor ve uyarılar çoğu kez dikkate alınmıyordu. Padişahla olan yakın temasına rağmen, Münir Bey'in doğrudan Mabeyn'e gönderdiği raporların II. Abdülhamid'e ulaşmadığı durumlar oluyordu. Bu durumu çözmek için de zaman zaman alternatif kanallar kullanıyordu.⁵⁶ Münir Bey'in raporları saray ve Bâbiâli'ye vaktiyle ulaştığında da çoğu zaman mevcut duruma etki edemiyordu. Zira Osmanlı Devleti, askerî ve ekonomik bakımdan güçsüz olduğu için imparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi Kuzey Afrika'da da "bekle-gör" politikası izliyordu. Fransa ve İngiltere ise uluslararası antlaşma ve sözleşmeleri güçleri nispetinde kendi lehlerine yorumlayarak rahatlıkla statükoyu değiştirecek girişimlerde bulunabiliyorlardı.

4. Akdeniz'de Dengeler Değişiyor: Fransa-İtalya ve İtalya-İngiltere Anlaşmaları

İtalya, Arnavutluk üzerindeki yayılcı politikasını gerçekleştirmek ve Fas üzerinden Afrika'ya girebilmek için İttifak-ı Müsellese'de dâhil olmuştu. Fransa, Almanya ile arasındaki soğukluktan dolayı İtalya'yı İttifak-ı Müsellese'ten uzaklaştırıp Fransız-Rus ittifakına çekmek istiyordu. Fransa'nın bu politikası başarılı oldu. Aralık 1900'de Osmanlı Devleti'nin Afrika'da hukuken ve fiilen kontrolünde olan Trablusgarb'ı İtalyan işgaline terke izin veren Fransız-İtalyan anlaşması imzalandı.⁵⁷ Bu anlaşma ile hinterland topraklarından ziyade artık Trablusgarb doğrudan doğruya işgale açık bir hâle geliyordu. Osmanlı Devleti bir savaşa dâhil olduğu takdirde İtalya'nın Trablusgarb'ı işgal etmesi kararlaştırılmıştı. İtalya, Trablusgarb konusunda İngiltere'den de teminat almak ve Londra Deklarasyonu'na iştirak etmek istedi. Her ne kadar İngiltere, Akdeniz dengesi açısından Libya'da statükonun devam etmesini istese de dengede bir değişiklik durumunda İtalya lehine tavır alacağını belirtti. İtalya, buna karşılık Akdeniz'de İngiliz çıkarlarına aykırı bir cephede bulunmayacağını taahhüt etti ve 12 Mart 1902'de İtalya-İngiltere anlaşması imzalandı.⁵⁸

Hamidiye idaresi Fransa-İtalya anlaşmasından haberdar olur olmaz Münir Bey'e Delcassé ile görüşerek muhtemel bir İtalyan işgalinde Fransa'nın Osmanlı lehine teminat verip vermeyeceğini öğrenmesini istedi. II. Abdülhamid, Fransa ile İtalyan işgaline karşı bir savunma anlaşması yapmak niyetindeydi.⁵⁹

Münir Bey, Delcassé'ye İtalya'nın Trablusgarb'ı işgalinin Fransa açısından mahzurlarını belirterek Trablusgarb'ın Osmanlı Devleti'nde kalmasının Fransa'nın yararına olduğunu dile getirdi ve muhtemel bir işgalde Osmanlı Devleti'ne yardım edip etmeyeceklerini sordu. Delcassé bu soruya; "Akdeniz'de hâl-i hazırın değişmesi, Fransa'nın faraziyesine muvâfık değildir. Lakin Trablusgarb bizim memleketimiz olmayıp sizin malınızdır. Muhafazası mal sahibi olan size düşer. Hâsılı oraya ecnebi herhangi bir devlet tarafından taarruz vuku bulursa onu defetmek Fransa'ya düşmez" şeklinde cevap verdi.⁶⁰ Delcassé, bu sözleriyle bürokratik gelenekte varlığına inanılan ancak reelpolitik açısından hiçbir anlam ifade etmeyen "kadim dostluk" anlayışının hatırına Osmanlı Devleti'ne yardım etmeyeceğini bildirmiş oldu. Bu

56 Hızlı, *Sultanın Sefiri: Salih Münir Paşa*, 129.

57 Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, 406.

58 Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk Fransız Rekabeti (1858-1911)*, 112, 119-120.

59 Akarlı, "The Defence of the Libyan Provinces (1882-1908)", 81.

60 BOA, Babialı Evrak Odası (BEO), 1789/134126, 27 Şevval 1319 (6 Şubat 1902).

sözlerini biraz daha açarak bir yardım söz konusu olursa Osmanlı Devleti'nden ne gibi bir karşılık geleceğini sordu: "Çünkü size karşı muâvenet hakkında taahhüt altına girecek olursak birçok fedakârlığı ve hatta harbi göze almamız icab eder ve mukabilinde sizin de Fransa'ya ne gibi menâfi temin edeceğinizi bilmekliğimiz lazım gelir." Münir Bey, Delcassé'nin ifadelerini saraya ve Bâbîâlî'ye aktararak İtalya'nın Fransa'ya taahhüt ettiği tavizlere denk tavizler verilmediği takdirde Fransa'dan olumlu cevap alınamayacağını bildirdi.⁶¹

Bâbîâlî, Münir Bey'e Fransa'nın istediği tavizlerin ne olduğunu sordu. Münir Bey, bu tavizlerin muhtemelen Cezayir ve Tunus'taki Fransız işgalinin tanınması ile Londra Deklarasyonu'ndaki Trablusgarb hinterlandına ait kısmın tanınması olduğunu, bu anlaşmanın bir iki maddesinin Osmanlı lehine değişebileceği varsayılsa bile bunun Osmanlı menfaatleri için garanti sayılmayacağını belirtti. Bunun yanında şayet Trablusgarb'ı garanti altına almak için bir anlaşma yapılırsa Paris ve Berlin Antlaşmaları gibi uluslararası antlaşmaların hükümsüzlüğüne de yorulabileceğini ifade eden Salih Münir ayrıca, bu durumun imparatorluğun başka taraflarında büyük güçlere antlaşmaları diledikleri gibi yorumlama imkânı verebileceğine dikkat çekerek Fransa ile bir bölge üzerinde anlaşma yapılmasını tasvip etmedi. Münir Bey bunun yerine, tek bir devletle özel anlaşma yerine imparatorluğun bütün bölgeleri için iki üç devletle genel bir anlaşma yapılmasını teklif etti. Zira tek başına Fransa ile yapılacak özel anlaşmada güçlü olan Fransa bir meseleyi kendi lehine tefsir ettiğinde Osmanlı Devleti buna karşı çıkamaz ve anlaşma özel olduğu için diğer devletlerin desteğini alamazdı. Münir Bey, tek devletle anlaşma yapmak yerine blok ittifaklardan birine dâhil olmanın gerekliliğine vurgu yaptı.⁶²

Münir Bey'in 14 Mart 1902'de bir veya iki büyük devletle Trablusgarb'ı da içine alan karşılıklı menfaat esasına dayalı anlaşma yapılması teklifine Yıldız Sarayı'ndan herhangi bir cevap verilmedi.⁶³ Fakat Münir Bey'in Trablusgarb'ı garanti altına almak için Fransa ile kısmi bir anlaşma yapılmaması konusundaki ihtarı etkili oldu ve bu çerçevede bir anlaşmanın padişahın Trablusgarb'daki hükümlerlik haklarına zarar vereceği beyan edilerek anlaşma için yapılan girişimlere son verilmesi istendi.⁶⁴

Münir Bey, Fransız hariciye nazırı ile yaptığı muhtelif görüşmelerde Trablusgarb'ı İtalya'nın işgal etmesine Fransa'nın göz yumacağına dair iddiaları tekrar dile getirdi. Fransız bakan ise basında dönen sözlerle önem verilmemesini tavsiye etti. Ancak Münir Bey Fransa'nın sözlü teminatına güvenmiyordu. Bu nedenle Devlet-i Aliyye'nin Trablusgarb'da, özellikle İtalyanların gözü olduğu için, önemli miktarda askerî gücünün bulunması gerektiğine, aksi takdirde Avrupa'da herhangi bir karışıklık çıktığında İtalyanların bir vesile ile buraya el koymaya kalkışacaklarına dikkat çekti ve bölgedeki savunma altyapısının güçlendirilmesi hususunu vurguladı.⁶⁵

61 BOA, BEO, 1789/134126.

62 Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk Fransız Rekabeti (1858-1911)*, 117-118.

63 Çorlu, *Geçmiş Zamanlar*, 399.

64 Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk Fransız Rekabeti (1858-1911)*, 118-119.

65 BOA, Y.PRK.EŞA, 38/12, 16 Muharrem 1319 (5 Mayıs 1901).

Fransa'nın bu süreçte Osmanlı Devleti ile bir anlaşmaya yanaşmaması ise diplomatik bakımdan gayet tabiiydi. Zira giriştiği yeni ittifaklar ağındaki taahhütler Fransa açısından daha güçlüydü ve Osmanlı'nın bölgedeki pozisyonu oldukça kırılğan bir vaziyet arz ediyordu.⁶⁶

5. Fransız Müdahalesi ve Karşı Tedbirler

Fransa, Trablusgarb hinterlandındaki nüfuzunu fiili hale dönüştürmek için öncelikle Vaday ile Bornu arasındaki Kanem'e saldırdı ve yerli gruplarla çatıştı. Vaday, Bornu ve Kanem bölgesinin en büyük gücü olan Râbih b. Fazlullah'ın 22 Nisan 1901'de Fransızlar tarafından öldürülmesi ile Çad Havzası Fransız işgaline müsait hale geldi.⁶⁷ Fransızların bu işgalleri üzerine Osmanlı hükümeti, bölgedeki hâkimiyet hukukunu gösteren bir nota vermeye karar verdi.⁶⁸

Münir Bey'in hazırladığı nota 12 Mart 1902'de Fransa hükümetine verildi. Osmanlı Devleti'nin hinterland konusunda ısrarcı olması, İttihad-ı İslam politikasının gereği olarak Müslümanların sâkin olduğu toprakların İslam halifesinin idaresi altında kalmasının yanı sıra Trablus-Sudan ticaretinin Fransa eline geçmemesine yönelikti.⁶⁹ Ayrıca Trablusgarb konusundaki siyasi pazarlıklarda hinterland önemli bir faktördü. Fakat Osmanlı hükümetinin notasına ne Fransa hükümeti ne de Fransız elçisi itibar etti. Yazılı bir cevap bile verilmedi. Fransa açıkça *res nullius* (sahipsiz arazi) şeklinde tanımladığı hinterland arazisini işgal etmek istiyordu. Fakat hukuki dayanaktan yoksun olduğu için bunu Türk-Fransız askerleri arasında bir çatışma çıkararak bir sebebe bağlamak niyetindeydi. Münir Bey, meselenin fiiliyata dökülmesini istemiyor, hukuki sahada kalınmasını istiyor ve işi Lahey Adalet Divanı'na taşımayı teklif ediyordu. Osmanlı hükümeti, Fransa'yı müzakere masasına çekebilmek için son çare olarak hinterland arazisine asker sevk etmeye karar verdi.⁷⁰ Böylelikle Fransa'nın *res nullius* olarak tanımladığı araziye fiili işgal altına alarak Fransız iddialarını boşa çıkarmak istedi. Bu hususta Meclis-i Vükelâ'dan çıkan 31 Mart 1899 tarihli yazıda; Kavar yolunun ecnebi eline intikali hâlinde Trablusgarb Vilayeti'nin Sudan ticaretinden istifade edemeyeceği vurgulandıktan sonra, büyük güçlerin "sömürgeler hakkında tuttıkları usûle uygun olarak" Kavar'a oradaki şeyhin mutasarrıf tayin edilmesine, yanına da subay, asker ve silah verilerek kendisine maaş bağlanmasına karar verildi.⁷¹

İtalyanların Trablusgarb'a asker sevk etme düşüncelerinin ve Fransızların güneydeki işgal faaliyetlerinin devam etmesi üzerine Osmanlı hükümeti, Trablusgarb üzerindeki haklarının sürdüğünü uluslararası kamuoyuna ilan etti. Trablusgarb hinterlandının güney kısımlarına her ne kadar Osmanlı askeri ulaşmamış olsa dahi devletlerce geçerli olan hinterland kuralı gereğince oralar da Osmanlı sınıırı sayılacağından herhangi bir şekilde işgal edilemeyeceği belirtilerek Fransızların bölgeye olan saldırılarının engellenmesi ve devletin hukukunun

66 Akarlı, "The Defence of the Libyan Provinces (1882-1908)", 81.

67 Muhammed Tandoğan, *Büyük Sahra'da Son Osmanlı Tebaası Tévârikler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 330-334.

68 BOA, Yıldız Sarayı Hususi Maruzat (Y.A.HUS), 424/53, 16 Şevval 1319 (26 Ocak 1902); Hinterland politikası konusunda ayrıca bk. Nuri-Naci, *Trablusgarb*, 163-170.

69 Afrika'nın diğer bölgeleri için de aynı endişe vardı. Bk. İdris Bostan, "The Ottoman Empire and The Congo: The Crisis of 1893-95", *Studies on Ottoman Diplomatic History* (İstanbul: The ISIS Press, 1990), 5/19.

70 Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk Fransız Rekabeti (1858-1911)*, 120-126.

71 BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), 97/49, 19 Zilhicce 1316 (29 Nisan 1899).

korunması için çaba gösterildi. Trablusgarb'ın iç kısımlarındaki kabilelere gerektiğinde kullanılmak üzere ahalîye 30-40 bin kadar Martini tüfeğin seri şekilde dağıtılması kararlaştırıldı.⁷³ Bu dönemde Kanem'de Senûsîlerin örgütlediği yerli halk ile Tevârik kabileleri birlikte hareket ederek Fransızlara karşı önemli mücadeleler verdiler.⁷³

Osmanlı Devleti'nin hinterlanda asker sevk etmesi Fransa'yı müzakere masasına çekemedi. Yıldız Sarayı'nın talimatıyla Münir Bey sağlam deliller ve haklı gerekçelerle Fransızlara nota verdiği hâlde işlerin planlandığı gibi gitmemesinin en önemli sebebi, Osmanlı Devleti'nin emperyal bir devletin sahip olduğu güce sahip olmaması idi. Diğer bir sebep ise Fransızların yaptıkları istihbarî çalışmalar idi. Bu çalışmalar kapsamında İstanbul'daki Fransa Büyükelçiliği, Bâbîâlî evrakını düzenli şekilde elde ediyor, böylelikle Osmanlı hükûmetinin girişimlerinden önceden haberdar oluyor ve politikalarını ona göre belirliyordu. Fransız hükûmeti, Bâbîâlî'nin Fransa ile Kuzey Afrika'da silahlı bir çatışmaya girmekten çekindiğini yazışmalardan edindiği bilgilerle öğrenmişti. Bu nedenle hinterlanda asker göndermiş gibi bir hava oluşturarak Bâbîâlî'yi sindirmeyi başarmıştır.⁷⁴ Münir Bey'in bu konuda İstanbul'a, hükûmeti uyaran herhangi bir rapor göndermediği anlaşılmaktadır.

Bu diplomatik başarısızlıkta, Osmanlı hariciyesinin ciddi eksikliklerinden biri olan Osmanlı elçiliklerinin Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazıların çok geç tercüme edilmesinin de önemli rolü olduğu söylenebilir. Örneğin Paris Maslahatgüzarlığı, İngiltere ve Fransa arasında akdedilen muahedenameyi 15 Mayıs 1904 tarihinde gönderdiği hâlde aynı yazı yaklaşık bir ay gecikmeyle 18 Haziran 1904 tarihinde Sadaret'e takdim edilmiştir.⁷⁵ Şüphesiz bu gibi gecikmeler Osmanlı Devleti'nin oldukça hızlı bir şekilde ilerleyen Avrupa diplomasisi karşısında harekete geçememesine ya da diplomatik girişimlerin etkisiz kalmasına neden olmaktadır.

SONUÇ

Trablusgarb hinterlandı, 1890 yılından itibaren Fransa tarafından nüfuz alanına dahil edilmek istenmiştir. Osmanlı Devleti, kendi hâkimiyet alanına dâhil olan ve 1885 Berlin Konferansı ile de teyit edilen bu durumun değişmesine karşı çıkmıştır. Zira Trablusgarb hinterlandı, Osmanlı Devleti için hâkimiyet bakımından olduğu kadar dinî ve ticari açılardan da önem arz etmekteydi. İttihad-ı İslam politikası gereği bu toprakların İslam halifesinin yönetimi altında kalması gerekiyordu, ayrıca Trablus-Sudan ticaretinin Osmanlı kontrolünde kalması gerekiyordu. Öte yandan Trablusgarb konusundaki politik pazarlıklarda hinterland önemli bir kozdu.

Paris sefiri Salih Münir Bey, elçiliğe tayin edildiği 1895 yılından itibaren Fransa'nın Kuzey Afrika ve hinterland arazisi konusundaki girişimlerini engellemeye çalışmıştır. Hazırladığı nota ve raporlarda uluslararası antlaşma ve mukaveleleri aktüel olayların değerlendirilmesin-

72 BOA, MV, 103/81, 27 Zilhicce 1319 (6 Nisan 1902).

73 Tandoğan, *Büyük Sahra'da Son Osmanlı Tebaası Tevârikler*, 337.

74 Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk Fransız Rekabeti (1858-1911)*, 126, 131.

75 BOA, İrade Hususi (İ.HUS), 118/22, 5 Rebiulahir 1322 (19 Haziran 1904).

de vukuflla kullanmış, parlamento konuşmaları ve basında çıkan haberleri takip ederek hem yazılı hem de sözlü olarak Fransız makamlarına karşı yetkin şekilde dillendirmiştir.

Fransa gibi emperyal bir gücün Osmanlı hâkimiyet alanlarına olan müdahaleci tavrını giderek artırdığı 19. yüzyılın sonlarında misyonunu icra eden Salih Münir Bey, yaşanan krizlerde çözüm yolu olarak müzakere masasını ve Lahey Adalet Divanı'nı göstermiştir. Bu tavır, Mısır anlaşmazlığı sebebi ile İngiliz-Fransız rekabetinden kaynaklanan ve 1880-90'lar boyunca devam eden avantajlı durum sona ermesinin ve Hamidiye diplomasisinde manevra kabiliyetinin azalması ile tek sığınak olarak uluslararası hukuk kurumlarının görüldüğünün işaretidir.⁷⁶

Osmanlı sınırlarının imparatorluklar arası rekabetin mücadele alanlarına dönüştüğü bu süreçte gerek Bâbüâlî'yi gerekse Mabeyn'i vaktinde ve yerinde tavsiyelerle yönlendiren Münir Bey, Kuzey Afrika'da İngilizlerin faaliyetlerine karşı da diplomasi yürütmüştür. Göreve başladığı ilk yıl Mısır'daki İngiliz işgaline karşı Fransa ile sarıh bir angajmana girilmesi noktasında padişahın gelen bir talep üzerine harekete geçse de yine sarayın talimatıyla görüşmeyi durdurmak zorunda kalmıştır. Zira II. Abdülhamid önünü göremeyeceği ve kontrol edemeyeceği bir ittifaka dâhil olmak istememiştir.

Münir Bey, Trablusgarb ve hinterland konusundaki anlaşmazlıklarda bir yandan önleyici politikalar üretirken diğer yandan imparatorluğun genelini ilgilendiren bütüncül bir bakış açısıyla hareket etmiştir. Özellikle İtalya'nın Trablusgarb'ı işgal girişimine, Fransa ile iş birliği yaparak engel olmaya çalışan Osmanlı hükümetine yaptığı tavsiyeler önem arz etmektedir. Fransa ile Trablusgarb özelinde yapılacak spesifik bir anlaşmanın, imparatorluğun genelini ilgilendiren uluslararası antlaşmalara zarar vermemesi noktasında Bâbüâlî'ye uyarılarda bulunmuştur. Hinterland konusundaki problemlerde tek bir devletle özel anlaşma yerine, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü güvence altına alacak bir blok ittifaka girmeyi teklif etmiştir. Ancak bu teklifleri II. Abdülhamid'in tarafsızlık ve denge politikasındaki ısrarından ötürü uygulamaya konulamamıştır.

Bâbüâlî'nin işleyişinden kaynaklanan birtakım "teknik sorunlar" da Münir Bey'i diplomatik becerilerini göstermekten mahrum bırakmıştır. Söz konusu sorunların başlıcası telgrafların padişaha arz edilmemesi ya da elçiliğin beklediği cevapların vaktinde gönderilmemesidir. Paris Sefareti'nin işlerini aksatan bir başka ciddi sorun ise Hariciye Nezareti'ne gönderilen Fransızca yazıların vaktinde tercüme edilmemesidir. Uluslararası ilişkilerin baş döndürücü bir hızla gerçekleştiği bir dönemde Paris gibi bir diplomasi merkezinden gönderilen kritik raporların gecikmeyle işleme konması, Tanzimat'tan itibaren hızla modernleşen ve geniş bir teşkilat yapısına sahip olan Hariciye bürokrasisinin hantallığına ya da geniş imparatorluk topraklarındaki sorunlar yumağının oluşturduğu iş yükünün fazlalığına yorulabilir.

Münir Bey, II. Abdülhamid nezdinde çağdaşı diğer Türk diplomatlarda olmayan geniş krediye sahip bir büyükelçiydi. Fakat Tanzimat diplomatları gibi inisiyatif kullanma ve saraydan bağımsız politika yürütme yetkisine sahip değildi. Bu sebeple makaleye konu teşkil eden Kuzey Afrika hususundaki bölgesel ve makro ölçekli alternatif dış politika teklifleri,

76 Osmanlı Hariciyesi'nde uluslararası antlaşmaların kullanımı için bk. Mustafa Serdar Karabıyık, "International Law for Survival: Teaching International Law in the Late Ottoman Empire (1859-1922)", *Bulletin of School of Oriental and African Studies* 78/2 (June 2015), 271-292.

Yıldız Sarayı'na etki edip nihai süreci belirleyememiştir. Netice'de II. Abdülhamid üzerinde azımsanmayacak nüfuzu olduğu bilinen Münir Bey, günün sonunda verilen emirleri harfiyen uygulamaktan öteye geçememiştir.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

YAZAR KATKI ORANLARI	AUTHOR CONTRIBUTIONS	CRediT	Yazar	Author	1	2
Çalışmanın Tasarımı	<i>Conceptualization</i>	1	60%	40%		
Veri Toplama	<i>Data Curation</i>	2	60%	40%		
Araştırma ve Analiz	<i>Research & Analysis</i>	3-4-6-11	55%	45%		
Orijinal Taslak	<i>Original Draft</i>	12-13	60%	40%		
İnceleme ve Düzenleme	<i>Review & Editing</i>	14	50%	50%		

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

- Bâbîâlî Evrak Odası (BEO)
Yıldız Sadaret Hususi (Y.A.HUS)
Yıldız Esas Evrakı Defterleri (Y.EE.d)
Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)
Yıldız Perakende Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik Evrakı (Y.PRK.EŞA)
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

2. Tez, Makale ve Kitaplar

- Akarlı, Engin Deniz. "The Defence of the Libyan Provinces (1882-1908)". *Studies on Ottoman Diplomatic History*. 5/75-87. İstanbul: ISIS Press, 1990.
- Akyıldız, Ali – Kurşun, Zekeriya. *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi: Filistin-Basra Körfezi-Kızıldeniz-Kuzey Afrika (Diplomatik Belgeler)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- Artuç, Nevzat. "II. Abdülhamid Dönemi Trablusgarp'ta Hamidiye Alaylarının Teşkili". *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014*. 1/55-78. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Bostan, İdris. "The Ottoman Empire and The Congo: The Crisis of 1893-95". *Studies on Ottoman Diplomatic History*. 5/103-120. İstanbul: The ISIS Press, 1990.
- Can, Ömer Faruk. *Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati: Azmzade Sadık el-Müeyyed Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1860-1910)*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Çavdar, Necati. "II. Abdülhamid Devri Osmanlı Dış Politikası". *Türk Dış Politikası (1830-1989)*. ed. Serkan Kekevi vd. 175-265. Ankara: Berikan Yayınları, 2017.
- Çaycı, Abdurrahman. *Büyük Sabra'da Türk Fransız Rekabeti (1858-1911)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Çorlu, Salih Münir. "Ecnebi Fikirlerine Sükûn Vermeye Çalışırken". *Cumhuriyet* (3 Birincikanun 1934), 4-5.
- Çorlu, Salih Münir. *Geçmiş Zamanlar: Sultan 2. Abdülhamid'in Paris Sefir-i Kebirinin Diploması Yazıları ve Hatıraları*. haz. İsmail Dervişoğlu. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013.
- Deringil, Selim. "II. Abdülhamid'in Dış Politikası". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 12/304-306. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

- Deringil, Selim. "Some Comments on the Concept of Legitimacy in the Foreign Policy of Abdulhamid II". *Studies on Ottoman Diplomatic History*. 1/97-104. İstanbul: The ISIS Press, 1987.
- Fulton, L. Bruce. "Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu". *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*. çev. Ahmet Fethi. 219-263. İstanbul: Alfa Yayınları, 2013.
- Hızlı, Kasım. *Sultanın Sefiri Salih Münir Paşa-II. Abdülhamid, Jön Türkler, Diplomasi*. İstanbul: Timaş Akademi Yayınları, 2022.
- Karabıyık, Mustafa Serdar. "International Law for Survival: Teaching International Law in the Late Ottoman Empire (1859-1922)". *Bulletin of School of Oriental and African Studies* 78/ 2, (June 2015), 271-292.
- Kızıltoprak, Süleyman. "II. Abdülhamid ve Mısır'ın İngiliz İşgaline Karşı Bağımsızlık Mücadelesi", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*. haz. Mehmet Metin Hülagü vd. 5/69-93. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Kızıltoprak, Süleyman. *Osmanlı Devleti'nin Mısır'da Son Yüzyılı*. İstanbul: TBBD Yayınları, 2010.
- Küçük, Cevdet. *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1986.
- Laroui, A. "African Initiatives and Resastance in North Africa and the Sahara". *Africa Under Colonial Domination 1880-1935 General History of Africa*. ed. A. Adu Boahen Heinemann. 7/87-113. California: Educational Books, 1985.
- Mehmed Nuri-Mahmud Naci. *Trablusgarb*. İstanbul: Donanma-yı Osmânî Muâvenet-i Milliye Cemiyeti, 1330.
- Minawi, Mostafa. *Osmanlılar ve Afrika Talanı Sabra'dan Hicaz'a İmparatorluk ve Diplomasi*. çev. Aşşen Gür, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Özyüksel, Murat. "Abdülhamit Dönemi Dış İlişkileri". *Türk Dış Politikasının Analizi*. ed. Faruk Sönmezoglu. 5-33. İstanbul: Der Yayınları, 1998.
- Rumbeyoğlu Fahreddin-Mehmed Nabi. *Trablusgarb, Bingazi ve Cezair-i İsna Aşer Meseleleri*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1334.
- Šubrtová, Marcela. "Great Britain And France On The Way To The Entente Cordiale". *Prague Papers On The History Of International Relations* (2014), 1/79-97.
- Tandoğan, Muhammed. *Büyük Sabra'da Son Osmanlı Tebaası Tevârikler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Taylor, Alan John Percivale. *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*. Oxford: Clarendon Press, 1954.
- Turan, Namık Sinan. *İmparatorluk ve Diplomasi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Yasamee, F.A.K. *Abdülhamid'in Dış Politikası Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888*. çev. Yusuf Selman İnanç. İstanbul: Kronik Yayınları, 2018.

EKLER

EK 1

Paris Büyükelçisi Salih Münir Bey

Kaynak: (Taha Toros Arşivi, 001561316008-003)

EK 2

Salih Münir Bey'in Osmanlı Devleti'nin hinterland arazisi üzerindeki hukukunun korunmasına yönelik Sultan II. Abdülhamid'e gönderdiği rapora eklediği harita.

Haritada İngiltere ve Fransa'nın nüfuz alanları (sağ taraf) ile Osmanlı Devleti'nin ısrarcı olduğu hinterland arazisi (Tunus ve Trablusgarb'ın altındaki turuncu kısım) görülmektedir.

Kaynak: BOA, Y.PRK.EŞA, 33/68, 4 Rebiulevvel 1317
(12 Temmuz 1899).

Evrensel İletişim Hayalinde Bir Osmanlı Aydını: Hüseyin Tevfik

AN OTTOMAN INTELLECTUAL
DREAMING OF UNIVERSAL
COMMUNICATION:
HÜSEYİN TEVFİK

SEVDA KAMAN*

ÖZ

ABSTRACT

Yapma dil projelerinin birçoğunda sözlü/yazılı iletişime elverişli, kolay ve çabuk öğrenildiği iddia edilen yeni bir dil inşa edilirken bazılarında pasigrafî ve kriptolojiye dayalı yazılı iletişim esas alınmıştır. Osmanlı'nın kozmopolit yapısının, ana dillerinden başka dil bilmeyenlerin ticari ve sosyal ilişkilerini olumsuz etkilediğini gören 20. yüzyıl Osmanlı aydını Hüseyin Tevfik, (*İştinak Beyânı Musavver*) *Şifre-i Umûmî Târifâtı* (1326/1910) isimli eserinde sayısal işaretlerin evrenselliğinden yararlanarak geliştirdiği şifreleme sistemiyle dil öğrenme zahmeti olmadan farklı dilleri konuşanların anlaşabileceğini savunmuştur. Bu makalede Hüseyin Tevfik'in yabancı dil bilmeden evrensel yazılı iletişimin mümkün olduğunu göstermek gayesiyle kaleme aldığı ve çağının evrensel iletişim problemine çözüm önerisi olarak sunduğu eserini incelemek ve aynı amaçla tasarlanan yapma dil projeleriyle karşılaştırarak yapma diller tarihçesine katkıda bulunmak amaçlanmıştır. Makalede *Şifre-i Umûmî Târifâtı* tanıtıldıktan sonra eserin kriptoloji ve pasigrafîye dayalı diğer yapma dil projeleri ile arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları üzerinde durulacaktır.

In many artificial language projects, a new language was constructed, which was claimed to be suitable for oral/written communication and easy and quick to learn, while in others, written communication based on passigraphy and cryptology was taken as a basis. Hüseyin Tevfik, the 20th-century Ottoman intellectual who observed that the cosmopolitan structure of the Ottoman Empire negatively affected the commercial and social relations of those who could not speak a language other than their mother tongue, argued in his work *İştinak Beyânı Musavver*) *Şifre-i Umûmî Târifâtı* (1326/1910) that speakers of different languages could communicate with the encryption system he developed by utilizing the universality of numerical signs without the pain of learning a language. This article aims to analyze Hüseyin Tevfik's work, which he wrote to show that universal written communication is possible without knowing a foreign language and which he presented as a solution to the universal communication problem of his time, and to contribute to the history of artificial languages by comparing it with artificial language projects designed for the same purpose. After introducing *Şifre-i Umûmî Târifâtı* (1326/1910), the article will focus on the similarities and differences between the work and other artificial language projects based on cryptology and passigraphy.

Anahtar Kelimeler: Evrensel Yazılı İletişim, Yapma Diller, Pasigrafî, Kriptoloji, Hüseyin Tevfik.

Keywords: Universal Written Communication, Artificial Languages, Passigraphy, Cryptology, Hüseyin Tevfik.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 13 Haziran 2023 | Date Received: 13 June 2023
Kabul Tarihi: 30 Ağustos 2023 | Date Accepted: 30 August 2023

ATIF | CITATION

Kaman, Sevda. "Evrensel İletişim Hayalinde Bir Osmanlı Aydını: Hüseyin Tevfik". *Kadim* 7 (Nisan 2024), 113-128. doi.org/10.54462/kadim.1313879

* Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, skaman@bartin.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8167-8961.

“Şimdi biz istiyoruz ki umûmî bir şifre olsun da umûm insanlar yazılan bir yazıyı kendi lisanlarına göre halledibilsinler. Meselâ yalnız Türkçe okuyup yazmak bilen bir Osmanlı her türlü merâmını yalnız Çince okuyup yazmak bilen bir Çinliye anlatabilsin, kezâ yalnız Almanca bilen bir Alman, bir Hintli ile yazı yazarak görüşebilsin. Hâsılı dünya yüzünde binlerce muhtelif lisan ile mütakellim olan insanlar kendi lisanlarından başka bir lisan ile tekellüm etmek ve yazmak bilmeseler bile bütün küre-i arz sekencesiyle görüşebilsinler, bu mümkün müdür? Evet mümkündür.”

Hüseyin Tevfik bin İsmail Zühdü

GİRİŞ

Farklı dilleri konuşan ulusların evrensel iletişimi için kurgulanan yapma dillere ilgi; özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde başlayıp 20. yüzyıl itibarıyla artmıştır. Doğal dillerin aksine yapma diller (icat dilleri/ planlı/yapay diller), bir kişi ya da komisyon tarafından bilinçli olarak yapılandırılmış ve ses sistemi, dil bilimsel yapısı doğal diller örneksenerek tasarlanmış, bağımsız bir tarihsel gelişimi ve arka planı olmayan, herhangi bir evrim süreci geçirmemiş dillerdir.¹ Yapma diller, her ne kadar dünyanın ortak bir iletişim dili ile daha iyi bir yer haline getirilebileceğine dair mütevazı umutlarla beslenseler ve barışın anahtarı olarak yansıtılsalar da çoğunlukla bir başarısızlık tarihi² olarak nitelendirilmiştir. İnsanlık için Babil Kulesi'nden çıkış anahtarı olarak sembolize edilen yapma diller, bu hümanist düşünceler dışında sömürgecilik ve misyonerlik faaliyetleri için de bir aygıt olarak kullanılmak istenmiş ancak döneminde çokça taraftar bulan ve bugün bile konuşanı bulunan *Esperanto* (1887) gibi yapma diller bile edebî ve felsefi dil oluşturamadıkları ve pratikte amaçlarına ulaşamadıkları için ütopyik girişimler olarak değerlendirilmişlerdir.

Yapma dillerin tarihçesine bakıldığında bazı kaynaklar başrahibe Hildegard von Bingen'in 1150'de kurguladığı, Eco'nun mistik vahiy dili olarak nitelendirdiği³ ve bilinçli olarak yaratılmamış düşsel (onirik) diller arasında gösterdiği³ *Lingua Ignota*'yı; bazıları ise Muhyî-i Gülşenî (1528-1604)'nin 1574'te 10.000 madde başını içeren ortak kültür dili oluşturma gayesiyle kurguladığı *Bâleybelen*'i dünyanın ilk yapma dili olarak göstermektedir.⁴

17. yüzyılın ortalarındaki yapma dillerin bir kısmında pasigrafı (yazılı her sembolün bir kavramı temsil ettiği yazı sistemi) ve kriptoloji (şifreli belgeler bilimi) esas alınmıştır. Bu yüzyılda kusursuz dili arayanlar ve evrensel yazılı iletişim aracı tasarlamak arzusuyla hareket edenler F. Lodwick , P. Labbé, P. Bermudo T. Urquhart, C. Beck, J. Becher, G. Dalgarno, I. Newton, A. Kircher, J. Komenský, G. Leibniz, J. Križanis, J. Wilkins, F. Besnier, de Bermonville gibi döneminin bilimde ve felsefede güçlü isimleridir.⁵ 18. yüzyılda da evrensel iletişim ile ilgili dil tartışmaları devam etmiş, çok rağbet görmeyen yapma dil önerileri sunulmuştur.⁶ 19. yüzyılda teknolojik gelişmelerle ve keşiflerle sınırları daralan dünyada başta

1 Engin Yılmaz, *Temel Dil Bilgisi Sözlüğü* (Ankara: Pegem Akademi, 2014), 113.

2 Arika Okrent, *In the Land of Invented Languages: Adventures in Linguistic Creativity, Madness, and Genius* (New York: Spiegel & Grau, 2009), 14.

3 Umberto Eco, *Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Arayışı* (İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2004), 4.

4 Mustafa Koç, “Bilim Tarihinin İlk Yapma Dili Bâleybelen”, 38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi: Felsefe = International Congress of Asian and North African Studies, ed. Zeki Dilek vd. (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2008), 3/269.

5 Okrent, *In the Land*, 258-259.

6 Okrent, *In the Land*, 259.

tüccarlar, misyonerler ve bilim adamları için ortak dil ihtiyacı daha derinden hissedilmiş, bu ihtiyaca çözüm sunmayı hedefleyen yüze yakın yapma dil icat edilmiştir.⁷ 19. yüzyılda rağbet gören ve yardımcı dünya dili olma ümidi veren diller *Volapük* (1879) ve *Esperanto* (1887)'dur. Bu iki dili destekleyen heyetler kurulmuş, kongreler düzenlenmiş, haklarında destekleyici yazılar yazılmış, bu dillerde gazeteler ve kitaplar basılmıştır. Bu dillere dair eserler Osmanlı Türkçesine de çevrilmiş, konuyla ilgili 1893-1917 yılları arasında *Volapük Yani Lisân-ı Umûmî*, *Esperantoca-Türkçe Kamus*, *Lisân-ı Umûmî: Esperanto*, *Esperanto'nun Dürûs-ı Evveliyesi* isimli kitaplar basılmıştır. *Servet-i Fünun* dergisinde *Volapük* ve *Esperanto*'yu tanıtan ve savunan makaleler yazılmıştır.⁸

Uluslararası yardımcı dil⁹ olma amacıyla oluşturulan sözlü ve yazılı iletişime elverişli yapma dillerin yanında, yalnız evrensel yazılı iletişim için sayıların ve matematiğin rasyonelleştirici gücünden, sayısal işaretlerin evrenselliğinden yararlanılarak tasarlanmış pasigrafik ve kriptolojik yapma dil projeleri de vardır.

Bu çalışmada bu projelerden biri olan *Şifre-i Umûmî Târifâtı*'nın¹⁰ amaçları ve kapsamı hakkında bilgiler verilerek pasigrafik ve kriptolojik diğer yapma dil projeleriyle benzerlik ve farklılıkları üzerinde durulmuştur. Türkçe literatürde yapma dillere yönelik yayınlar yok denecek kadar azdır. Bu makale, Osmanlıda yapma dil girişimleri ile ilgili çalışmalara ve yapma diller tarihçesine katkı sunmayı amaçlamaktadır.

1. (*İştirak Beyânı Musavver*) *Şifre-i Umûmî Târifâtı*'nin Amaçları ve Kapsamı

Birbirinden farklı dilleri konuşan topluluklardan oluşan Osmanlının kozmopolit yapısı; gündelik hayatında ana dilini kullanan bireylerin bazı durum ve şartlarda Türkçe bilmesini gerekli kılmaktadır. Osmanlı Devleti'nde Müslüman nüfusun dışında Rum-Ortodoks, Ermeni, Yahudi topluluklarının dilleri de konuşulmaktaydı.¹¹ Bu koşullarda yetişen Hüseyin Tevfik bin İsmail Zühdü hiç kuşkusuz ana dilinden başka dil bilmeyenlerin yaşadığı güçlükleri gözlemlemiş, bu durumdan etkilenerek yazılı iletişimde ortaklığı sağlayacak şifreli bir sistem geliştirmiştir. Onun bu durumu *Esperanto*'nun mucidi Zamenhof'u anımsatmaktadır. Zira Zamenhof da Lehçe, Rusça, Yidiş gibi farklı dillerin konuşulduğu bir bölgede yetişmiş, bu insanların birbirleriyle anlaşmakta güçlük çektiğini görmüş, evrensel dil fikriyle *Esperanto*'yu icat etmiştir.

Hüseyin Tevfik bin İsmail Zühdü'nün hayatı ve ailesine dair Osmanlı arşivinde herhangi bir bilgi ulaşılamamaktadır fakat eserinde Fransızcadan bu dile hâkim olduğunu gösteren örnekler vermesi, devrindeki Batılı yapma dil mucitleri gibi evrensel iletişimi önemsemesi ve bu minvalde bir proje geliştirmiş olması, onu II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı aydınlarından biri olarak değerlendirmemize vesile olmaktadır.¹²

7 Ayrıntılı bilgi için bk. Okrent, *In the Land*, 259-263.

8 Sevda Kaman, "Osmanlı Matbuatında Yapma Diller", *Türkiyat Mecmuası* 32/2 (2022), 17.

9 20. yüzyılda yaklaşık üç yüz elli yapma dil önerisi sunulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Okrent, *In the Land*, 263-274.

10 Bu matbu eserin bir nüshası İSAM Kütüphanesinin Osmanlıca Risaleler Veri Tabanı'nda yer almaktadır. Çalışmada bu nüshadan yararlanılmıştır.

11 Yelda Saydam, "Language Use In The Ottoman Empire And Its Problems", *Ekklesiastikos Pharos* 91/1 (2009), 38.

12 Sevda Kaman, *Dillerle Temasta Şifreleme Örneği Hüseyin Tevfik'in (İştirak Beyânı Musavver) Şifre-i Umumi Târifâtı* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2018) 35.

Hüseyin Tevfik'e göre insanlığın düşüncelerini ifade edebileceği bir vasıta işlevini görecek olan *Şifre-i Umûmî Târifâtı* sayesinde yazılı bir metin her ulusun kendi diliyle okunabilecektir. Yazar eserindeki genel şifrelerle anlaşma fikrinin ilk defa kendisi tarafından düşünüldüğünü eserinin "İfâde-i Muharrir" başlıklı ön sözünde "Kâriin-i kiram işbu eserdeki mevzûnun elbette ilk defa olarak eseri vücûda getiren âcizleri tarafından tasavvur edilmiş bir keyfiyet olduğunu tasdik buyururlar."¹³ cümlesiyle ifade etmiştir. Hüseyin Tevfik, her isteyenin eserini kaynak göstermesi koşuluyla Osmanlı hâkimiyeti altındaki bütün vatandaşları tarafından kullanılabilceğini hatta diğer dillere tercüme edilebileceğini¹⁴ ümit etmiş, bu beklentiyle eserinin tüm telif haklarından vazgeçmiştir.

Hüseyin Tevfik, 1910 (1326) yılında İstanbul'da basılan yirmi sayfalık risalesinde şifreleme sistemini Osmanlı Türkçesini esas alarak açıklamış, örnek olması ve şifrelerin/kodlamaların daha iyi anlaşılması adına Osmanlı Türkçesinin ünlüleri ve ünsüzleri için alfabetik şifre listesini hazırlamıştır.¹⁵

Yazar eserinde tarif ettiği şifreleme sistemine göre esas alınan/parametre dilin ve diğer dillerin şifreli cep sözlüklerinde bulunması gereken özellikleri ve sözlüğün hangi esaslara göre düzenleneceğini detaylıca açıklamıştır. Risalesinin ön sözünde¹⁶ önerilerinin kabul görülmesi ve *Şifre-i Umûmî*'nin faydasına kanaat getirilmesi durumunda şifreli sözlüklerin hazırlanabileceğini dolaylı olarak ifade eden yazar, eserine örnek şifreli cep sözlük/sözlükler eklememiş, sözlüklerin tertibini tarif etmekle yetinmiştir. Hüseyin Tevfik, eserinin birinci bölümünde şifreli sistemin genel hatlarına, şifreli sisteme göre hazırlanacak sözlüklerin özelliklerine yer vermiştir. Eserinin ikinci bölümde ise şifreli sistemde özel isim ve çokluk eki almış isimleri yazabilme kurallarını, isim ve fiil çekimlerinde şifrelemeyi örneklerle açıklamıştır. Eserde özel isimlerin yazımının daha iyi anlaşılması için üç örnek verilmiştir: *İstanbul* [(53,14) (3, 52, 27) (1, 58, 25)], *Edirne* [51 (9, 53, 11) (27, 51)], *Konya* [(23, 57, 27) (30, 52)]. Bu örneklerde görüldüğü üzere kelimeler Türkçenin heceleme kurallarına göre şifrelendirilmiştir. Bu durumda şifreli sözlüğü kullananların bu kurallara hâkim olması beklenmektedir. Yazar yine bu bölümde *sevmek, okumak, dökmek, öldürmek, kırmak, oynamak* fiillerinin farklı zaman ve şahıslara göre çekimlerinin şifreli sistemdeki karşılıklarını vermiştir.¹⁷ Fiil çekimlerinde paydaya şahıs ekinin şifresi, paya kip ekinin şifresi yazılmaktadır.

Eserin "Tetimme" başlıklı bölümünde durum eklerinin, bildirme ekinin, birinci teklik/çokluk şahıs iyelik eklerinin şifreleri verilmiş, konunun anlaşılması adına örnekler sıralanmıştır.¹⁸ Buna göre isim çekimlerinde paya ismin yalın hâli, paydaya ise ismin aldığı durum ekinin şifresi yazılmalıdır. Yazar, isim ve fiil çekimine ilişkin örnekler verirken şifreli sisteme göre bir sözlük hazırladığı için kelimeleri yazmak zorunda kaldığını, şifreli sözlükler hazırlandığında kelimenin yerini rakamların alacağını belirtmiştir. Fiil ve isim çekimi için verilen örnekler ($sevecekti = (+sevmek \frac{9}{3})$, $evlerimiz = \frac{(ev)2}{7}$, $dayısının = \frac{day}{2,1}$) incelendiğinde şifreli sözlüğü

13 Hüseyin Tevfik bin İsmail Zühdü, (*İştirak Beyânı Musavver*) *Şifre-i Umumî Târifâtı* (İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1326), 2.

14 Hüseyin Tevfik, *Şifre-i Umumî Târifâtı*, 2.

15 Hüseyin Tevfik, *Şifre-i Umumî Târifâtı*, 13. (bk. Ek 1)

16 Hüseyin Tevfik, *Şifre-i Umumî Târifâtı*, 2.

17 Hüseyin Tevfik, *Şifre-i Umumî Târifâtı*, 14-15. (bk. Ek 2)

18 Hüseyin Tevfik, *Şifre-i Umumî Târifâtı*, 18. (bk. Ek 3)

kullanan kişinin Türkçenin morfolojik özelliklerini bilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Eserin ikinci bölümündeki bilgilerden sonra şifreli cümle örnekleri verilmemiştir. Bu bölümde verilen bilgilere göre okur, örneğin “Evlerimiz temizlendi” cümlesinin $evlerimiz = \frac{(ev)2}{7}$ temizlendi = (+temizlenmek $\frac{3}{3}$) şeklinde yazılacağını şifrelere bakarak çözümlenebilir. Bu örnekte *ev* ve *temizlenmek* kelimelerinin şifreleri ancak esere uygun esas dilin sözlüğü hazırlandığında yazılabilir.

Sonuç bölümünde yazar şifreleme sisteminin esaslarını altı maddede özetlemiştir :

“1. Çoğul yazılan bir isim parantez içine alınıp parantez üzerine kare işareti konmalıdır:

()²

2. Fiil çekimlerinde (+47 $\frac{9}{3}$) örneğinde olduğu gibi parantez içerisinde olumlu fiil çekimi için +, olumsuz fiil çekimi için - işaretleri kullanılmalı, fiil için ise tam sayı ve kesirli ifade kullanılmalıdır.

3. Özel isimler köşeli parantez içinde yazılmalıdır: []

4. Kelimeye isim çekim eklerinden birisi gelirse $\frac{86}{3}$ gibi kesir şeklinde yazılmalıdır.

5. Böylelikle bu usullere göre yazılmış bir yazıyı çözmeden önce özel isim, çoğul, fiil veya eklerin bulunduğu yerler tek bakışta kolaylıkla ayırt edilebilir.

6. *Şifre-i Umûmi*'ye göre yazılmış şifreli yazışmalarda cümlelerin kolayca anlaşılması için kısa olması lazımdır ve her cümleyi bir diğerinden ayırmak için 8 şeklinde bir bölüm ayırıcı işareti kullanılmalıdır.”¹⁹

Eserde kesirli, ondalıklı sayı ve rakamlarla birlikte parantez, köşeli parantez, üslü ifade, artı, eksi gibi sayısal işaretlerin şifreli sistemdeki karşılıkları detaylıca tarif edilmiştir. Yazar, eserindeki tariflere göre hazırlanacak esas alınan/parametre dilin sözlüğündeki şifrelerle Fransızca, İngilizce, Çince, Rusça, Farsça vs. dilleri için hazırlanacak çok dilli sözlüklerdeki şifrelerin aynı olması durumunda bu dilleri konuşanların sadece Türkçe yazılmış bir yazıyı anlamayacağını, aynı zamanda birbirleriyle de dil bilmeden iletişim kurabileceklerini savunmuştur. Buna göre örneğin Türkçede *ab* (su) sözcüğü ı ise, diğer dillerdeki *su* anlamındaki kelimenin şifresi de ı olmalıdır. Bu şifreleme sistemine göre her dilde kelimelerin şifreleri aynı da olsa farklı morfolojik ve söz dizimsel yapıları sahip diller için cümle çevirilerinde sıkıntılar çıkabileceği Hüseyin Tevfik'in gözünden kaçmış olmalıdır.

Hüseyin Tevfik milletlere göre rakamların farklılık taşıdığını bildiği için eserinin “İstirat” isimli bölümünde kodlama sistemi için Arap veya Frenk (Avrupa) rakamlarından birinin tercih edilmesi gerektiğini, seçilen rakamların şekillerinin bulunması, bu rakamların şekillerinin ezberlenmesi, şifrelerin günden güne farklılık göstermemesi için de daima aynı rakamlarla yazılması gerektiğini ifade etmiştir.²⁰

19 Hüseyin Tevfik, *Şifre-i Umûmi Târifâtı*, 19-20; Kaman, *Dillerle Temasta Şifreleme*, 62-63.

20 Hüseyin Tevfik, *Şifre-i Umûmi Târifâtı*, 11-12.

Hüseyin Tevfik'in şifreleme sistemine göre yazılı iletişim kurabilmek için eserindeki tariflere uyularak hazırlanmış çok dilli şifre anahtarlı sözlüklere sahip olmak ve bu sözlükle-
rin giriş kısmında tarif edilen yöntemlere bakmak ya da ezberlemek gerekmektedir. Bunun
yanı sıra eserdeki tariflere göre yazılmış şifreli bir mesajı/metni anlayabilmek için şifreli
sözlüğü kullanan kişinin esas alınacak dilin fonetik, morfolojik, söz dizimsel özelliklerini
bilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bu durum yazarın ana dilinden başka dil bilmeden şifre-
lemeyle evrensel yazılı iletişimin mümkün olabileceği iddiasını diller arası cümle çevirileri
noktasında zayıflatmaktadır.

2. Pasigrafik/Kriptolojik Evrensel Yazılı İletişim Önerileri ve *Şifre-i Umûmî*

Matematik evrenin ortak dilidir. Nitekim evrensel dil girişimlerinin bir kısmı da matema-
tiğin standart sisteminin evrenselliğinden yararlanmış, matematik dilini ve kriptolojiyi esas al-
mışlardır. Bunlardan en eski tarihli P. Bermudo'nun (1610-1648) matematiksel-kombinator-
yal yöntemleri öngören bir aritmetik isimlendirici sistemine dayalı *Arithmeticus Nomenclator*,
*Mundi omnes nationes ad linguarum & sermonis unitatem invitans, Auctore linguæ (quod
mirère) Hispano quodam, verè ut dicitur, muto* (1653) isimli eseridir.²¹ Bermudo'nun, Jacopo
Silvestri'nin şifreli olarak doğru yazmak ve yorumlamak için hazırlanmış olduğu *Opus Novum*
(1526) isimli kriptolojik eserinden ilham aldığı düşünülmektedir. Çünkü Silvestri'nin eserine
benzer şekilde Bermudo da zaman, durum ve sayı ilişkilerini ifade etmek için nokta ve vurgular-
dan oluşan bir sistem kullanmıştır.²² Bermudo'nun şifreleme sistemine dair bilgileri Schott'tan
aktaran Eco, sistemin karmaşık bir yapısı olduğunu belirtmiş, yazımdaki noktaların, vurguların
ve diğer işaretlerin sistemi kullanışsız hâle getirdiğine dikkat çekmiştir.²³ Bermudo'nun şifreli
sistemindeki gibi Hüseyin Tevfik'in eserindeki kodlama sisteminde de sadece rakamlar, kesirli
sayılar değil; ()², [], +, -, 8, ÷ gibi birtakım işaretlerden yararlanılmıştır. *Şifre-i Umûmî*'ye
göre *çalışkan çocuk* yazılmak istenirse şu işaretleri kullanmak gerekmektedir: "Lügatte *çalışkan*
kelimesinin 4500, *çocuk* kelimesinin rakamı 4800 olsa 8 4500, 4800 *çalışkan çocuk* ve 8 4500
(4800)² *çalışkan çocuklar* olmuş olur."²⁴ Yine eserdeki sisteme göre *sevmek* fiilinin gelecek
zaman birinci tekil şahıs zamirine göre çekimi *seveceğim* = (+sevmek $\frac{9}{3}$) şeklindedir. Bu
örnekteki 7 rakamı gelecek zamanın, 1 rakamı ise birinci tekil şahıs zamirinin şifresidir.²⁵ Bu
açıdan bakıldığında Hüseyin Tevfik'in şifreli sisteminin P. Bermudo'nunki gibi karmaşık bir
yapısı olduğu söylenebilir. Çünkü kullanıcının işaretleri *Şifre-i Umûmî*'ye göre tasarlanmış
sözlüğe (kılavuza) bakarak kullanması ya da ezberlemesi gerekmektedir.

17. yüzyılda evrensel dilin gerekliliğini savunanlardan biri olan Cave Beck (1623- 1706),
her ne kadar ticari ilişkilerde evrensel dilin önemli olduğunu vurgulasa da onun asıl amacı
evrensel iletişimle fethedilmemiş yeni topraklarda İncil'in yaygınlaştırılmasına katkı
sunmaktır.²⁶ Beck'in *The Universal Character, By Which All the Nations of the World May*

21 F. Gerhard Strasser, *The Rise of Cryptology in the European Renaissance, in The History of Information Security: A Comprehensive Handbook*, ed. Karl Maria Michael de Leeuw vd. (Amsterdam: Elsevier B.V., 2007), 34.

22 Strasser, *The Rise of Cryptology in the European Renaissance*, 35.

23 Eco, *Avrupa Kültüründe*, 172.

24 Hüseyin Tevfik, *Şifre-i Umûmî Târifâtı*, 12.

25 Hüseyin Tevfik, *Şifre-i Umûmî Târifâtı*, 16.

26 Eco, *Avrupa Kültüründe*, 176.

Understand One Another's Conceptions, Reading Out of One Common Writing Their Own Mother Tongues (1657) isimli eserinin temelinde dünyanın tüm uluslarının “evrensel karakterler” vasıtasıyla anlaşmasını sağlayabilmek düşüncesi vardır. Beck, eserinde şifreleme için rakam, harf ve işaretlerden yararlanmışır. Örneğin “Babana ve annene saygı göster” cümlesinin şifreleri “leb2314 2477/p & 2477/pf” şeklindedir.²⁷ Eserin benzer amaçla yazılan diğer eserlerden farkı telaffuza önem vermesidir. Onun şifreli sisteminde cümlenin telaffuzunu sağlayabilmek için sayıları ezberlemek gerektir ki bu da iletişim için bir engel teşkil etmektedir. Eserindeki sözlükte 3.996 madde başı vardır; bu sözlükte iki veya daha fazla eş anlamlı kelime tek bir madde ile gösterilmiştir.²⁸ Hüseyin Tevfik eserinde kuralları, şifreli sözlüğün mantığını ve tanzimini anlatmış ancak Beck’in yaptığı gibi şifreli sisteminin örnek sözlüğünü hazırlamamıştır. Hüseyin Tevfik’in eseri paligrafik tariflerden ibarettir. Her iki eserde rakam ve işaretler şifreleme aracı olarak kullanılmıştır.

17. yüzyıldaki evrensel dil girişimlerinden amaçları ve sayılardan yararlanma fikri bakımından *Şifre-i Umûmî* ile paralellik gösteren bir diğer eser Athanasius Kircher’in (1601-1680) *Polygraphia Nova Et Universalis Ex Combinatoria Arte Directa* (1663) isimli eseridir. Kircher’in amacı pasigrafik uluslararası bir alfabe projesi ile farklı dilleri konuşan ulusların mektuplaşabilmesini sağlamaktır.²⁹ Athanasius Kircher aslında başrahip, sözlükçü, tarihçi, kriptograf ve okültist olan Johannes Trithemius’un 1518’de basılan eseri *Polygraphia*’daki şifreli sistemi geliştirmiştir. Stenografi (gizlenmiş yazı/bilgiyi gizleme bilimi) uzmanı Trithemius’un *Polygraphia*’sı sihir ve büyü alfabesinin eski bir kaynağı olarak sayılsa da kendisinden sonra yazılan pasigrafik eserlere ilham olmuştur.³⁰ Athanasius Kircher (1601-1680) *Polygraphia Nova Et Universalis Ex Combinatoria Arte Directa* (1663) isimli eserinin III. Ferdinand’a hitaben yazdığı ön sözünde eserindeki sistemi “bütün dillerin tek bir dile indirgenmesi” olarak yüceltmıştır.³¹ Bu bağlamda Kircher ile Hüseyin Tevfik’in herhangi bir kimsenin kendi ana dili dışında başka bir dil bilmeden yazılı olarak anlaşabilmeyi mümkün kılmak için tasarladıkları eserlerinin amaçları aynıdır. Kircher şifreleme yoluyla “bütün ortak eğitim dillerini” içeren bir sözlüğün yapılabileceğini belirtse de³² eserini beş dili (Latince, İtalyanca, İspanyolca, Fransızca, Almanca) kapsayan ve iki çeşitlemesi bulunan bir sözlük niteliğinde hazırlamıştır.³³ Hüseyin Tevfik de eserinin diğer dillere tercüme edilebileceğini iddia etmiş, ancak şifreleme sistemini Osmanlı Türkçesini esas alarak açıklamış ve yer yer Fransızcadan örnekler vermiştir. Kircher’in çalışması fikir olarak orijinal değildir öte yandan eserine kendisinin hazırlamış olduğu beş dilli evrensel sözlüğünü eklemesi onu diğer çalışmalardan ayırır. Eco’ya göre her dilin Latincenin dil bilgisine indirgenebileceğini varsayan bu karmaşık sistem, çeviride sıkıntılar çıkarabilecek bir şekilde tasarlanmıştır. Örneğin Almanca söz dizimi izlenerek şifrelenmiş bir mesajın kelimesi kelimesine Fransızcaya çevrilmesi ilginç sonuçlar verecektir.³⁴ Yukarıda da bahsedildiği gibi *Polygraphia*’daki diller arası çeviri problemleri *Şifre-i Umûmî* için de geçerlidir.

27 Eco, *Avrupa Kültüründe*, 168.

28 Vivian Salmon, “Cave Beck: a Seventeenth Century Ipswich Schoolmaster and His ‘Universal Character’”, *The Study of Language in 17th-Century England* (Amsterdam: John Benjamins, 1979), 176.

29 Eco, *Avrupa Kültüründe*, 165.

30 Jim Reeds, “Solved: The Ciphers in Book 3 of Trithemius’s Steganographia.” *Cryptologia* 22/4 (1998), 2.

31 Eco, *Avrupa Kültüründe*, 165.

32 McCracken, George. “Athanasius Kircher’s Universal Polygraphy”, *ISIS The University of Chicago Press on behalf of The History of Science Society* 39/4 (1948), 215.

33 Eco, *Avrupa Kültüründe*, 165.

34 Eco, *Avrupa Kültüründe*, 167.

Çok dilli bir kodlama sistemi olan *Polygraphia*'nın amaçları Şifre-i Umûmî ile ortaktır ancak her iki projenin yöntemleri birbirinden farklıdır. Hüseyin Tefvik şifreli sözlüğün nasıl hazırlanacağını tarif ederken Kircher Latince, İtalyanca, İspanyolca, Fransızca ve Almanca'yı kapsayan bir sözlük hazırlamıştır. Kircher'in sözlükleri ampirik ölçütlere göre seçilmiş 1228 terimi içermektedir. Hüseyin Tefvik'e göre esas dil Türkçe olursa hazırlanacak şifreli sözlük Şemsettin Sami'nin *Kâmûs-ı Türki*'sindeki (1901) birinci kelime olan *ab'* dan *ye* (ي) harfinin en sonuncusu olan *yiyici* kelimesine kadarki kelimeleri içerebilir. Ancak yazar *Kâmûs-ı Türki*'deki tanımların, eş anlamlı ve çokluk bildiren kelimelerin şifreli sözlüğe dâhil edilmesi gerektiğini de eklemiştir. Hazırlanacak bu şifreli sözlük bir sayfasında küçük puntolarla 1000 kelime olacak şekilde en fazla 30 sayfalık cep sözlüğü niteliğinde olmalıdır.³⁵ Kircher sözlüğünde yaygın ve sıklıkla kullanıldığını düşündüğü kelimelere yer verirken Hüseyin Tefvik esas alınan dilin mevcut sözlüklerinden birini (*Kâmûs-ı Türki*) seçmeyi önermiştir.

Joachim Becher (1635-1682), *Character Pro Notitia Linguarum Universali* (1661) isimli eserinde Kircher gibi beş dili değil, Latinceyi esas alarak oluşturduğu şifreli sistemini anlatmıştır. Eco, Kircher'in eseri 1663'te basılmışsa da el yazması olarak daha erken tarihlerde dolaşıma girdiği için Becher'in bu eserden etkilenmiş olabileceğini ancak Becher'in sözlüğü'nün Kircher'in sözlüğüne göre kelime sayısı bakımından (neredeyse 10.000 terim) daha kapsamlı olduğunu aktarmıştır.³⁶ Becher'in eserinde her kelimeyi bir Arap rakamı karşılıkmaktadır ancak bütün halkların Arap rakamlarını okumayı bilmediği kuşkusuna kapılan Becher, rakamlar dışında nokta ve çizgilerden oluşan görsel bir sistem geliştirmiştir. Bu sistemde sözlük maddesine şeklin sağındaki ve ortasındaki sayısal değerlerin, dil bilimsel biçimbirimler listesine soldakilerin gönderme yaptığını aktaran Eco, Becher'in bu karmaşık ve anlaşılmasız görsel sistemi eklemesinin eserinin amacını sekteye uğrattığını belirtmiştir.³⁷ Becher ile Hüseyin Tefvik'in eserlerinin amaçları ortak, yöntemleri birbirinden farklıdır.

Batchelor'a³⁸ göre Kircher ve Leibniz Otuz Yıl Savaşları'nın (1618-1648) ardından dini anlaşmazlıkların, Latincenin kullanımının azalmasının ve Habsburg imparatorlarının Alman prensleri üzerinde güç kullanma konusundaki artan yetersizliklerinin ortaya çıkardığı toplumsal parçalanma sorununu oldukça net bir şekilde görmüşler ve bu soruna çözüm olarak kriptografiye dayalı yapay dil girişimlerinde bulunmuşlardır. Buradan da anlaşıldığı üzere kriptoloji başlangıçta savaş ve devlet sırlarını gizlemek için başvurulan bir metotken 17. yüzyılda Latincenin geçerli dil (*lingua franca*) olma işlevini yitirmeye başlaması ve Roma İmparatorluğu'nun gücünün azalması gibi sebeplerle iktidarın korunması için yapma dil projelerinde tercih edilen bir metoda dönüşmüş, adeta iktidar aygıtı olarak kullanılmıştır.

Bu isimler dışında "kusursuz dil" arayışında olan filozoflar da matematik dilinden yararlanarak matematiğin kesinliği ile dilin fazlalıklarından ve anlaşılmasızlığından kurtulmayı amaçlamışlardır. Örneğin Leibniz'in (1646-1716) "evrensel karakteristik (*characteristica universalis*)"i her temel düşünceyi nitelendiren bir karakteristik sayı esasına yani temel veya asal sayıları eşleştirmeye dayanmaktadır. Buna göre "*İnsan, akıllı hayvandır*" önermesindeki *hayvan* terimi (13, -5) ve *akıllı* terimi (-8, -7) olduğunda daha sonra bu terimin (insan)

35 Hüseyin Tefvik, *Şifre-i Umumî Târîfâtı*, 6-8.

36 Eco, *Avrupa Kültüründe*, 169.

37 Eco, *Avrupa Kültüründe*, 169.

38 Robert Batchelor, "The Republic of Codes: Cryptographic Theory and Scientific Networks in the Seventeenth Century", *Stanford* (10 Ekim 2022).

karşılığı olan karakteristik sayı $(13x+8) - (5x7)$ şeklinde gösterilir yani *insan* terimi $+104, -35$ 'dir.³⁹ Leibniz'in hiçbir zaman gerçekleştirilemeyen *characteristica universalis* düşüncesi ile *Şifre-i Umûmi*'nin ortak noktası sayıların esas alınmasıdır. Hüseyin Tefvik, Leibniz'in aksine matematik işlemlerinden yararlanmamış ancak matematik işaretlerini anlamak için bir sembol olarak kullanmayı önermiştir. Leibniz kusursuz dile ulaşmaya çalışırken Hüseyin Tefvik yabancı dil bilmeyenlerin gündelik hayatını kolaylaştıracak bir sistem geliştirmek istemiştir.

Ticaret kodundan esinlenerek yaratılan, sayılara dayalı bir yapma dilin varlığından bahseden *Communication And Language: Networks Of Thought And Action* isimli eserde, bu yapma dilin konuşmaktan ziyade ticarete iletişim için uygun olduğu ve kriptolojinin karmaşıklığını taşıdığı ifade edilmiş ancak bu dilin ismi, mucidi ve tarihi hakkında bilgi verilmemiştir:

"Aslında bu önermenin ardında yatan düşünce, bir ülkeden diğerine mesajların telekom edilmesi için kullanılan ticari kod kitaplarında zaten kullanılmaktadır. Bu sistem konuşmak için değil, sınırlı bir kelime dağarcığına sahip ticari mesajlar göndermek için oldukça uygundur; fakat her bir fikir için farklı bir sembole sahip olması bizi ideografik yazının muazzam karmaşıklığına götürür."⁴⁰

Belirli kelimelerle iletişimi zorunlu kılan bu kriptolojik ve pasigrafik yapma diller, farklı isimlerce farklı zamanlarda evrensel iletişim için önerilmiş ancak sözlü ve yazılı iletişime elverişli, kolay ve çabuk öğrenildiği iddia edilen yapay diller kadar rağbet görmemiştir. Bu dillerle aynı kaderi paylaşan *Şifre-i Umûmi Târifâtı*, devrinde ve sonrasında ilgi görmeyen bir proje olarak kalsa da Hüseyin Tefvik'i çağdaşı Osmanlı aydınlarından ayıran nokta, evrensel iletişim için *Esperanto* ve *Volapük* gibi yapma dilleri önermeyip çözüm araması ve yaratıcı bir girişim örneği ortaya koymasındır.

SONUÇ

Yapma dillerin amacı, öğrenilmesi zaman ve uzun uğraşlar isteyen doğal dillerin aksine kuralları kolaylıkla öğrenilebilen, herhangi bir ulusa ait olmadıkları için tarafsız olarak nitelendirilen evrensel sözlü ve yazılı iletişim için bir dil üretmek ve böylelikle dünya üzerindeki dil sayısının çeşitliliğinin oluşturduğu iletişimsizliğin aşılabilesini sağlamaktır. Evrensel yazılı iletişimi esas alan yapma dil projelerinde ise amaç sayı ve işaretlerin evrenselliğinden yararlanarak anlaşabilmeyi sağlamaktır. P. Bermudo, C. Beck, J. Becher, A. Kircher gibi isimlerin öncülüğünde 17. yüzyılda Avrupa'daki yapma dil arayışlarında Roma İmparatorluğu'nun gücünü korumak, dinî anlaşmazlıkları ortadan kaldırarak doğrudan ve dolaylı yollardan iktidar kurmak ve iktidarın devamını sağlamak için kriptolojiden faydalanılmıştır. Bunun yanında Beck gibi İncil'in fethedilmemiş topraklarda yaygınlaşması amacıyla misyonerlik faaliyetleri için evrensel dile yönelenler de olmuştur.

39 Kutsi Kahveci, "Evrensel Karakterizm Üzerine", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/28-29 (2002), 303.

40 Gerald Barry vd. (ed.), *Communication And Language: Networks Of Thought And Action* (London: Macdonald, 1965), 78.

Hüseyin Tevfik'in kriptolojiye dayalı eseri *Şifre-i Umûmî Târifâtı*, ana dilinden başka dil bilmeyenlere yardımcı olmak için hazırlanmış kılavuz niteliği taşıyan bir öneri kitabıdır. Eser dünya üzerinde farklı dilleri konuşanların başka bir dilde konuşmayı ve yazmayı bilmeden yazılı iletişim yoluyla görüşebilmelerinin mümkün olduğu iddiasını taşımaktadır. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı matbuatında yapma dillerle ilgili makaleler yazıldığı, yapma dil kılavuzlarının Osmanlı Türkçesine aktarıldığı göz önüne alındığında Hüseyin Tevfik'in evrensel iletişim meselesine çözüm getirmesini dilediği eserini neden yazdığı anlaşılmaktadır. Ancak Hüseyin Tevfik'in amacı iktidar aygıtı olarak uluslararası bir şifreli sistem geliştirmek ya da dönemin modernleşme sürecine katkıda bulunmak değildir. *Şifre-i Umûmî Târifâtı*, entelektüel duyarlılıkla kaleme alınmış bireysel bir çalışmanın ürünüdür. Yazarın ön sözdeki "Osmanlı hâkimiyeti altındaki bütün vatandaşlarımız" ifadesinden anlaşıldığı üzere eserin yazılmasındaki itici güç Osmanlı'nın kozmopolit yapısıdır. Yazar ticarete ve gündelik hayatta ana dilinden başka dil bilmeyenlerin yaşadıkları iletişim sıkıntılarını gözlemlemiş, bu duruma çare olarak sayısal işaretler yoluyla yabancı dil bilmeyenlerin gündelik hayatını kolaylaştıracak evrensel yazılı iletişimin gerçekleştirilebileceği bir sistem geliştirmek istemiştir. Ayrıca yazar yabancı dil öğrenmenin güçlüklerine dikkati çekmek için eserinde sıklıkla "ana dilinden başka dil bilmeden" ifadesini kullanmıştır. Eserin yazıldığı dönemde yabancı dil bilenlerin ve okur-yazar sayısının az olması yazarın çabasını daha anlaşılır kılmaktadır.

Bu makalede karşılaştırılan yapma dil projeleriyle *Şifre-i Umûmî Târifâtı*'nın amaçları ve yöntemleri benzerlikler taşısa da yazar kitabının ön sözünde, eserinde ele aldığı fikirlerin/ önerilerin ilk defa kendisi tarafından tasavvur edildiğini eserinin ilk cümlesinde ifade etmiştir. Nitekim Hüseyin Tevfik'in makalede bahsi geçen Latince menşei 17. yüzyıl ürünlerinden veya Batı'da yapılan çalışmalardan haberdar olması dönemin koşulları düşünüldüğünde zor bir ihtimal olarak gözükmektedir. Yazarın bu eserlerden ziyade kültürel belleğin etkisiyle tarih düşürme işinde kullanılan "ebced hesabı"ndan esinlenerek alfabedeki harflere karşılık rakamsal değer verme yöntemini geliştirmesi ihtimal dâhilindedir. Yazara göre *Şifre-i Umûmî Târifâtı* kadar eserin merkezindeki fikir yani insanların evrensel şifrelerle görüşebilme ihtimali de önemlidir. Hüseyin Tevfik, çağının evrensel iletişim engellerini ortadan kaldırmak için tasarladığı şifreli sisteminin yararına kanaat getirilip uygulanması durumunda eksikliklerinin çikabileceğini, bu durumda eklemeler yapılabileceğini ifade etmiştir.

Bütün insanlığın yabancı dil bilmeden iletişim kurabilmesi ümidiyle tasarlanan *Şifre-i Umûmî Târifâtı*'na göre gündelik hayat pratiğinde kısa cümleli günlük konuşmaların yazılı olarak yapılması için eserdeki tariflere uygun hazırlanmış (biri esas dilin sözlüğü olmak üzere) en az iki sözlükle dolaşmak, bu sözlüklere bakarak kriptolu yazıyı yazmak ve çözmek gerekmektedir. Bu sebeple Hüseyin Tevfik'in projesinde ve makalede tanıtılan diğer eserlerde şifre anahtarları ve çok dilli sözlükle tüm diller için anlaşılır olmak amaçlına da pratik ve işlevsel olmayan bu kodlama sistemleri hayata geçirilemeyecek kadar karmaşık bulunmuştur. Çünkü bu projelerde kriptonun karmaşık yapısının iletişimi sekteye uğratacağı, dilin yazıdan çok konuşmaya dayalı olduğu göz ardı edilmiştir.

Yapma diller, doğal diller arasındaki fonetik, semantik, morfolojik ve söz dizimsel ayrılıklar gibi yabancı dil öğrenilmesinin önündeki engelleri en aza indirmek amacıyla tasarlanmışlardır ancak evrensel yazılı iletişimi esas alan yapma dillerde durum farklıdır. Şifreleme sistemleri ne dayalı yapma dil projelerinin her birinde doğal diller esas alınmış, şifre anahtarları da olsa

çevirilerde esas alınan dilin kurallarını başka dile uygulamak sıkıntı yaratmıştır. Bu sebeple örneğin Latince esas alınarak yazılan şifreli bir mektubu okuyan bir kişinin, mektubu kendi diline çevirdiğinde sıkıntılar yaşamayı kaçınılmazdır. Benzer durum *Şifre-i Umûmî* için de geçerlidir. *Şifre-i Umûmî Târifâtı*'na göre yazılmış bir metni anlayabilmek için esas alınan dilin morfolojik ve söz dizimsel yapısına hâkim olmak gerekmektedir. Bununla birlikte bu projelerdeki kodlama sistemleri bilgisayar programlama diline, yapay zekâyâ zemin hazırlamış ve bu yönüyle bir şekilde amaçlarına ulaşmış, insanlığa hizmet etmişlerdir.

.....
Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](#) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](#) license.

.....

KAYNAKÇA

Yayımlanmış Eserler

- Barry, Gerald vd. (ed.). *Communication And Language: Networks Of Thought And Action*. London: Macdonald, 1965.
- Eco, Umberto. *Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Arayışı*. İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2004.
- Foer, Joshua. "Annals of Linguistics: Utopian For Beginners". *New Yorker* 24/31 (December 2012), 86-97.
- Hüseyin Tevfik bin İsmail Zühdi. *(İştirak Beyânı Musavver) Şifre-i Umûmi Târîfâtı*. İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1326.
- Kahveci, Kutsi. "Evrensel Karakterizm Üzerine". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/28-29 (2002), 299-311.
- Kaman, Sevda. *Dillerle Temasta Şifreleme Örneği Hüseyin Tevfik'in (İştirak Beyânı Musavver) Şifre-i Umûmi Târîfâtı*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2018.
- Kaman, Sevda. "Osmanlı Matbuatında Yapma Diller". *Türkiyat Mecmuası* 32/2 (2022), 717-736.
- Kircher, Athanasius. *Polygraphia Nova Et Universalis, Ex Combinatoria Arte Detecta (Etc.) In Tria Syntagmata Distribute*. Rome: Varesius, 1663.
- Koç, Mustafa. "Bilim Tarihinin İlk Yapma Dili Bâleybelen". 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi: Felsefe = International Congress of Asian and North African Studies*. ed. Zeki Dilek vd., 3/269-278. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2008.
- McCracken, George. "Athanasius Kircher's Universal Polygraphy". *ISIS The University of Chicago Press on behalf of The History of Science Society* 39/4 (1948), 215-228.
- Okrent, Arika. *In the Land of Invented Languages: Adventures in Linguistic Creativity, Madness, and Genius*. New York: Spiegel & Grau, 2009.
- Reeds, Jim. "Solved: The Ciphers in Book 3 of Trithemius's Steganographia". *Cryptologia* 22/4 (1998), 1-28.
- Salmon, Vivian. "Cave Beck: a Seventeenth Century Ipswich Schoolmaster and His 'Universal Character'". *The Study of Language in 17th-Century England*. Amsterdam: John Benjamins, 1979.
- Saydam, Yelda. "Language Use In The Ottoman Empire And Its Problems". *Ekklesiastikos Pharos*. 91/1 (2009), 38-57.
- Strasser, Gerhard F. "The Rise of Cryptology in the European Renaissance". *The History of Information Security: A Comprehensive Handbook*. ed. Karl Maria Michael de Leeuw vd. 1-49. Amsterdam: Elsevier B.V., 2007.
- Yılmaz, Engin. *Temel Dil Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Pegem Akademi, 2014.

Elektronik Kaynaklar

Batchelor, Robert. "The Republic of Codes: Cryptographic Theory and Scientific Networks in the Seventeenth Century". Stanford. Erişim 10 Ekim 2022. <http://www.stanford.edu/dept/HPS/WritingScience/Cryptography.htmlviewed5/12/2004>.

EKLER

EK 1

— ۱۲ —

کوره بز الفبا ترتیب ایلملم اسبوره ترتیبه کورهده بئره السنه
سأرده بولاسه کوره ترتیب ایلملمیر .

ب	پ	ت	ث	ج	ح	د	ذ	ر	ز
۱۳	۱۷	۱۱	۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴
س	ش	ص	ض	ط	ظ	ع	غ	ف	ق
۲۶	۲۵	۲۴	۲۳	۲۲	۲۱	۲۰	۱۹	۱۸	۱۷
ن	و	ه	ی						
	۳۰	۲۹	۲۸	۲۷					

سکنز حرف املاییده قولایقله قیرقی اییون. ۵۵ دن اعتباراً
رقله ارابه ایلملم .

é	آ	۵۱	فتحه خفیه
a	ا	۵۲	فتحه قیله
i	ا	۵۳	کسره خفیه
y	ی	۵۴	کسره قیله
ou	و	۵۵	ضمه خفیه مبسوطه
u	و	۵۶	ضمه خفیه مقبوضه
o	و	۵۷	ضمه قیله مبسوطه
ou	و	۵۸	ضمه قیله مقبوضه

برازی ایجریسنده اسم خاص اولدنی همان آکلانلمسی اییون
اولون داتما شوکللمه برکه ایجریسنده یازملی [حرف

شفره عمومی
تبرستان

—————

مؤلف :

حسین توفیق بن اسماعیل زهدی

—————

اشهر کتابده منصوره شفره عمومی وجوده کیم بیا بیه کندی لسان
مادرداندن غیری لسان بیسان مختلف ملتا اولدی کیم بیکرله کورینه بیلیره

—————

استانبول - ۱۱۱۱

—————

طبعین استانبول

Hüseyin Tevfik bin İsmail Zühdü, *Şifre-i Umûmî Târîfatı*, iç kapak ve alfabetik şifre listesi, 13.

- ۱۰ -

۱ سوش ایدم	۱ سوشم	۱ سوشم	۱ سوشم
۲ سوشك	الح	الح	الح
۶ ماضی آتم	۷ مستقل مطلق	۸ مستقل مقدم	۹ صورت شرطیه زمان حال
۱ سوش ایدم	۱ سوشكم	۱ سوش اولهچم	۱ سوه چكدم
۱۰ زمان ماضی	۱۰ سوش اولهچدم	۱۲ صورت انشائییه ۱۳ حكاية حال ماضی	۱۴ صورت امریه
سو	كسومايدم	سو	سو
سوشم	سو	سوشم	سوشم
سوشكز	كسومايدم	سو	سوشكز
۱۴ زمان ماضی	۱۵ ماضی آتم	۱۶ اسم فاعل	۱۷ اسم مفعول
كسوش اولهچم	كسوش اولهچدم	سون	سون
۱۸ زمان ماضی	۱۸ سوش اولهچم	۱۹ سوش اولهچم	۲۰ سوش اولهچم
۱ سوش اولهچم	۱ سوش اولهچم	۱ سوش اولهچم	۱ سوش اولهچم
۲ سوشكز	۲ سوشكز	۲ سوشكز	۲ سوشكز

بوراده هرلسانه كوره دهاموض ايله آكلانلمسني ايجون
 aimer قملنك تصرفاتنه كوره نوره ايدق افعالنه بنه كره

- ۱۴ -

املا، كره ايجورسند، مستقل اوقونه بختاری قدردنه آیری و حرقاری
 ربط ایتناكاری حالده ربطیلرده كره ايجورسند، آریجه اوقاچق
 (شوبله بر محمدیات قولنسی سلامت و سموات قرأت ايجون
 الزمدر .

مثال

استانبول [(۱۰۵۸،۲۵) (۳۰۴،۳۷) (۵۳،۱۴)]
 ادره [(۲۷،۵۱) (۹۵۳،۱۱)]
 قونییه [(۳۰،۵۲) (۲۲،۵۷،۲۷)]

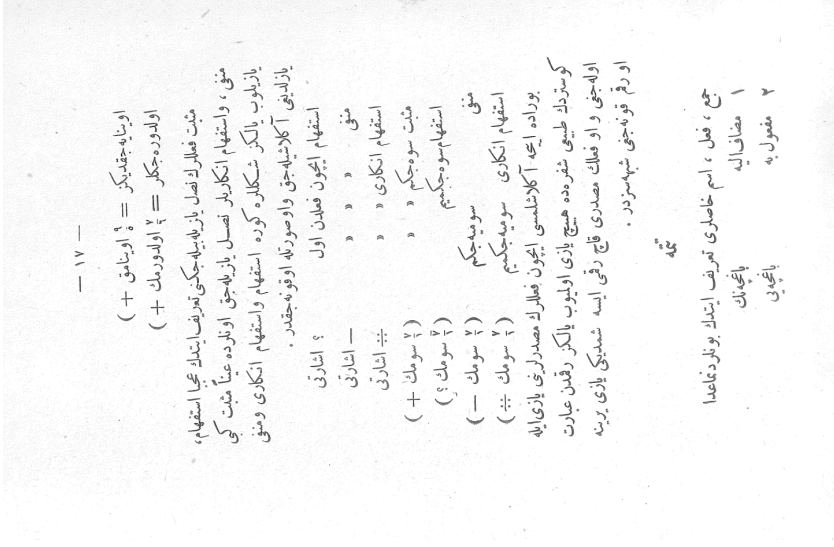
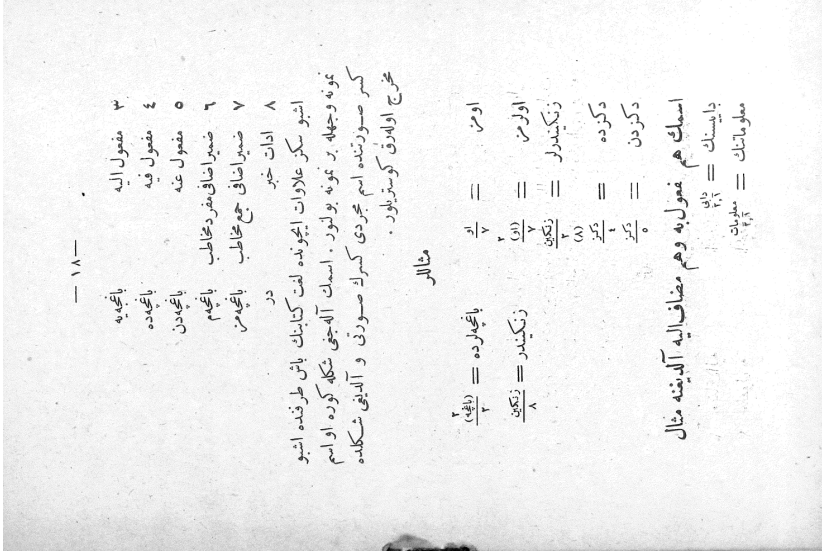
فعالر

فعالر ايجون ایلک نیت کتابتک باش طرفه بر قلمك نونه اولهچق
 مثبت اولهچق تصرفی یازیلور هر هانکی فعل اولور ایسه اولسون
 اوتوریه كوره یازیلور مثلاً سوماك قملنك مثبت اولهچق صورتی

۱ زمان حال	۲ حكاية حال فی الماضی
۱ سوبور ایدم	۱ سوبور ایدم
۲ سوبور ایدك	۲ سوبور ایدك
۳ سوبور ایدی	۳ سوبور ایدی
۴ سوبور ایدور	۴ سوبور ایدور
۵ سوبور ایدكز	۵ سوبور ایدكز
۶ سوبور ایدور	الح ۶ نچی جمع ثابیه قدر
۳ ماضی محدود	۴ ماضی محدود
	۵ ماضی مقدم

Şifre-i Umûmî Târîfâtı, fiil çekimi şifreleri ve örnekler, 14-15.

EK 3

Şifre-i Umûmî Târîfatı, isim çekimi şifreleri ve örnekler, 17-18.

Zarfın Ehemmiyeti: Süheyl Ünver'in *Yazma Kitap Kılavuzu* Adlı Eseri ve Yazmaların Kataloglanmasına Dair Önerileri*

NİMET İPEK**
SERRA BOSTAN***

ÖZ

SIGNIFICANCE OF PARATEXT:
SÜHEYL ÜNVER'S *YAZMA
KITAP KILAVUZU* (A GUIDE TO
ISLAMIC MANUSCRIPTS) AND HIS
SUGGESTIONS ON CATALOGING
ISLAMIC MANUSCRIPTS

ABSTRACT

Süheyl Ünver (1898-1986), İstanbul'daki yazma eser kütüphanelerine yaptığı ziyaretler sırasında dikkatini çeken konuları küçük notlar halinde kaydetmiş, bu notları daha sonra konularına göre düzenleyerek dosyalara ayırmıştır. Bu titiz çalışmalarının sonucunda ortaya çıkan önemli eserlerden biri de Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Süheyl Ünver Dosya 151'de kayıtlı *Yazma Kitap Kılavuzu* adlı eserdir. Ünver'in bu eserinde belirttiği ve katalog fişlerine kaydedilmesini önerdiği noktalar, onun yazma eserlerle olan ilişkisini detaylı bir şekilde yansıtır. Ünver'in yazma kitaplarda metin ve metin dışı (zarf-mazruf) arasındaki ilişkiyi irdelemesi, onun "zarf" konusuna getirdiği yenilikçi bakış açısını gösterir. Bu çalışmada Ünver'in "zarf" konusunu yeni bir ilim dalı olarak tanımlama iddiası tartışılarak metin dışı unsurlara dair modern terminolojinin nasıl oluşturulması gerektiği ve hangi öğelerin "zarf" kabul edildiği üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, Ünver'in katalog yapmanın teorisi hakkındaki görüşleri irdelenmiştir. Çalışmada, Ünver'in diğer çalışmaları da dikkate alınarak *Yazma Kitap Kılavuzu* isimli eserinin, modern çalışmalarda tartışılan *paratext* konusunun terimleştirildiği en erken sayılabilecek eserlerden biri olduğu iddia edilmektedir. Bu iddia çerçevesinde, *Yazma Kitap Kılavuzu* isimli eserdeki ilgili kısımlar, bir sistematik dahilinde sunularak "zarf" konusu örneklendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Süheyl Ünver, *Yazma Kitap Kılavuzu*, Yazma Eserler, Kataloglama, Zarf-Mazruf İlişkisi, Metin Harici.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 26 Şubat 2023 | Date Received: 26 February 2023
Kabul Tarihi: 25 Mart 2024 | Date Accepted: 25 March 2024

ATIF | CITATION

İpek, Nimet - Bostan, Serra. "Zarfın Ehemmiyeti: Süheyl Ünver'in *Yazma Kitap Kılavuzu* Adlı Eseri ve Yazmaların Kataloglanmasına Dair Önerileri". *Kadim* 7 (Nisan 2024), 129-156. doi.org/10.54462/kadim.1256661

* Bu makalenin erken versiyonlarını okuyup kıymetli görüşlerini sunan Berat Açıl ve Melek Yalvaç'a teşekkür ederiz. Ayrıca her aşamada desteklerini ve görüşlerini nazikçe paylaşan İsmet İpek'e teşekkürlerimizle.

** Doktora Adayı, Sabancı Üniversitesi, Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, nimet.ipek@sabanciuniv.edu ORCID: 0000-0002-2678-2747.

*** Yazma Eser Uzmanı, Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, serrabostan@gmail.com ORCID: 0009-0001-3699-8197.

During his visits to the Istanbul Manuscript libraries, Süheyl Ünver (1898-1986) recorded interesting details on small cards and classified them as subject-based files. One of the most outstanding works he created during these sessions in libraries is *Yazma Kitap Kılavuzu* (A Guide to Islamic Manuscripts). The work is in Süleymaniye Library with call number Süheyl Ünver Dosya 151. In this work, the points he indicates and suggests to be recorded in catalog entries reflect his novel approach to Islamic manuscripts. His examination of the relationship between text and paratext (tr. *zarf-mazruf*) elements regarding manuscripts demonstrates his innovative perspective on the "zarf" concept. This article highlights Ünver's claim for defining the paratext (*zarf*) concept as a new field of scholarship, focusing on how to apply modern terminology to paratextual elements and which elements are termed "zarf". Accordingly, it scrutinized Ünver's views on the theory of cataloging. Considering Ünver's other works, the article asserts that "*Yazma Kitap Kılavuzu*" is one of the earliest works discussing the paratext in modern studies. Within this framework, the article systematically presents relevant sections of the work and exemplifies the "zarf" concept.

Keywords: Süheyl Ünver, Guide to Islamic Manuscripts, Islamic Manuscripts, Cataloging, Paratext, Manuscript Notes.

“İlimler inkişafında kaydetmenin büyük rolü olduğu unutulmayarak her faydalı bilginin mutlaka bir yere ayrı birer kâğıda kaydolunarak tasnif edilmeleri, seneler geçtikten sonra yeni ilmi konuların mevzularını hazırlamış olur. İلمي çalışanlar bu kayıt bahsine çok önem ver-melilerdir. Hatta kısmen bunları fişlere faydaları ve orijinalliği bakımından geçirmelidir.”¹

GİRİŞ

Yazma eserler bir metni kaydetmek amacına matuftur. Bununla birlikte, metin bloğunu çerçeveleyen cilt, süsleme gibi metin dışı denilebilecek unsurları da taşır. Üstelik bu unsurlar, metnin kendisinden ayrı olarak tarih çalışmalarına kaynaklık teşkil edebilir. Modern literatürde bu konu *kuyudat*, *paratext*, *manuscript notes*, *havâricu'n-nas* gibi terimlerle karşılanır. Bu yazının amacı, yazma eserlerdeki metin dışı unsurların kaynak olarak kullanılabilmesine ilk kez dikkat çeken araştırmacılardan biri olan Süheyl Ünver'in *Yazma Kitap Kılavuzu*² isimli eserini zarf-mazruf (metin-metin dışı) kavramları üzerinden ele almaktır. Yazarın, muhtelif başlıklar altında dağınık vaziyette ortaya koyduğu önerilerinin tasnif edilerek ele alınması amaçlanmaktadır. Ünver'in, katalog fişlerinin nasıl oluşturulması gerektiğine dair önerileri, onun kataloğun teorik alt yapısına dair düşünceleri çerçevesinde ayrıca tartışma konusu edilmiştir.

Yazıda ilk olarak yazma eserlerdeki metin dışı unsurlar hakkındaki literatür değerlendirilmiştir. Bu literatür bağlamında Ünver'in konum ve önemi gösterildikten sonra Ünver'in zarf-mazruf kavramsallaştırmasından ne anladığı açıklanmıştır. Bu başlık altında cevaplanan temel soru, kataloglamanın hangi amaca matuf olduğudur. Ünver'in *Kılavuz* boyunca zarf-mazruf teorisi üzerinden kurduğu kataloglama çerçevesi, Kuyudat ve Materyal Unsurlar başlıklarına ayrılmış ve dağınık vaziyetteki önerileri bu başlıklar altında sistematik bir şekilde ele alınmıştır.

1. Literatür Değerlendirmesi

Yazma eserlerdeki metin harici notlara dikkatleri ilk çekenler Ramazan Şeşen³ ve Eymen Fuad Seyyid⁴ gibi isimler olduğu kabul görmüştür. Bu isimlerin çalışmalarında konunun ele alınışı, analitik bir çerçeveden uzaktır. Bu unsurların analitik bir kategori haline geldikten sonra kaynak değeri takdir edilerek kullanılması nispeten daha geç dönemlerde mümkün olmuştur. Böylelikle yazma eser çalışmaları hem metni ve hem de sanatsal özellikleriyle ele alınan metin dışını kapsayan bir çalışma disiplinine dönüşebilmiştir. Bu çalışmada gösterileceği üzere Ünver, “zarf-mazruf” çerçevesinde, bu kavramları Ramazan Şeşen ve Eymen Fuad'dan çok daha önce tartışmaya açmıştır. Ona göre mazruf, metni ifade etmekte iken zarf metni çevreleyen, taşıyan her türlü maddi unsuru ifade etmektedir. Dolayısıyla ilk defa

1 Süheyl Ünver, *Yazma Kitap Kılavuzu*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Süheyl Ünver Dosya, 151) “Kayd,” poz. 412. Bu kitaba referanslar bundan sonra “Ünver, “Kayd,” poz. 412” şeklinde kısaltma olarak geçecektir. Diğer taraftan, Ünver metninde sık sık gramer hataları yapmaktadır.

2 Bundan sonra *Kılavuz* şeklinde geçecektir. Bk. *Yazma Kitap Kılavuzu*, Süleymaniye Kütüphanesi Süheyl Ünver Dosya 151.

3 Ramazan Şeşen, *Fihrisü Mahtûtâtı Mektebeti Köprülü* (İstanbul: IRCICA, 1986), 17-22.

4 Eymen Fuad Seyyid, *El-Kitâbu'l-Arabîyyu'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtât* (Kahire: Daru'l-Misriyyeti'l-Lübnaniyye, 1997), 453-477.

Ünver tarafından dile getirildiği düşünülen kavram, Şeşen ve Fuad tarafından devam ettirilmiş gibi görünmektedir. Ne var ki üçünün de ortak tarafı, kavramlara ve önemlerine dikkat çekilmesi ile iktifa etmeleridir. Zira adı geçen çalışmalarda bu kavramlar, analitik bir değer ifade etmekten uzaktır ve sadece varlıklarına ve kıymetlerine dikkat çekilmekle yetinilmiştir.

Kuyudat, paratext, havâricu'n-nas kavramları çerçevesinde ele alınan “metin dışı” kavramı, İslamî yazmalar için bir kaynak olarak ilk defa Andreas Görke ve Konrad Hirschler’in *Manuscript Notes as Documentary Sources* (2011) isimli çalışmalarında kendisine yer bulmuştur.⁵ Kitapta yazmalara düşülen notların bir çerçevesi çizilmiş, rivayet icazetleri ve okuyucu notlarından fevaide, çok çeşitli örnekler üzerinden bu tür notların tarihsel kaynak olarak kullanımlarının yarattığı imkanlar incelenmiştir. Âlim kimlikleri ile bilinen, en azından ilmî meclislerde bulunan kişiler üzerinden kurulan kültürel ortamlar, notlar üzerinden incelenerek sunulmuştur.

Odağın Osmanlı kültürü olduğu son derece önemli bir çalışma ise Berat Açıl’ın editörlüğünü yaptığı *Osmanlı Kitap Kültürü* (2015) adlı eserdir. Çalışma, Carullah Efendi’nin okuma tecrübesine eşlik eden notlarını; Carullah Efendi’nin ilmî, sosyal ve politik veçhelerini anlamlandırmak üzere kaynak olarak kullanmıştır.⁶ Böylelikle âlim biyografileri için yeni bir birincil kaynak önerilmiştir. Ayrıca bu yeni kaynak türünün açacağı alanlar, sordurduğu sorular ve sınırlılıkları tartışılmıştır. Boris Liebrez, *Die Rifâ’iya aus Damaskus: Eine Privatbibliothek im Osmanischen Syrien und ihr kulturelles Umfeld* (2016) kitabında bir aile koleksiyonunun yazma notları üzerinden hem aile tarihini hem de hakkındaki kaynakların sınırlı olduğu Şam’ın 19. yüzyıldaki ilmî hayatını yazmıştır.⁷ Elif Sezer Aydınlı’nın *The Interface between the Oral and the Written in Ottoman Literature: The Reader Notes on The Manuscript of The Story of Fîrûzşâh* (2014) başlıklı yüksek lisans tezi, okuyucu notları üzerinden okuyucu profillerinin sosyal arka planlarına dair çıkarımlarda bulunmuştur.⁸ Bu sayede notların, yalnızca üst sınıflar için değil, diğer tabakalar için de kaynak değeri taşıdığı gösterilmiştir. *Journal of Islamic Manuscripts*’in “The History of Books and Collections through Manuscript Notes” (2018) temalı özel sayısı konuyu kapsamlı bir şekilde gündeme taşımıştır. Sezer-Aydınli’nin bahsi geçen sayıdaki “Unusual Readers in Early-Modern Istanbul: Manuscript Notes of Janissaries and Other Riff-Raff on Popular Heroic Narratives” başlıklı makalesi erken modern dönem kahramanlık hikayeleri nüshaları üzerine düşülen okuyucu notlarından Yeniçerilerin ve diğer esnaf gruplarının hem görünürlüklerini hem de birbirleri ile ilişkilerini tartışmaya açmıştır.⁹

Tülay Artan’ın “18. Yüzyıl Osmanlı Bilgi Üretimi ve Dağılımı: El Yazması Koleksiyonları ve Koleksiyonlar” (2020) isimli TÜBİTAK projesinde, temellük kayıtları üzerinden Şehit Ali Paşa’nın dağılan hacimli koleksiyonu, dönemin sosyal ve kültürel çevreleri çerçevesinde incelenmiştir.¹⁰ Sami Arslan *Bilgiyi İstinsahla Çoğaltmak: Osmanlı İlim Kamuoyunda*

5 Andreas Görke - Konrad Hirschler (ed.), *Manuscript Notes as Documentary Sources* (Beirut: Orient Institut Beirut, 2011).

6 Berat Açıl (ed.), *Osmanlı Kitap Kültürü Carullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları* (İstanbul: İlem Yayınları, 2015). 2. baskısı için bk. Berat Açıl (ed.), *Osmanlı Kitap Kültürü Carullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları* (İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021).

7 Boris Liebrez, *Die Rifâ’iya aus Damaskus: Eine Privatbibliothek im Osmanischen Syrien und ihr kulturelles Umfeld* (Leiden: Brill, 2016).

8 Elif Sezer-Aydınli, *The Interface between the Oral and the Written in Ottoman Literature: The Reader Notes on The Manuscript of The Story of Fîrûzşâh* (İstanbul: İstanbul Şehir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014).

9 Elif Sezer-Aydınli, “Unusual Readers in Early-Modern Istanbul: Manuscript Notes of Janissaries and Other Riff-Raff on Popular Heroic Narratives”, *Journal of Islamic Manuscripts* 9/2-3 (2018), 109-131.

10 Sonuç raporu için bk. Tülay Artan, “18. Yüzyıl Osmanlı Bilgi Üretimi ve Dağılımı: El Yazması Koleksiyonları ve Koleksiyonlar Arasında Şehit Ali Paşa’nın Yeri”, *Müteferrika* 58 (2020), 5-40.

Bilginin Dolaşımı (İznik Medresesi-Süleymaniye Medreseleri Dönemi) (2019) isimli çalışmasında, istinsah kayıtlarını tarihsel veri sunan bir kaynak olarak kullanmıştır. Özellikle Molla Lutfi'nin eserlerinin nüshaları üzerine eğildiği bu çalışmasında Arslan, istinsah kayıtları üzerinden historiyoğrafik bir analiz sunmuştur.¹¹ Müstakim Arıcı ve Mehmet Arıkan'ın (2021) Taşköprülüzade,¹² Mehmet Kalaycı'nın (2021) Carullah Efendi biyografilerine, yazma notları üzerinden yaptıkları önemli katkılar tarih ve arşiv kaynaklarının sessiz kaldıkları noktaları doldurmak için bu kaynakların önemlerini gösterir.¹³ Son olarak yine Sezer-Aydınlı'nın doktora tezi *A Manuscript Community in Ottoman Istanbul (18th-19th Centuries) Heroic Stories, Social Profiles, and Reading Space* (2022) konuyu derinlemesine ve sosyal profilleri genişleterek ele alması ile ayrıcalıklı bir yerde durur.¹⁴

Yukarıda geniş bir şekilde literatür özeti verilen kayıtlar konusuna, alternatif sayılabilecek paratext kavramı esasında, metin olmayan metin harici unsurları da içermektedir. Örneğin, süsleme unsurları ve teknikleri, kuyudat konusuna girmezken paratext içerisinde kendisine yer bulabilir. Bu manada Ünver'in zarf kavramı üzerinden edindiği çerçeve, kuyudatı da içermekle birlikte daha geniş kapsamlı olan paratext kavramına daha yakın durmaktadır. Bununla birlikte ilgili terimlerin literatürde iç içe kullanıldığı da ihmal edilmemelidir. Metin olmayan metin dışı unsurları da içine alan *paratext* kavramının İslam yazma kitapları için kodikoloji alanında tanımlanması ve bu isim altında kullanılmaya başlanması teknik olarak Java yazmaları üzerine Ronit Ricci tarafından yazılan makale ile başlatılabilir.¹⁵

2. Süheyl Ünver'in Literatür İçerisindeki Yeri

Bu makalede, *Yazma Kitap Kılavuzu* isimli eserini, metin dışı unsurlara bakışı çerçevesinde tanıtaçığımız ve inceleyeceğimiz Süheyl Ünver (1898-1986), Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinin önemli simalarından birisidir. Tıp doktorluğunun yanı sıra tezhipte uğraşan Ünver, yazma kitaplara da merak duymuş ve kütüphane ziyaretlerinde bunları sıklıkla incelemiştir. Küçük not kâğıtları üzerine aldığı çeşitli notlardan oluşan kapsamlı defterleri ve dosyaları, önemli bir ilmi birikim olarak miras bırakmıştır.¹⁶ Ünver, bu dosyaların bir kısmını yayımlayabilmişse de çoğunun basımını gerçekleştirmemiştir. Yayımlanmamış dosyalardan biri de Süheyl Ünver Dosya 00151 numarada kayıtlı, kendisinin yer yer “kamus” olarak bahsettiği *Yazma Kitap Kılavuzu (Yazma Kitaplar Anahtarı)*'dur.¹⁷ Esere bu isim bizzat yazarı tarafından verilmiştir. “Basılınca yayınlanacak önsözü”nü dahi hazırladığı bu dosya,¹⁸ teorik çerçevesiyle

11 Doktora tezinin basılı hali için bk. Sami Arslan, *Osmanlı'da Bilginin Dolaşımı: Bilgiyi İstinsahla Çoğaltmak İznik Medresesi-Süleymaniye Medreseleri Dönemi* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020).

12 Müstakim Arıcı - Mehmet Arıkan, *Taşköprülüzâdeler ve İsmüddin Ahmed Efendi* (İstanbul: İlem Yayınları, 2020).

13 Mehmet Kalaycı, “Velîyyüddin Cârullah Efendi'nin (ö. 1151/1738) “Terceme-i Hâli'ne Bir Katkı”, *İslam Tetkikleri Dergisi* 11/1 (Mart 2021), 357-388.

14 Elif Sezer-Aydınlı, *A Manuscript Community in Ottoman Istanbul (18th-19th Centuries) Heroic Stories, Social Profiles, and Reading Space* (Berlin: Frei Universität Berlin, Doktora Tezi, 2022).

15 Ronit Ricci, “Thresholds of Interpretation on the Threshold of Change: Paratexts in Late 19th-century Javanese Manuscripts”, *Journal of Islamic Manuscripts* 3 (2012), 185-210.

16 Bk. Gülbün Mesara vd., *Süheyl Ünver Bibliyografyası* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1998).

17 Eserini Ünver sıklıkla *Yazma Kitap Kılavuzu* şeklinde anmakla birlikte sadece birkaç yerde *Yazma Kitaplar Anahtarı* şeklinde isimlendirmiştir.

18 Ünver'in “İleride Basılırsa Önsöze Girecek” başlığı ile verdiği metin şöyledir: “1-Lügat ve ansiklopedilerle mukayeseler yapıp tamamlamak için bu kılavuzu hazırladım. 2-Bunları kitaplara rastladıkça topladım. 3-Sıraya koydum. 4-Bütün bunlar üzerinde bir lügatçı ve ansiklopedist çalışırlarsa bu tamam olur. Bunların çoğu[nu] şöylece misal olsun diye baktığım bir lügatte de bulamadım. 5-Lügatleri bizde ale'l-ekser bir kişi yazar ve o da her ilim, fen, sanat şubelerine ekseriya vâkif değildir, atlar geçer. Bu zevat bunların ehillerinden de toplamayı ya noksanlarını tamamlatmayı ihmal etmişlerdir. Bu lügatlere başvurduz mu o zaman noksanları anlaşılıyor.”

önemli bir eser olarak fişler halinde durmaktadır. *Yazma Kitap Kılavuzu* isimli kitap, 841 poz olup 700'e yakın maddeyi ihtiva etmektedir.¹⁹

Ünver, eser boyunca yazma eserlerin gerek süslemeleri gerekse metin ve metin dışı unsurlarıyla ilgili maddeleri, İstanbul'daki yazma eser kütüphanelerinden bizzat tetkik ettiği örneklerine referanslar vererek açıklar. Her madde farklı uzunluklarda olduğu gibi, az da olsa sadece başlığı atılmış boş maddeler de mevcuttur. Süheyl Ünver aynı zamanda metin içi referanslara sıklıkla başvurarak bazı maddeleri benzer maddelerin altında da açıklamıştır. 1973 senesinde "metin harici bahisler" üzerine Süleymaniye Kütüphanesi'nde yaptığı bir konuşmanın dosyalarında yer alan metninde²⁰ ifade ettiğine göre, İstanbul kütüphanelerinde yer alan 250.000 eserin 60.000 kadarını bizzat tetkik etmiş bulunmaktadır. Madde başı yaptığı kavramların örnekleri için özellikle Fatih, Nuruosmaniye, Veliyyüdin, Laleli, Türk-İslam Eserleri Müzesi, Topkapı gibi kütüphane ve koleksiyonlardaki nüshalara atıflar yapmıştır. Ayrıca bazı maddeleri izah ederken başvurduğu örnek şekilleri bizzat kendisi çizmiştir.

Yazma Kitap Kılavuzu, yazmalardaki metin dışı unsurlara dair kurduğu teorik çerçeveye dahilinde *kuyudat*, *paratext*, *manuscript notes*, *havâricu'n-nas* kullanımlarına bir alternatif sayılabilecek zarf-mazruf kavramını kullanır. Müellif bunu örneklemek ve eserin telif amacını açıklamak gayesi ile "Zarf" maddesini açar. Bu eseri yazma gayesinin mazrufun değil, zarfın öne çıkarılması olduğunu belirtir ve *Kılavuz*'u metni değil "zarf"ı incelemek üzere kaleme aldığıнын altını çizer:

"Maddi veya manevi olsun mevzumuz da zarftır, mazruf değildir. Bu kamus (sözlük)²¹ da zarfı incelemek içindir. Yani metinleri içine almayarak yapılacak bir kitap tetkikidir. Çünkü kitapların zarfları da çok defa mazrufları kadar ehemmiyetlidir. Zarf ile de ilgilenmek yeni bir ilmin ortaya konmasına yarayacak malzemeye malik olduğunu bu sözlüğü karıştıranlar görecektir."²²

- 19 Poz burada A4 boyutunda her bir görüntü için kullanılmış ifadedir. Her poz değişimle birlikte 1-4 arası fiş içermektedir. Ünver, eserini telif sürecinde her fişe ayrı numaralar vermiştir. Buna göre, en az bir fişten oluşan madde numaraları 1228'e ulaşmaktadır. Fakat hâlihazırda Ünver'in bizzat eserinde yer verdiği madde sayısı 700'e yakındır. Bu da hazırlamakta olduğu eserinin bazı maddelerinin dağılımı veya kayıp olması ihtimalini akla getirmektedir. Eser Serra Bostan ve Nimet İpek tarafından hazırlanmış olup yayın aşamasındadır.
- 20 Süheyl Ünver, *Süleymaniye Kütüphanesi Konferansı*, Süleymaniye Kütüphanesi Süheyl Ünver Defter 693. Ünver bu süreci şu şekilde açıklamaktadır: "Kitap karıştırma hevesine daha küçük yaşlarda heves ettim. Bu 20 yaşında başladı. O zaman tıbbiye ilk sınıflarında idim. Eski harfleri bildiğim için Arapça ve Farsça kitapları karıştırarak kolayca not alıyordum. Şimdiye kadar bu 55 sene zarfında 60.000 kitap karıştırdım. Ne yazık ki halen mevcut 250.000 kitabımızdan ancak bu kadarını görebildiğim için üzgünüm. Yani beşte birini görmüşüm." 1918 senesinden 1973 senesine kadar 60.000 kitap karıştıran Ünver, kalan 13 senelik ömründe de bu ameliyesine devam etmiş olmalıdır. Her ne kadar *Yazma Kitap Kılavuzu*'nun tarihine dair bir bilgiye sahip olmasa da *Kılavuz*'u da uzun seneler süren bu tetkikleri neticesinde, senelere yayılacak şekilde hazırlanmış olmalıdır. Bu eseri de "Ben kitaplardan öğrendiklerimi küçük not kâğıtlarına kaydedirim. Sonra onlar birikir ve bir dosya meydana getirir. Bazılarını defter haline sokarım." şeklindeki açıklamasından anlaşılacağı üzere Ünver, dosya koleksiyonunda bulunan bu eserini de kitap tetkiklerinin bir sonucu olarak vücuda getirmiş olmalıdır. *Yazma Kitap Kılavuzu*'nun hazırlanması süreci ile ilgili olarak Ünver, "Uygur Harfleri ve Yazısı" başlığı altında, konudan bağımsız olarak satır arasında şöyle bir bilgi vermektedir: "Bu kütüphanenin fihristini tanzime memur olan heyet ve hafız-ı kütübler arasında Uygurca yazıyı tanıyanlar olmadığı cihetle fihriste maalesef (hatt-ı garip) diye kaybolunmuş ve kitapları sıra ile baktığımızdan gözümüze ilişmiştir." der. Kaydetme eyleminin mecmua geleneğinin bir uzantısı olduğunu vehmettirmek şeklinde "Eskiden dedelerimizin babalarımızın cebinde bir not defteri vardı. Onlar öğrendiklerini oraya kaydederdiler." diyerek kendi eserinin inşa sürecini de bir nevi izah etmektedir.
- 21 Ünver, metni boyunca bazı kelimeleri burada görüleceği üzere parantez içinde daha anlaşılır eş anlamlısı ile açıklamaktadır. Bu durum aynen muhafaza edilmiştir.
- 22 Ünver, *Kılavuz*, "Zarf," poz. 839. Bundan sonra ilgili kaynağa atıflar doğrudan madde adı ve poz numarası halinde verilecektir.

Bu ifadelerinde dikkati çeken ilk husus, bu Kılavuz'un yeni bir bilim dalının ortaya konmasına vesile olacağını iddia etmesidir. İfadesine göre Ünver, *Yazma Kitap Kılavuzu*'nu, bu fikir çerçevesinde hem zarf kavramını açıklama hem de örneklerini çoğaltma gayesiyle kaleme alır. Nitekim "Yazma Kitap" maddesinde de:

"Herhangi bir [yazma] kitap bir monografi mevzuu olacak değerdedir [...] Lakin yazmalarımızın metni kadar kâğıtları, süsleri, ciltleri ve içine aldıkları notlar kadar çeşitli ve bu çeşitlerin ayrı birer değeri olması hepsini topyekûn basma olanlarının fevkine çıkarmaktadır. Çünkü yazma olanların feda edilecek hiçbir tarafı yoktur. Bunlarda sıralarına göre zarf veya mazruf ayrı birer kıymettir."²³

şeklindeki yorumu ile ilgili görüşünün bir hülasasını sunar. Ünver, zarf-mazruf kavramları teorisi üzerinden "metin harici kayıtlar"²⁴ ve "metin harici notlar"²⁵ kavramlarını da kullanır. Bununla birlikte müellif *Kılavuz* boyunca bu iki kavramı, "zarf" kavramı etrafında düşünmüş, eserini de bu minvalde sunmuştur.

Ünver eserinde, zarf-mazruf üzerinden yazma ile kurduğu ilişkiye hizmet edecek sistematik bir kataloglama modelini kurmamışsa da *Kılavuz*'un satır aralarında, dikkate alınmasını ve kataloglanmasını gerekli gördüğü birtakım hususlar bulunur. Eseri boyunca sık sık nüshaları kataloglayanların fişlere hangi unsurları geçirmeleri gerektiğine dair öneri ve ikazlarda bulunur. Eserinin bir yerinde söylediği "Çünkü fişlerde yalnız metin hakkında bazen o metinlerden daha kıymetli olan bu noktalar da bulunmalıdır. Çünkü zarfın da ehemmiyetli olduğu bunların not edilmesiyle meydana çıkacaktır ve müddeamız ispat edilmiş olacaktır."²⁶ şeklindeki cümlesi ile zarf ve mazruf ilişkisi üzerinden metin ve metin dışının mukayesesinde bulunur ve zarfın önemini vurgular. *Kılavuz*'u da bu "müddea"sını ispatlamak için yani nüshaların kataloglanması sırasında tespit edilip kaydedilen metin dışı notların tarih ve kültür çalışmalarında bir fayda sağlayacağını göstermek maksadıyla yazmıştır. Nitekim "zarflarındaki bilgiler hasebiyle birer arşiv vesikası kadar kıymetli notlarla dolu olan kitaplarımız her türlü tetkikler için birer hazinedir."²⁷ ifadesi ile de metin dışı notları arşiv belgeleriyle mukayese eder ve kaynak olarak kullanımını işaret eder.

3. Katalog Kim İçin Hazırlanır?

Ünver'in *Kılavuz* boyunca kataloglamanın teorik arka planına dair satır aralarında dile getirdiği, maddeler altında dağınık vaziyette ifade ettiği düşüncelerini bu başlıkta bir düzen dâhilinde vereceğiz. Ünver, ilgili yorumlarında "Katalog kime yönelik ve neyi içerecek şekilde yapılmalıdır?" sorusuna cevap arar. Bu soruya genel olarak *Kılavuz*'un yukarıda açıklanan amacına paralel olarak zarfı öne çıkaran bir cevap veren Ünver, "ketebehu" başlığı altında bu minvalde şöyle der:

23 Ünver, "Yazma Kitap", poz. 816.

24 "Kitaplarda ve mecmualarda *metin harici kayıtlarda* bunlar çok görülmüş, hattatlar arasında bilhassa kitaların nüshalarında böyle eğri yazılar çokça görülmüştür." Ünver, "Münharif Yazı", poz. 557.

25 "*Metin harici notlar* ara satırda kitapların boş yerlerinde manzum ve mensur olarak oldukça sık görülebilir." Ünver, "Mazmun," poz. 537.

26 Ünver, "Tezhib," poz. 727.

27 Ünver, "Osmanlı Kütüphaneleri," poz. 596.

"Bunların Kuran-ı Kerim yazarları müstesna hattatlardan sayılmalı ve imzaları mutlaka toplanmalıdır. Kuran-ı Kerim hattatları diye bir eser bile yazılabilir. Bunun malzemesini fişlerde hazırlamalılar ki bunu yapmaya heves eden bir âşik göreceği kolaylıklarla bunu kolayca yapsın. Zira bunların hepsini birer birer görebilmek vakit sarf etmeye ve emek vermeye ihtiyaç gösterir. Fişlerde bunlara yer vermekle başkalarının verimli çalışmalarını kolaylaştırmayı bir vatan borcu bilmeliyiz."²⁸

Metnin didaktik üslubu bir tarafa, yukarıdaki ifadesiyle katalog fişlerinin metin dışı unsurları kaynak kullanarak yapılacak çalışmalar için zemin hazırlamasını önemsedğini vurgular. Dolayısıyla kataloglama çalışmasının bu amaç doğrultusunda düzenlenmesini önerir. Buna göre katalog yapmaktan amaç, "mümkün olduğunca emek tasarrufunda bulunmak",²⁹ kaynaklık değeri olan materyali ortaya çıkarmak olmalıdır. Netice olarak denilebilir ki Ünver'in eser boyunca iddiası ve kanıtlamaya çalıştığı husus, kendi deyişiyile "metin harici kayıtlar/metin harici notlar"ın tarihin herhangi bir alanı için kaynak değerini ilgisine sunmaktır. Ünver'in zarf-mazruf üzerinden meseleye getirdiği bu yeni yaklaşımı, eserde hem madde başlığı seçimlerinde hem de madde içeriklerinde örneklenmiştir.³⁰

Kılavuz, yer yer zarfı öne çıkardığı kataloglama anlayışının dışında kalabilecek örnekleri de içerir. Bunu yapmaktan amacı, bilgilerin efektif şekilde organize edilmesidir. Hüsn-i hat örneklerinin bir araya getirildiği mecmualar olan *murakkalar* konusunda "Murakka Mecmuası" maddesi altında "Murakka mecmuaları mündericatu da ayrıca not edilmelidir."³¹ der. Süheyl Ünver ayrıca, mecmualar için de bazı öneriler sunar. Mecmuaların nasıl fişlenmesi gerektiğine dair önerisini "Mecmua-i Resail" maddesinde şöyle ifade eder:

"Öyle mecmualar vardır ki tefsirden tutunuz da tıp ve tarihe kadar her bahis vardır. Bunların tefsire ait olanları tefsir kısmına, tıbbı ait ise tıpta yazılması icap ederken bu tasnif yapılmamıştır. Bu suretle bir mecmua beş fenne tekrar yazılmak icap eder ve kaçınıcı risale oldukları da işaret olunabilirdi. Bu hala yapılmamıştır, lakin Kütahya'da Vahid Paşa Kütüphanesi hafız-ı kütübü Hamdi -Aydın-³² kütüphanede bulunan risaleler mecmualarını ayrı ayrı fişlemiştir."³³

Zira ancak bu sayede *mücellled*lerin içindeki eserlerin hakiki sayılarına ulaşılabilir. Ünver, göreceli olabilecek bazı konuların da fişlerde yer alması gerektiğini iddia eder. "Şifa-i Şerif" maddesinde, "Kütüphanelerimizde mevcut eski nüshaları arasında güzel tezhipli ve yazılı olanları vardır. Bu noktaları da fişlere geçirilmelidir."³⁴ şeklinde bir öneri sunar. "Nefis Kitaplar" maddesinde de bu görüşünü benzer bir surette yineler:

28 Ünver, "Ketebehu," poz. 401.

29 "Zira bunların hepsini birer birer görebilmek vakit sarf etmeye ve emek vermeye ihtiyaç gösterir." Ünver, "Ketebehu," poz. 401.

30 Benzeri bir perspektif için bk. Sami Arslan, "Eser İçin mi Yazma Eser İçin mi Katalog Hazırlanmalıdır?", *Z Dergisi Kütüphane Özel Sayısı* (Mayıs 2021), 140-141.

31 Ünver, "Murakka Mecmuası," poz. 484.

32 Aydın kelimesi müellif tarafından latin harfleri ile yazıldığı için iki tire arasında verilmesi uygun görmüştür.

33 Ünver, "Mecmua-i Resail," poz. 527. Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi hafız-ı kütübü Hamdi Aydın hakkında yeterli bilgiye erişilememiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı *Kütahya Şehri* isimli eserinde Bedreddinoğlu Seyfi Efendi'nin küçük kardeşi olduğunu ifade eder ve mevzu bahis eserinin de onun ricası ve ısrarıyla oluşturulduğunu dile getirir. bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Bizans ve Selçuklularla Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri* (İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası, 1932), 266. Ayrıca Hamdi Aydın'ın günümüzde bilinen adlarıyla Kütahya'daki Macar Evi'nde, Kossuth Evi yahut Hamdi Aydın Konağı'nda yaşadığını iddia eden şu makale zikre değer. Çağrı Yalçın, "Kütahya Sivil Mimari Örnekleri Kapsamında Kossuth Evi'nin Değerlendirilmesi ve Kurgusal Mekân Açısından Analizi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (Mart 2019), 153-162.

34 Ünver, "Şifa-i Şerif," poz. 695.

"Eski fihristlerde tezhipli ve güzel yazılı kitaplara derler. Bunlar arasında kapları pek nefis olanlar da vardır. Fihristlerde bunların vaktiyle işaret edilmiş bulunmaları bir kütüphanede nefis kitapların kaç tane olduğunu ve bunları görmenin imkanlarını hazırlamıştır."³⁵

Yazar, tüm kategorilerin ve tasniflerin üstünde, göreceli bir *nüsha-i nefise* kategorisi kurulmasını ve bu kategorinin kataloglara geçirilmesini önerir. Bu sayede araştırmacılar kaç koleksiyonda kaç "nefis nüsha" olduğuna kolaylıkla erişebileceklerdir. Bu kategorinin ölçütü ise nüshanın tezhibi ve hattının güzelliği ile öne çıkması olmalıdır. Bu önerisinin temel amacı, Osmanlı döneminde lüks tüketim nesnesi olarak kullanılan kıymetli nüshalara sonraki çalışmalar için araştırmacıların erişimini sağlamak ve devamında nüshaların tahlilini kolaylaştırmak olsa gerektir.

Yukarıdaki örnekler doğrultusunda tartışmaya açılması gereken ilk konu Ünver'in tutarlı bir şekilde, genelgeçer bir ilke olarak zarfın kataloglanması yönündeki ısrarıdır. Bu hususta eleştirilmesi gereken ilk nokta ise tutarlı bir şekilde teorileştirilen bu tespitlerin eserde aynı doğrultuda işlenememiş ve açıklanamamış olmasıdır. Nitekim girişte de açıklandığı üzere, bu makalede, Ünver'in *Yazma Kitap Kılavuzu* boyunca dağıtık vaziyette bulunan, farklı maddeler altında değindiği bu tema etrafındaki iddiaları bu makale vesilesiyle bir araya getirilmiştir. Eleştirilebilecek bir diğer nokta ise eserdeki istikrarlı iddianın, kataloglamada kullanılabilecek tutarlı bir şematik yapı sunmamasıdır. Kuyudat ve Materyal Unsurlar şeklinde iki başlık altında toplanabilecek önerileri, kendi içinde eksik kalmaktadır. Örneğin "fıkra" maddesinde dahi kataloga dair öneriler ve zarf-mazruf ilişkisine dair fikirler bulunduran eser, mühür gibi önemli bir konunun bu çerçevede nasıl ele alınması gerektiği konusunda sessiz kalmaktadır.³⁶

Yazma Kitap Kılavuzu'nun sessiz kaldığı noktaları açıklamak için bazı ihtimaller söz konusu edilebilir. İlki, eserin tamamlanmamış bir eser olabileceğidir. Fakat Ünver "İleride Basılırsa Önsöze Girecek" başlığı altında eserinin içeriğine ve temel motivasyonuna dair, gelecekteki okuyucuları için beş maddelik bir manifesto yazmıştır. Bu ön söz, eserin tamamlanmış olduğunu ima ediyor ise de tüm bunlara rağmen tamamlanmamış olma ihtimalinin geçerliliği yine de göz önünde bulundurulmalıdır. Diğer bir olasılık ise fişler halinde duran eserin dağılmış olabileceğidir. Nitekim maddelerin başına koyduğu numaralar 1228'e ulaşmaktadır. Dolayısıyla 1228 ayrı madde isminin olması beklenmektedir. Fakat halihazırda

35 Ünver, "Nefis Kitaplar," poz. 466.

36 *Kılavuz*'da Ünver'in fişlere geçirilmesi gerektiğini ifade ettiği konular müstensih, ayrıntılı şekilde istinsah yeri ve zamanı, tarihsiz ise üslubundan çıkarımda bulunularak tarih takdiri, müellifin salvele ile başlayan hatimesinden önceki son satırları, mütemellik, vâkuf ve vakıf şartları ile birlikte tezyinat başlığı için hendesi kufi, hattat/kâtip, müsel sel yazı, harita, istampa resim, musavvir, müzehhib, kitabın işlenmiş (tezhipli veya resimli) veya işlenmemiş olması, katalog yapının takdirinde olarak tezhibin ekolü, derkenar ve ara cedvellerdeki tahrirli halkarlar, nevi, şekli ve üslubu ile berk-i halkari, arasu, bordür, gonca ve rokoko süsleridir. Cilt kısmında ise aletsiz yapılan yazma kap, kumaş cilt, Edirnekeri, kılıf ve kapak içi ebruları şeklindedir. *Kılavuz*'da Ünver göreceli bir kategori olarak nefis kitap maddesini koymuş ve tezhibi, yazısı, cildi gibi özellikleri ile öne çıkan nüshaların da nefis kitap şeklinde işlenmesini önermiştir ki böylelikle lüks tüketim nesnesi olan nüshaların bir dizini de kolaylıkla çıkarılması olacaktır. Sayfanın tanzimi ile ilgili olarak mürekkep yanığı, aher, filigran, bakır cedvel ve cedvel yanığı, kuzulu cedvel, ara cedvel konularını önemser. Kuyudat olarak ise bilmece, fihrist, takvim, geometrik çizimler, menzil şehirleri, şukka, ashab-ı kehf isimleri gibi konuların fişlerde yer alması gerektiğini düşünür. Bu konuların katalog fişlerine nasıl yansıtılması gerektiğine dair açıklamaları dışında dönemi için mecmuaların kataloglanması için ise yeni bir öneri getirmiştir. Ünver'in fişlere geçirilmesini muhayyer bıraktığı konular ise sınırlı olup yapıdırma şemse, dört renk ile matbaada basılan ve kapak içlerinde kullanılan Avrupa kağıdı, fıkra ve havas şeklindedir. Öte yandan fişlere geçirilmese bile katalog hazırlayanlar tarafından ayrı bir çalışmanın konusu olmak üzere toplanması gereken bazı konulara da değinir. Örneğin "Bilmece" maddesinde "Bunlar her ne kadar fişlere geçirilmek istenmezse bile fiş hazırlayan hafız-ı kütüpler tarafından ayrıca not edilmeli." şeklindeki önerisi ile kataloga geçirilmese bile ayrıca fişleri hazırlayanlar tarafından toplanmasını önermiştir.

Ünver'in eserinde tespit edebildiğimiz madde sayısı 699'dur. Dolayısıyla bu olasılık güçlü bir şekilde ortada durmaktadır. Son ihtimal olarak ise eserin, kütüphane ziyaretlerinde aldığı sistematik olmayan notlar olması sebebiyle insicamlı bir çerçeveye sunmadığıdır.

4. Yazma Kitap Kılavuzu'na Göre Süheyl Ünver'in "Zarf" İle İlgili Düşünceleri

Bir sonraki bölümde Kuyudat ve Materyal Unsurlar şeklinde iki başlık altında toplayabileceğimiz, katalog yapımına dair önerileri sıralanmıştır. Zarfa dair görüşlerinin bulunduğu maddeler böylelikle iki ana başlık altında toplanabilmiştir. Kayıtların bizim tarafımızdan tasnif edilmiş şeklinin sunulacağı ilk başlık olarak: Kuyudat, ferağ kaydı, "temellük kitabesi", fevaid kayıtlarını kapsar. Materyal Unsurlar başlığı ise yazı, tezhib, cild, kitap resmi, kağıt, cedvel, mürekkep, harita başlıklarında farklı maddelerde bahsettiği görüşlerini toplarlar.

4.1. Kuyudat

Genellikle müzehhib olarak bilinen Ünver sanatçı kimliğinin de etkisiyle, *Kılavuz* boyunca yazma eserlerdeki süsleme sanatları ile ilgilenmiştir. Fakat en az tezyinat konulu maddeler kadar, kuyudat bahisleriyle ilgili kısımlara da dikkat etmiştir. Nitekim, ilgilerini de bu doğrultuda kayda geçirir. Bununla birlikte ifade etmek gerekir ki bu başlıkta verilecek konulardan sadece az bir kısmı "kayıt" başlığı altına girebilecek başlıklardır. Sahiplik kaydı, ferağ kaydı ve vakıf kayıtları bu cümledendir. Ne var ki bilmeceler, fihristler, takvim, fıkrâ, hendese, havas, menzil şehirleri ve ashab-ı kehf isimleri gibi konular da *Kılavuz*'da bulunmaktadır ki bunlar toplu olarak "fevaid" başlığı altında toplanacaktır.³⁷ Bununla birlikte, Ünver'in sürekli "fişlere kaydedilmelidir" şeklinde değindiği husustaki "fiş", kütüphane için hazırlanan fiş katalogları olmalıdır. Ne var ki doğrudan ilgili bir bağlama atıf yapıp yapmadığı için bilinmemektedir. Aşağıdaki başlıklarda bu konular detayları ile tartışılacaktır.

4.1.1. Ferağ Kaydı

Ketebe, istinsah, ferağ kaydı yahut kolofonlar, metnin tamamlanmasının akabinde müstensih veya müellif tarafından bırakılan kayıtlardır. "Ketebehu" maddesinde Ünver:

"[...] bunun malzemesini fişlerde hazırlamalılar ki bunu yapmaya heves eden bir âşik göreceği kolaylıklarla bunu kolayca yapsın. Zira bunların hepsini birer birer görebilmek vakit sarf etmeye ve emek vermeye ihtiyaç gösterir. Fişlerde bunlara yer vermekle başkalarının verimli çalışmalarını kolaylaştırmayı bir vatan borcu bilmeliyiz."³⁸

diyerek müstensihlerin isimlerinin fişlere geçirilmesini önemseydiğini ifade eder ve bunun gerekçesinin müstensihler üzerinde yapılacak yeni çalışmalara zemin hazırlamak olduğunu belirtir. "Yer" maddesinde ise benzer bir şekilde ferağ kayıtlarında geçen mekân isimlerinin fişlerde yer almasını önemser:

37 Burada fevaid, kaydedilmesi faydalı görülebilecek her türlü "faide"li bilgiye verilen genel bir isim olarak kullanılmış iken, kuyudat nüshanın hukuki statüsüne yönelik "kayıt"lar için kullanılabilir daha dar bir çerçeveyi ima edecek şekilde kullanılmıştır.

38 Ünver, "Ketebehu," poz. 401.

Eserin gerek müellif ve gerek hattat tarafından yazıldığı imzasıyla görülür de bunu yazdığı yeri de bildiriyorsa fişlere bunlar da geçirilmelidir. Bu suretle biz Anadolu'da ve Rumeli'de şimdi yerleri bile malum olmayan birçok medrese, daru'l-huffaz, daru'l-hadis, cami, mescid ve zaviye gibi yerleri tesbit edebildik.³⁹

Böylelikle, ferağ kayıtlarında geçen mekân isimleri üzerinden hem şehir ve kasabalar bilinecek hem de medrese, *darulkurra* gibi mimari yapılar hakkında bilgi edinilebilecektir. Bu sayede İslam kültürünün yaşandığı coğrafyanın boyutları mekânsal olarak bilinebilecektir. Keza "Tarihli" maddesinde istinsah kayıtlarının tarihleri üzerinden açabileceği alanlara veya sağlayabileceği bilgilere dikkat çekerek şöyle der:

"Tedkik edilen yazmalar arasında istinsah ve telif ve toplama tarihlerinin bulunması ayrı bir kıymet taşır. Çünkü bu tarihlerle biz eser başlarında zahriye ve başlık gibi tezhipler varsa çok defa devirlerini anlayabiliriz. Eğer yerleri de yazılı ise ileride tarihsiz ve yersiz olarak elimize geçecek olanları hakkında bir fikir edinmemize yarar."⁴⁰

Dolayısıyla tarihli olanları kaydetmekten maksat, gelecekte ortaya çıkabilecek tarihsiz nüshaların tahlilini kolaylaştırmaktır. "Tarihsiz" maddesinde bu önerisinin bir devamı olarak şu yorumda bulunur:

"Kitaplarda bazı istinsah bitiminde, hattat imzasını atarken bazen tarih koymayı unuttur. Bunlara tarihsiz denir. Böyle eserlerin yazılış seneleri bilinemezse mevzûun üslubu, yazısı, kâğıdı, varsa başındaki temellük kitabeleri seneleri, takribi olarak yazılış zamanı bizi aydınlatır. O zaman bunları ve dibacede kime ithafen yazıldığını da varsa araştırmalıdır. Tarihsizlerin bugün yazılış senelerini bulamazsak bile asırlarını ve bilhassa yazılabilecek senelerini tahmin edebiliriz ve böyle tahminlere alışmak lazımdır. Fişlerine tarihsiz oldukları zaman, ihtimalleri de alışık olduktan sonra işaret edilmelidir."⁴¹

Burada dikkat çeken husus, "ihtimalleri de alışık olduktan sonra işaret edilmelidir"⁴² önerisidir. Hasıl olabilecek fayda sebebiyle bunu *Kılavuz*'da ilgilimize sunuyor olması dikkate değerdir. "Hatime" maddesinde ferağ kayıtlarındaki salvelelerin müstensihin takdiri ile değişime uğrayabileceğinden bahisle:

"Bahis sona erdikten sonra salvele yazılır. Bu salveleyi bahsin bitmesi saymamalıdır. Fişlere bunu geçirmek hatimeyi bildirmez. Bundan önceki metinden son cümleleri de diğer nüshalarla mukayeseye yaramak için almalıdır. Metinlerde bu son cümlelerin imlası müstesna diğer nüshalarda değişmediği görülür. Salveleler hattat tarafından değişik yazıldığından farklı tarafları çoktur."⁴³

yorumunu yapar. Dolayısıyla müellifin, metni Peygamber'e salavatla bitirme teamülü, metne ait bir unsur olmasına rağmen bu bölüm müstensihler tarafından değiştirilebilmekte, uzatılabilmekte veya kısaltılabilmektedir. Bu noktada Ünver, sadece değişime bahis olabile-

39 Ünver, "Yer," poz. 813.

40 Ünver, "Tarihli," poz. 749.

41 Ünver, "Tarihsiz," poz. 748. Esasen Ünver'in bu maddede yaptığı, tarihlendirme üzerine birtakım mülâhazalarda bulunmaktır. Nüsha üzerine konuşması sebebiyle "Tarihlendirme" gibi bir başlık yerine madde başlığını, nüshayı niteleyecek "Tarihsiz" şeklinde koymuş olmalıdır. Burada bir amacı da "Tarihli" maddesi ile bir mukayese kurmaktır. Bir kavram vaz etmekten ziyade süreçleri, fiilleri de tasvir ettiği başlıklarda isim olarak kullanmış görünmektedir. Eleştirilmesi gereken nokta, başlıklara isim seçerken kimi zaman dikkatsiz davranmış olabileceğidir.

42 Ünver, "Tarihsiz," poz. 748.

43 Ünver, "Hatime," poz. 292.

cek salvelelerin değil, aynı zamanda bahsin neticelendirildiği son satırların da fişlere geçirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Burada eleştirilmesi gereken nokta, metne ait bir unsur olan hatimeyi de zarf ile ilgilemiş gibi yazıyor olmasıdır.

4.1.2. “Temellük Kitabesi”

Temellükler günümüzde temellük kaydı terkihiyle kullanılıyor olsa da Ünver, eseri boyunca tutarlı bir şekilde “temellük kitabesi” ifadesini tercih etmiştir. Temellük kitabelerine dair hususi bir ilgisi olan müellif “İmza” maddesinde şöyle der:

[...] Bunlar arasında tarihen tanıdıklarımız çoktur. [...] Toplanacak olursa ayrı bir eserin mevzuu olabilir. Bunlar da görüldükçe fişlere geçirilmelidir. [...] Nitekim bizim topladıklarımız arasında Fatih devri âlimlerinin çoğunun bu suretle imzaları vardır. *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı* eserimizde yayınlanmıştır. [...] İstanbul kütüphanelerinde bütün âlimlerin imzalarının bulunabileceğine inanmak ve bunları toplamakla ilimler tarihimizi ne kadar süsleyeceğimizi unutmamak lazımdır.⁴⁴

Bu vesileyle muhkem fişlerin, eser boyunca da sürekli hatırlattığı üzere, ne kadar önemli çalışmalara zemin hazırladığını tekrar hatırlatır. Ünver ayrıca yukarıda da bahsettiği üzere, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı* isimli eserinde Hatipzade, Kadızade Mehmed Şah Çelebi, Çelebizade Mevlâna Derviş Mehmed gibi dönem ulemasının kütüphanedeki kitaplarından bahsetmektedir.⁴⁵ Bu iddiasında kaynak olarak “temellük kitabeleri”ni kullanmıştır. Aynı konu üzerinden Sahn Medreseleri’nin hususi kütüphaneleri ve hocaları üzerinde de duran Ünver, Molla Fenari’nin *hafız-ı kütüb* olarak kitaplar üzerinde yaptığı tasarruflardan ve bıraktığı notlardan da bahseder.⁴⁶

4.1.3. Fevaid Kayıtları

Bu bölümde genel olarak Süheyl Ünver’in fevaid başlığı altında toplanılabilecek, muhtelif başlıklarda dile getirdiği notlar derlenmiştir. Dikkat çeken husus, Ünver’in “fevaid” kelimesini eseri boyunca hiç kullanmamış olmasıdır. Fevaid’in alt kategorisi kabul edilebilecek bu türden minör notları, adeta temellük kitabesi ile eşit gördüğü iddia edilebilir. Bu durum, dönemi için üzerinde uzlaşmış, sistematik bir yapının eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Ünver’in Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi’ndeki koleksiyonlarında yaptığımız taramalarda, isminde fevaid kelimesini kullandığı bir dosya veya çalışmaya rastlanamamıştır. Bununla beraber *Kılavuz*’un eksik maddeleri hesaba katıldığında durum makul görünebilmektedir. Kendisi, bu bağlamda bir tasnif yapmak endişesinde olmaktan ziyade, her notun tarihi kaynaklık değeri ile ilgileniyor gibi görünmektedir.

44 Ünver, “İmza,” poz. 345.

45 Süheyl Ünver, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1946), 56.

46 Ünver, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, 55.

“Bilmece”⁴⁷, “fıkra”⁴⁸ gibi madde başlıklarında ise bu türden notların toplanmasını, bunların kaynaklık değeri sunabiliyor olması dolayısıyla önemli görür. Örneğin, edebiyat çalışmaları için ana akım kaynak türlerinin yanı sıra fevaid notlarını da kaynak türü olarak görür. Fakat fişlere geçirilip geçirilmemesi meselesinde fişleri hazırlayanları muhayyer bırakmış, ayrı bir yerde not edilerek müstakil bir çalışmaya malzeme toplanmasını salık vermekle yetinmiş, söz konusu fişlerin edebiyat tarihi çalışmaları için kullanılıyor olmasını önemsemmiştir.

“Daimi Takvim” maddesinde Ünver, takvimlerle ilişkilendirilebilecek notlara, takvimlere dair birer bilgilenme kaynağı olarak bakmaktadır. Bununla ilgili olarak takvim odaklı notların da fişlerde yer bulmasının zaruri olduğunu, çünkü ancak böylelikle nitelikli bir takvim tarihi yazılabileceğini düşünür:

“Kitapların boş yerlerinde takvime ait bazı notlar vardır. Bunlar arasında ay ve gün bilgisi mühim bir yer tutar. Bu arada daimi takvimler için de tarifler ve hatta misaller vardır. Takvim tarihimiz yazılmamıştır. Eğer bu malzemenin en önemlileri not edilecek ve fişlerde işaret olunacak olursa mevcudiyet ve mahiyetlerinden haber alınmış olunur.”⁴⁹

Görüldüğü üzere Ünver, takvimlere yönelik metin dışı notlar üzerinden başka bir alan sayılabilecek takvim tarihi üzerine çalışmalar yapılabileceğini düşünür. Bunun bir uzantısı olarak da ilgisinin dikkatine sunmak üzere bunların işaret edilmeleri gerektiğini ifade eder.

Aynı minvalde, şekil ve cisimleri birbirlerine olan nispeti bakımından inceleyen ilim dalı olan “Hendese” maddesinde ise “Bazı risale mecmualarında metin dışında şimdye kadar bir yere kaydedilmemiş ve üzerinde durulmamış hendese meseleleri vardır ki bunlar da görüldükçe fişlere geçirilmelidir.”⁵⁰ önermesiyle harici notların yalnız sosyal, siyasi bağlamlarını değil, matematik tarihi açısından bilim tarihine katkı sağlayabilecek bağlamlarını da önemser.

Kendisine has birtakım faydaları bulunduran özel dua ve harfler için kullanılan “Havas” kelimesi için aynı başlıklı maddede durumu şöyle özetler:

“Fişlere geçirilmek mecburiyetleri yoktur lakin sadece böyle bir şey vardır diye kısaca işaret olunursa bu hususta ve mistik folklor üzerinde etüd yapacaklar için ilmi bir kolaylık gösterilmiş olur ve bunu ileride, bu ilmî konuda çalışacaklar için bunu esirgememeli ve birkaç kayıt bulacağız diye onlara kütüphanelerin bütün kitaplarını indirterek vakit kaybettirmemelidir.”⁵¹

Yazma eserlerin farklı yerlerine dağılması muhtemel olan bu türden bilgilerin kaybolmaması için emek esirgenmemeli ve ilerideki çalışmalar için bu türden bilgilere fişlerde yer verilmelidir.

47 Kitapların boş yerlerinde meraklıları tarafından yazılmış bazı hoş bilmecele de rastlanır. Bunlar her ne kadar fişlere geçirilmek istenmezse bile fiş hazırlayan hafız-ı kütübler tarafından ayrıca not edilmeli. Bunları ya yayınlamalı veyahut bu heves ve merakta olmayanlar isteyenlere bunları söyleyebilmeli ve verebilmelidir. Asır asır bilmecele ait şimdye kadar işitilmemiş olanlarına rastlamak kabildir. İçlerinde gülünç olduğu kadar sade olanları ve ayrıca fenni mahiyette olanları da az değildir. Ünver, “Bilmece,” poz. 91.

48 “İçlerinde pek önemlileri ve asla bir me’hazde görülmeyecek kadar nadirleri vardır. Bunlar hususi fişlere geçirilemezse bile ayrıca toplanacak olursa güzel bir mevzuun emsalsiz malzemesi olur.” Ünver, “Fıkra,” poz. 212. Benzeri görüşlerini “Hikâye” başlığında da dile getirir. Ünver, “Hikâye,” poz. 270.

49 Ünver, “Daimi Takvim,” poz. 159.

50 Ünver, “Hendese,” poz. 280.

51 Ünver, “Havas,” poz. 286.

Özellikle *menasik-i hac* türünden eserlerin sonunda veya boş yerlerinde İstanbul'dan hacca giden birisinin uğrayacağı menzil şehirlerinin not edilmiş olabileceğini anlatır. Sonrasında benzeri surette Balkan şehirleri ile ilgili bilgilerin ve bu bilgilerin tablolaştırılmış hallerinin kitapların boş yerlerinde görülebileceğini ifade eder. “Menzil Şehirleri” maddesinde bu bilgilerin, katalog fişlerinde işaret edilmesi gerektiğine şu sözlerle değinir:

“Rumeli şehirleri arasındaki muvasale yolları ve menzil şehirleri de ayrıca gösterilmiş cedveller yine kitapların boş yerlerinde kayıtlı bulunmaktadır. Biz bunları tesadüf ettikçe topladık. Bugün müstakbel ve mühim bir eserin malzemesini teşkil etti. Ayrıca basılacaktır.⁵² Bunlar menzil şehirleri hakkında bilmediğimiz birtakım bilgileri de öğretmektedir. [...] Buldukça toplanmalı ve hatta fişlerine füzuli görülmeyerek kaydedilmelidir.”⁵³

Şukka olarak da bilinen “Kulak Kâğıdı” maddesinde ise ilgili maddenin tanımını yaptıktan sonra katalog ile ilişkisi çerçevesinde şunları söyler:

“Eski kitap sahipleri ve ilim ile meşgul olanlar notlarını herhangi ilim ve fenne ait olursa olsun ve ellerinde hangi kitap varsa metne çok defa alakasını gözetmeyerek boş yerlere yazdıkları gibi bazı mühim notları da ellerindeki kitapların aid oldukları bahislerin bulunduğu sahifelerde yer yoksa ufacık kâğıtlara yazarak sahifenin münasip bir yerine yapıştırırlar veyahut bir ucunu kaydırarak dikiş arasına sokarlar. İşte buna kulak kâğıdı derler. Bunların fişlere geçirilmesi mecburiyeti yoktur. Lakin metni inceleyenler bu metinden bu kısmı ilgilendiren bir nokta yanındaki kulak kâğıdında işareten dilenebilir.”⁵⁴

Bu noktada her ne kadar fişlere geçirilmesi bir ihtiyaç olmasa da eserin sonraki okuyucularına bilgi sunmak gayesiyle belirtmenin faydalı olabileceğini iddia eder. Kelime anlamı olarak mağara arkadaşları manasına gelen “Ashab-ı Kehf” terkibi hakkında, metin dışı notlarla ilişkili olduğu için bir madde kaleme alan Ünver, aynı isimli maddesinde “Kitapların boş yerlerinde ashab-ı kehf, türlü şekillerde isimlerle yazılıdır. Bunları da gördükçe toplama-
lıdır.”⁵⁵ yazar. Her ne kadar fiş kelimesini zikretmese ve bir kataloglama eylemine referans vermese de bunların toplanmasını vurgulayarak önemini ifade eder. Görüldüğü üzere fevaid başlığı altında tasnif edilebilecek noktaların, genel olarak katalog fişlerinde gösterilmese bile, en azından kaynak değerlerinin takdir edilmesi ve ayrıca not edilerek biriktirilmesi gerektiğini düşünür. Ne var ki eleştirilmesi gereken konular da vardır. Ünver zarf-mazruf çerçevesinde kuyudat türleri için tutarlı bir sistematik sunmaz. Diğer taraftan oluşturduğu perspektif tutarlıdır ve eser boyunca zarfı önceler. Başka bir deyişle tutarlı bir teoriyi sistematik olmayan bir şekilde sunmuştur.

52 Süleymaniye Kütüphanesi, Süheyl Ünver Dosya, 470'te “Anadolu Menzil Şehirleri” isimli dosya bulunmaktadır. Arap harfli çeşitli notlar ve görselleri ihtiva eder. SK-Süheyl Ünver Dosya, 603'te yer alan 117 pozluk “Menzil Yolları” isimli dosya ise daha çok not ve daha az sayıda görsel yer vermektedir. Menzil şehirleri ile ilgili yayınlanmış müstakil bir çalışmasına rastlanamamıştır.

53 Ünver, “Menzil Şehirleri,” poz. 521.

54 Ünver, “Kulak Kağıdı,” poz. 372.

55 Ünver, “Ashab-ı Kehf,” poz. 167.

4.2. Materyal Unsurlar

Ünver'in *Kılavuz*'da dağınık vaziyette bulunan önerileri bu bölümde yazı, tezhib, cilt, kitap resmi, kâğıt, cedvel, mürekkep ve harita başlıkları altında ele alınmıştır. Yazma eserlerin fiziksel özellikleri genel olarak sanat tarihi veya materyal kültür ile ilgilenen araştırmacıların ilgi alanına girmiştir. Ünver çalışmasında, bunu kabul etmekle birlikte kütüphanecilerin dikkatini ve emeğini bu türden bileşenlerin önemlerine yöneltmiştir. Yukarıdaki kuyudat başlığına paralel şekilde, bu türden bilgilerin kaynaklık değerini önemser. Bu başlık altında Materyal Unsurlar'a dahil ettiğimiz temel odak noktaları sıralanmıştır.

4.2.1. Yazı

Bu başlık altında Ünver'in müstensih, hat türleri gibi konularda fişlere geçirilmesini gerekli gördüğü hususlara dair notları derlenmiştir. "Hattat" maddesinde eğer ferağ kaydında müstensih ismi verilmiş ise bunun sistematik bir şekilde işlenmesi gerektiğini ve böylelikle bir dizin hazırlanması için ön hazırlık yapılabileceğini ifade eden fikirlerini şu cümleler ile dile getirir:

"Bunların isimleri kitap fişlerine de geçirilecek olursa bir gün kitap hattatları diye mühim bir monografinin yazılmasını kolaylaştırmış olurlar. Her ne kadar hattatlar tezkireleri varsa da içinde alfabetik sıra ile veyahut heca harfleri ile sıralandıkları halde eserlerinden bahs olunmaz. O hattatların en belli başlı eserlerini bulamaz ve bilemeyiz. Onun için yazılarından örnek bulunmayan bu eserleri yeni monografilerle tamamlamaya çalışmalıdır."⁵⁶

"Kuran-ı Kerim" maddesinde bir önceki fikrinin bir uzantısı olarak eğer isimleri ferağ kaydında verilmiş ise Kuran kâtiplerinin isimlerinin de hususen fişlere geçirilmesinin ileride yapılacak bir çalışma için zemin hazırlayacağını ifade eder.⁵⁷ Amaç, yeni çalışmalara zemin hazırlamaktır. Öte yandan her ne kadar müstensih hattat olarak verse ve müstensih ile hattat arasında -eğer varsa- bir fark ortaya koymamış olsa da müstensihler üzerine müstakil çalışmaların yapılabilmesi için isimlerinin fişlere sistematik olarak geçirilmesinin gerekliliğini beyan eder.⁵⁸ Yazı teması altında toplanabilecek başlıklardan "Hendesi Kufi"⁵⁹ ve "Müsel sel Yazı"⁶⁰ başlıklarında Ünver ayrıca, bu türde yazılan eserlerin hususen kaydedilmesini önerir.

4.2.2. Tezhib

Materyal Unsurlar başlığı altındaki en kapsamlı tema, Ünver'in sanatsal uğraşısıyla da paralel olarak tezhib olmuştur. Tezhib ve tezhibe dair diğer başlıklarda ilgili unsurların kaydedilmesi konusunda *Kılavuz*'un müellifi ayrı bir hassasiyet gösterir. Nitekim "Tezhib" başlığı altında:

56 Ünver, "Hattat," poz. 291.

57 Ünver, "Kuran-ı Kerim," poz. 369. "Bazılarının yazıldığı yerler ve tarihleri ve yazarların isimleri bellidir. Bunlar fişlerde işaret olunursa ayrıca ilmi bir eserin konusu olabilir."

58 Ünver, müstensih kelimesini *Kılavuz*'da iki yerde, hattat kelimesini ise bu kavramı ifade etmek istediği her yerde kullanmaktadır. Dolayısıyla güvenli bir şekilde iddia edilebilir ki hattat ile müstensih arasında bir fark görmemekte veya bir sınır çizme ihtiyacı hissetmemektedir.

59 "Bu kabil yazılarla cümleler zahriye ve başlıklarda varsa mutlaka fişlerine geçirilmelidir. Bu malzeme bir küme zarif ve istifadeli bir yazının konusu olabilir." Ünver, "Hendesi Kufi," poz. 277.

60 "Her ne kadar bazı karalamalar müstesna kitaplarda harfleri birbirine bitiştiyerek yazılmış ve müsel sel denen yazılara tesadüf olunmazsa da murakkaat mecmualarının birkaçında rastlanabilir. [...] Hattatların çoğu bunu yazmamıştır. [...] Yazıların fişlerine bunlar da kayıt olunursa kütüphanelerimizdeki murakkalarda bu yazı numuneleri sayılarını öğrenmiş oluruz." Ünver, "Müsel sel Yazı," poz. 561.

"[...] aynı zamanda yapılış asırlarına göre hususiyetler gösterir. Bunları çok görmek ve tanımak lazımdır. Biz bu suretle bunları fark etmeye çalışarak Selçuklar ve Osmanlılar zamanındaki hususiyetleri memleketlere, mesela Mısır, Suriye, Bağdat ve Anadolu'ya göre farklarını görebiliyor ve tanımaya çalışıyoruz. [...] Kitaplar fişe geçirilirken bu cihazları asla ihmal etmemelidir. Çünkü fişlerde yalnız metin hakkında bazen o metinlerden daha kıymetli olan bu noktalar da bulunmalıdır. Çünkü zarfın da ehemmiyetli olduğu bunların not edilmesiyle meydana çıkacaktır ve müddeamız ispat edilmiş olacaktır."⁶¹

şeklinde bir iddiada bulunur ki bu suretle dile getirdiği "zarfın ehemmiyeti" dikkate sayandır. Bu çerçevede ilk olarak kitapların sahip olduğu tezhiplerin menşeinin tespitinin, kitapların provenansının⁶² aydınlatılması bakımından değerli olacağını, kitabın üretildiği bağlamı ve tarihini daha iyi anlamamızı sağlayabileceğini ima eder. İkinci olarak ise nüshanın sadece metni karşılayan bir kavram olmadığını dile getirir. Daha doğrusu nüshanın, metni de aşan bir kavram olarak alımlanmasının doğuracağı olumlu sonuçları gösterir. Yani nüsha, metin ve metin dışından oluşan bir toplamdır. Ünver: "Zehhebehu" başlığında dile getirdiği "Birçok ilmi ve dini kitapların sonlarında ismiyle beraber bu tabire de rastlanır. İmzalı eserler muhakkak ki yazı ve süste en kıymetli sanat belgelerinden sayılmalı ve bunlar da mutlaka fişlere geçirilmelidir."⁶³ ifadesi ile "hattat" ve "musavvir" maddelerinde tekrar ettiği önerisini, burada müzehhib için yineler ve sistematik bir dizinin oluşumu için isimlerinin fişlerde yer alması gerektiğini savunur. Tezhibin alt kategorileri olan "Tahrirli Halkar",⁶⁴ "Berk-i Halkari",⁶⁵ "Arasu"⁶⁶ ve "Kenar"⁶⁷ hususlarının da benzeri bir motivasyonla kayda geçirilmelerini ister.

Müellif, tezhibin alt kategorileriyle birlikte tezhip üsluplarını da önemser. Mesela "gonca" başlığı altında, realist üsluplu çiçek resimlerinin -belli ise- yalnız yapanının ve tarihinin değil, aynı zamanda üslubunun da belirtilmesini önerir: "[...] Yapanların bazen isimleriyle karşıla-şabiliriz. Tarih ve imza böyle sanat eserlerinin tarihi noktasında pek önemlidir. Eğer varsa

61 Ünver, "Tezhib," poz. 727. poz.

62 Provenans kavramı ilk olarak sanat tarihinde, sanat eserinin izleğinin araştırılması gayesi ile vazedilmiştir. Devamında özellikle postkolonyal çalışmalar ile kitap çalışmalarının da gündemine gelmiştir. Hâlihazırda kitap tarihi çalışmalarında ve yukarıda geçtiği şekliyle, kitapların üretim bağlamlarını ve tükütildiği ortamları ima eder. Bk. David Pearson, *Provenance Research in Book History: A Handbook*, (The Bodleian Library, 2019).

63 Ünver, "Zehhebehu," poz. 837. Benzeri şekilde "İmzalı" başlığı altında; "Hem iyi yazılmış ve hem de iyi tezhip edilmiş olur da bir de imza taşır bu yazmanın daha fazla kıymetlenmesine sebep olur. Çok defa şark sanat tarihi bir sanatkârın imzalı bir eserini bulmakla zenginler. Bunların da fişlere geçirilmesi doğru olur. Sırf bunları toplamak için uğraşmak büyük vakit ve fırsatların kaçmasına sebep olur. Bu noktaya da rast gelenlerin önem vererek kaydetmeleri, başka işle de meşgul olanlar için önemli bir kaynak yerine geçer" der. İmzalı maddesi, aslında kataloğun kimler için ve hangi amaca matuf hazırlandığını örneklemesi bakımından önemlidir. Kataloglar aslında "büyük vakit ve fırsatların kaçmaması" içindirler. Ayrıca başka işle de meşgul olanlar için yani asli ilgi alanı nüshaların bizzat kendisi olmayanlara bu vesileyle bir kolaylık sağlanacağını düşünür. Ünver, "İmzalı," poz. 344.

64 "Kitapların kenarlarında sırf altınla yapılmış çiçeklerin ve yaprakların, münhaniler üzerinde terkipleriyle husule gelen süslerin fazlaca ve itinalı derecelerine göre kenarlarına yapılan tahrirlere denir. [...] Bunların tavsifi yapılırken fişlere tahrirli oldukları da yazılmalıdır." Ünver, "Tahrirli Halkar," poz. 761.

65 "Masif altınla, yalnız gölge altınla muhtelif sulu ve koyuca renklerle yapılan halkar süslerin yaprakları manasına gelir. [...] Yalnız fişlere bunlarda metin kenar boşluklarında veyahut baş sahifeler kenarlarında ve sonda ... içinde ve dışında varsa ne'leri ve şekilleri ve yapıma tarzları mutlaka işaret edilmeli ve mümkün olursa toplanmalıdır." Ünver, "Berk-i Halkari," poz. 84.

66 "Altun cedvelli veyahut kırmızı (sürh) cedvelli sahifeler arasında metnin boş yerlerine yapılan halkar ve tezhipli süslerle ve cedvellere arasu denir. Levhalarda yazı aralarındaki süslerle de bu ad verilir. Bu arasu nakışlar cedvellere arasında olduğu gibi cedvellsiz boş yerlerde de bulunur. [...] Bulundukça fişlere geçirilmelidir." Ünver, "Arasu," poz. 17.

67 "Tezhip [ve] halkarda kullanılır bir tabirdir. Yanlarda manasına gelir. Bordürün bir başka tarzda izahıdır. Kenarında halkar, kenarında geçme ve ... gibi tabirlerle fişlere geçirilmelidir. Ünver, "Kenar," poz. 407. Böylelikle sanatçılar arasında kullanılan bir terimi katalog hazırlayanların dağarcığına kazandırır.

fişlere konmaları ve yaptıkları eserin tavsifi verilmeli ve yapılış tarzları izah edilmelidir.”⁶⁸ “Rokoko Başlık” maddesinde kısaca “Rokoko süsleri gördükçe fişlere işaret etmek lazımdır.”⁶⁹ şeklinde bir uyarıda bulunur. Böylelikle nihai olarak hem tezhibin stiline hem de varsa müzehhibin kimliğine dair bilgilerin tespit fişlerine geçirilmesi gerektiğini belirtir. Asıl dikkat çeken konu, bahsedilen tüm maddelerde yalnız unsurun tespiti ve fişlere geçirilmesini değil, fişi hazırlayanın takdiri ile ilgili maddedeki unsurun üslubunun ve ekolünün de belirtilmesinin uygun olacağını vurgulamasıdır. Öte yandan tezhib teması altında sıralanabilecek tüm bu madde başlıklarının ima ettiği ana fikir, katalogun hedef kitlesi olarak yalnızca metin ile uğraşan filolog, tarihçi, edebiyatçı, vb. kişilerin olmadığıdır. Nüshayı meydana getiren tüm tamamlayıcı unsurlar, nüshanın tarihini, diğer bir ifadeyle provenansını aydınlatmakla kalmayıp zarfı ilgilendiren yan alanlar için de kaynak olabilecek bilgileri temin eder.

4.2.3. Cilt

Ünver fişlere geçirilmesi gereken unsurları sıralarken ciltleri ayrıca önemser. Bu bağlamda, “Yazma Kab” başlığı altında terimin tanımını yaptıktan sonra, “Bunlar kalıpla basılan şemse kaplardan daha makbuldür. Çünkü şemse kalıplarla pek çok birbirinin benzeri örnek yapılabilir. [...] Bunlar Selçuklarda çok çeşitlidir ve görüldükçe fişlere el [ile] yapıp yapılmadıkları işaret edilmelidir.”⁷⁰ şeklinde bir yorumla hem katalog yapanlar için öneride bulunmakta, hem de cilt çeşitleri arasındaki farkları, bilgisini ihsas ettirircesine anlatmaktadır. Aynı minvaldeki bilgileri ve öneriyi “El ile Yapılmış” ve “Teclid” başlıkları altında da sunmaktadır. Teclid maddesinde ayrıca,

“Yalnız 16. asıra gelinceye kadar zengin veya fakir, el ile yapılan işler üzerlerinde çoktur. Sonra teclidleme artar ve bunların üzerine iyi veya kötü, kıymetli veya kıymetsiz şemseler basmakalıp yapılır. [...] Şebihşiz⁷¹ bu kapların, eski ve el ile yapılmış olanları kıymetlidir. Bunların fişlerde tavsifi yapılırken el ile yapılanları üzerinde durmalı ve kaydetmeli ve teknik değişiklikler varsa mutlaka kaydedilmelidir. Çünkü bu fişlerde kitaplara bakılmadan bile olsa bir fikir verebilmeli ve bunlar üzerinde incelemeler yapılabilirdir.”⁷²

şeklindeki yorumunu da ekleyerek fişlerin kimler için ne amaçla oluşturulduğunu gösterir. Benzer bir şekilde, cilt konusundaki uzmanlığını “Yapıştırma Şemse” başlığı altında şöyle dile getirir:

“Bazen bir renk deri ortasına başka renk deri parçaları ve köşelere tesadüf ettirilerek yapıştırılarak yapılmış şemseler için kullanılır. Bazen kâğıttan yapılmış ciltlerin orta ve kenarlarına yapıştırılmış derilere de denir. [...] Fişlere bunlar işaret edilse de olur edilmezse de olur.”⁷³

Bu örnekten görülebileceği üzere Ünver, kimi yerlerde hangi unsurların fişlere geçirilmesinin bir zorunluluk olmadığını belirtmeyi de ihmal etmez. Bütün bu hususları *Kılavuz*'da

68 Ünver, “Gonca,” poz. 244. Aynı konuda benzer görüşünü “Şükufe” başlığında şu şekilde dile getirir; “Kitapların başında ve sonunda boş yerlerde yapılan çiçek demetlerine ve ayrıca tabii çiçeklerin üsluplanmasıyla yapılan süslerle şükufe tarzı denir. Bunlar arasında pek güzel ve sanat eseri sayılacak kadar kıymetlileri vardır. Fişlerde bunlar görüldükçe işaret etmelidir.” Ünver, “Şükufe,” poz. 689.

69 Ünver, “Rokoko Başlık,” poz. 613.

70 Ünver, “Yazma Kab,” poz. 818.

71 Şebih kelimesini “Eskiden bir örnekten veya tıpkıdan benzetilerek yapılan resme derler.” olarak tanımlar. Şebih kelimesini benzetme manasında kullanır. bk. Ünver, “Şebih Yazma,” poz. 704.

72 Ünver, “Teclid” poz. 743.

73 Ünver, “Yapıştırma Şemse,” poz. 821.

dile getirmesi ise katalogların ileri seviye çalışmalar için mümkün olan en kolay bilgi edinme imkânı sağlaması gerektiğini, dolayısıyla da katalogların mümkün olduğu kadar eksiksiz bir şekilde hazırlanması gerektiğini düşünmesi sebebiyledir. “Kumaş Kaplı”,⁷⁴ Edirne Kabi⁷⁵ ve “Karışık Tarama”⁷⁶ başlıklarındaki fikirleri de genel olarak tezyinat başlığı altında serrettiği fikir ve perspektifine benzerdir. Kitapları bir sanat tarihçisi gözüyle de incelemekte, muhtemel sınırları ve çalışma alanlarını nüshalarda gördükleri üzerinden tayin edebilmektedir. Bununla bağlantılı olarak da işleme ve kataloglama faaliyetinin ileriki çalışmalar için veri ve tarihsel kaynak sunmasına önem atfetmektedir.

4.2.4. Kitap Resmi

“Musavvir” maddesinde müellif, tıpkı hattatlar ile ilgili bahiste zikrettiği gibi, ilerideki bir çalışmaya konu olabileceğine binaen musavvir isimlerinin de sistematik bir şekilde fişlere geçirilmesini önerir.⁷⁷ Ünver, “İşlemek” maddesi altında ilginç bir örnek olarak şu ayrımda bulunur:

“Resim ve tezhip yapmak yerindedir. Nitekim resimli ve tezhipli bir esere “işlenmiş” denir. İşlenmemiş, bir yazı yazılmış da tezhibi yapılmamış olanlara da “işlenmemiş” denir. Fişlerinde bu tabirler kullanılmalıdır. Mesela bir yazı koleksiyonunda tezhipli ve tezhipsiz olanlarına bu tabir kullanılacağı gibi işlenmiş veya işlenmemiş tabiri de yazılırsa doğru hareket edilmiş olur. Çünkü ressam ve müzehhibler arasında bu tabir terim yerini tutmaktadır.”⁷⁸

Burada dikkati çeken husus, kitabın minyatürü ve/veya tezhibinin tamamlanmamış olması durumunda, klasik sanatlarla ilgilenen kişiler arasında terim olarak kullanılan “işlenmemiş” tabirinin fişlere geçirilmesini öneriyor olmasıdır. Böylelikle resimli ve tezhipli eserlerin yanı sıra resmi veya tezhibi tamamlanmamış, bu ikisinden herhangi birinin yeri boş kalmış nüshalardan da haberdar olma şansımız doğmaktadır. Diğer ilginç bir durum ise klasik tasvir sanatıyla ilgilenenler arasında bilinen bu kavramı, yakışır bir şekilde böylesi kapsamlı bir sözlük üzerinden kitaplarla ilgilenenlerin dikkatine sunmasıdır.

4.2.5. Kâğıt

Ünver “Aherli Kâğıt” başlığında, Arap harfleri ile üretilen nüshaların kâğıtlarını Doğu ve Batı kâğıtları olmaları açısından inceler. *Kılavuz*'da bu hususa değinmesi ise kâğıdın cinsinin işlenmesi dolayısıyladır. Kullanılan kâğıt, Doğu kâğıdı ise abadi gibi nevelerin fişlere işlenmesini, Avrupa kâğıdı ise de bu sefer filigran bilgisi ile ayrıntılı tasnifini önerir:

- 74 “Bunların içinde Avrupalardan o tarihlerde gelen kumaşlar ve muhtelif cinsleri bulunduğu gibi yerli kumaşlardan da örnekleri vardır. Eğer fişlere bunlar da katılırsa (kitap kaplarında eski kumaş örnekleri) diye bir monografi bile hazırlanabilir.” Ünver, “Kumaş Kaplı,” poz. 371.
- 75 “Edirne kapları denen bu lake kaplar bir mühim eserin konusu olacak kadar zengindir ve sanat tarihimizin asıl bir bahsini teşkil eder. Bu kabil kaplara rastlandıkça varsa imzaları, şekilleri ve tarifleri ile fişlere geçirilmelidir.” Ünver, “Edirne Kabi,” poz. 191.
- 76 Ebrular taraklı nev'i için taraklandıktan sonra muhtelif istikametlerde bir ince tel veya sert bir at kılı ile bunun tarak istikameti hilafına yollar yapılır ki bu tarama karışır. Kitap ciltleri içinde ve bazen dışında bu çeşitlerde kullanıldığı cihetle tanımak ve böyle kaydetmek doğrudur. Ünver, “Karışık Tarama,” poz. 417.
- 77 “Bazen bu sıfat, ismin sonuna (Mehmed Musavvir) gibi konur ki bugünkü Ressam Mehmed anlamına gelir. Bunlara biz bugün ressam diyoruz lakin eski resimler altında imzaları bulunursa fişe geçirirken (Musavvir Osman) gibi kaydetmek doğru olur.” Ünver, “Musavvir,” poz. 482. Dolayısıyla yaygın usul içerisinde musavvirlerin fişlere geçirilmesi bir teamül olmuş olmalı ki fişlere geçirirken sadece ismin nasıl geçirilmesi gerektiğine dair bir öneride bulunmaktadır.
- 78 Ünver, “İşlemek,” poz. 325.

"Bu kâğıtların abadi ve iyi cinsten olanları fişlere geçirilmektedir. Lakin filigranlı olanlar işaret edilmiyor. Bunlar ayrıca bir konu olabilir ve ayrıca bunların tespiti çok faydeli olur."⁷⁹

"Aherlenmiş" başlığında ise "Kâğıt cinsleri fişlere geçirilirken aherli veya mühreli olup olmayanlarını ayırmak icab eder."⁸⁰ cümlesi ile görüşünü beyan eder. Fakat "Avrupa Kâğıdı"nda kapak içlerinde kullanılan renkli ve ithal kâğıtların fişlere geçirilmesini gerekli görmeyerek şöyle demiştir:

"19. asırda tamir edilmiş ciltler içinde deniz yoluyla Türkiye'ye getirilmiş birçok kâğıtlar kullanılmıştır ki bunların daha eskileri ve el ile yapılanları olduğu gibi baskı ile hazırlanmış dört renkli, renksiz, kabartma, çiçekli ve çiçeksiz, sadeleri ve pek süslüleri görülmektedir. Nadiren kitap mahfazaları üzerinde de gördük. Bunların fişlere geçirilmesinde bir faide yoktur. Çünkü eski orijinal süslerimize dahil olmaz."⁸¹

Bu türden fişlere geçirilmesini önemsiz gördüğü konulara Kılavuz'da bazı maddelerde değinmiştir. Dolayısıyla az da olsa kayda geçirilmesi gerekmeyen bilgiler olduğunu da dile getirir. Burada, dört renk ile matbaada basılan ve kitap içinde veya dışında süsleme ve mahfaza unsuru olarak kullanılan Avrupa kâğıtlarının fişlere geçirilmesini, İslam süsleme sanatlarından olmaması sebebiyle gereksiz görür ki bu, Kılavuz'un temel motivasyonunu da göstermesi açısından manidardır. Nitekim Ünver, Kılavuz'da bir nevi yazma kitapların İslam kültürü ile ilgili kısımlarıyla ilgilenmektedir.

4.2.6. Cedvel

Kılavuz içerisinde Ünver'in cedvellere ayrı bir önem verdiği gözlemlenmektedir. Öyle ki cedvel ile ilgili "Ara Cedvel", "Arasu", "Bakır Cedvel", "Cedvel" gibi müstakil madde başları kaleme almıştır. "Bakır Cedvel" başlığında şu ifadeler yer verir:

"[...] Bulunduğu yer rutubetli ise çabuk donuklaşır, kararır ve hatta yeşilleşir. İş bununla kalsa ehemmiyetsiz görülebilir. Fakat kendisi okside olduysa kâğıdı da okside eder ve yakar. Kâğıdın kenar cedvelleri boyunca boyanan yerler ayrılır. Bir sahife içinde yazıların cedvelerinden itibaren yerinden oynar ve nihayet kopar. Kütüphanelerde kitap tasnif edenler böyle bakır cedvel de bulunabileceğini ve bunların ayırt edilerek fişlere geçirilmesi lazım geldiğini unutmamalıdır."⁸²

Böylelikle günümüzde özel tekniklerle yapılabilen içerik ölçümlerinin, eğer görünürde nüsha üzerinde bir etkisi varsa fişe geçirilmesini önererek ilginç bir örneklik sunar. Ünver cedvellere ilgisinin bir uzantısı olarak "Kuzulu Cedvel" başlığı altında "Bir sahifenin kenarına çekilen çift altınli veya altınsız cedvelin yanına çekilen bir tek cedvele kuzulu cedvel derler. Yavrulmuş manasınadır." şeklinde bir tanım yaptıktan sonra "Bu ekseriya siyah renktedir.

79 Ünver, "Aherli Kâğıt," poz. 51. Günümüzde filigran olarak bilinen kelime için eser boyunca tutarlı olarak "Filigram" kullanımını benimseyen Ünver ayrıca şunları söyler: "Bunu bir meraklı arkadaş ele alırsa meşhur olur ve hizmet eder. Bunları vesikalar ve kâğıtlar ve defterler ve kitaplar üzerinde gördükçe üzerine ince bir kâğıt koyup kurşunlu kalemle çizmeli sonra çini mürekkebi ve kalınca bir uçla yazmalı. Bulunduğu vesikanın ve kitabın yazılış tarihi mutlaka kaydedilmelidir". Ünver, "Filigram," poz. 218. Bu önermesi ile fişlere geçirme ameliyesini kastedip kastetmediği açık olmasa da filigran bilgisinin gözden kaçırılmaması ve toplanması gereken bir bilgi olduğunu söyler. Bu sayede İslam dünyası kitaplarında kullanılan kâğıtlar için geniş bir külliyat elde edilmiş olabilir.

80 Ünver, "Aherlenmiş," poz. 52.

81 Ünver, "Avrupa Kâğıdı," poz. 7.

82 Ünver, "Bakır Cedvel," poz. 78.

Bazen kırmızı ve laciverd de olabilir. Fişlere her sahifede varsa işaret olunmalıdır.”⁸³ diyerek tercihini belirtir. “Ara Cedvel” madde başında ise:

“Cedveli sahifeler arasında bilhassa divanlarda bir sahife sütunlara ayırdığında veyahut metinlerde beyitler bulunduğça aralarına çizilen cedvellere ara cedvel derler. [...] Bunlar kuzusuz cetvellendir. Altınlı olanlar olduğu gibi Selçuklar zamanında da çift sürh ile çekili olanlar da çoktur. Aralarında halkarlı süsler bulunursa fişlere geçirilmelidir. Kitabın tavsifinde ara cedveller de geçilmemelidir.”⁸⁴

önerisi ile cedveller konusundaki ilgisini ve titizliğini devam ettirir. Öte yandan, cedvellerin dönemlendirilmesini önerir ve tarihsel olarak çeşitlerini örneklendirir.

4. 2. 7. Mürekkep

Kılavuz’da müellif, mürekkep konusuna olan ilgisini, muhtelif alt başlıklar taşıyan maddelere yer vererek gösterir. Bu çerçevede Ünver, “Zaç Mürekkebi” başlığı altında ifade ettiği üzere, maddi kültür araştırmalarına başlangıç noktası temin edebilecek bir konu olarak mürekkep yanıklarının da katalog bilgileri arasında yer almasını önemser:

“Zaç-ı Kıbrisi ile yapılmış mürekkeplerin kağıtları yanar, esmerleşir ve kararır. Hatta bu bazen bütün kâğıdı ve temasta bulunduğu sahifeleri yakar. Bunlar zamanla kırılır ve çürür. Bu mürekkep 15. asırda kullanılmıştır. Lakin yazıldığı sahifeler arasında yanarları çoktur. Bunlar bazen ufalmış parçalar halinde varaklar arasında durur. Fişler[d]e işaret olunmalıdır. Bir fikir edinilmiş olur.”⁸⁵

4.2.8. Harita

Ünver haritalar üzerinde durmayı da ihmal etmez ve bu öğelerin tespit fişlerine geçirilmesini önerir. “Harita” başlığı altında fikrini şöyle ortaya koyar:

“Bunların içinde üzerlerinde durulmaya hatta toplanarak bir eser halinde neşrolunmaya değer olanları az değildir. Binaenaleyh fişlere bunların ebadı, mahiyetleri mutlaka yazılmalıdır. İçinde haritalar da var demek kâfi değildir. Bir anket açılarak hiç olmazsa kütüphaneye ve medreselerdeki bilimum haritaların ayrıca katalogları yapılmalıdır.”⁸⁶

Böylelikle sadece kitapların değil, kitapların içinde bulunan ve müstakil haldeki haritaların da bir katalogunun yapılmasının önemini vurgular. “Istampa Resim” başlığında “Kütüphanelerde fihriste geçmiş veya geçmemiş olanları cildbendler içinde veyahut haritaları da içine alan albümlerde tek sahife halinde veyahut dipten yapılmış olarak bulunabilir. Bunların da görüldükçe mahiyet ve evsafı mutlaka fişlere geçirilmelidir.”⁸⁷ der. Batı matbaa tarihinde primitif bir baskı tekniği olan ve Gutenberg’in hareketli matbaa harflerinden önce de bilinen *xylography* (zelografî), haliyle Türk matbaacılığı için yenidir. Dolayısıyla örnekle-
rinin ayrıca kaydedilmesi, Türk basım tarihini aydınlatacaktır ve bu Ünver için önemlidir.

83 Ünver, “Kuzulu Cedvel,” poz. 363.

84 Ünver, “Ara Cedvel,” poz. 18.

85 Ünver, “Zaç Mürekkebi,” poz. 841.

86 Ünver, “Harita,” poz. 298.

87 Ünver, “Istampa Resim,” poz. 332.

SONUÇ YERİNE

Süheyl Ünver, girişte açıklandığı üzere kendi ifadesiyle sadece “mazruf”un değil, “zarf”ın da son derece önemli olduğuna dikkat çeker. Yazma kitaplarda yalnızca metne yönelik değil, metin dışı unsurlara dair de yayınlar yaptığı bilinen ve kaynaklık değerlerine dikkatleri çeken ilk isimlerdendir. Bunun ötesinde yazma eserlerin metin dışı unsurlarıyla, kendi deyişiyle “zarf” ile ilgilenmenin yeni bir ilim dalı olduğunu ifade etmiştir. *Yazma Kitap Kılavuzu* isimli eseri boyunca da bu olgunun sürekli altını çizmiş, metin dışı unsurlara dair bazı maddelerin açıklamalarında, katalog fişlerine geçirilmesi gerekliliği üzerinde hususen durmuş; bu türden metin dışı bilgilerin katalog fişleri üzerinden tarihsel kaynak olarak kullanımının önemini öne sürmüştür. Bu doğrultuda metin dışı unsurları analitik bir değerlendirmeye tabi tutmuştur.

Makalede ilk olarak literatür değerlendirmesi yapılmıştır. İlgili literatürde, Ünver’in dikkat çektiği, kaynak değeri bulunan metin dışı unsurların kaynaklık değerinin ne şekilde değerlendirildiği dikkate sunulmuştur. Süheyl Ünver’den sonra Ramazan Şeşen ve Eymen Fuad tarafından da dikkat çekilen konu, ancak sonraki çalışmalarda analitik olarak kullanılan bir birincil kaynak olabilmıştır. Makalenin devamında Ünver’in dağınık şekilde muhtelif maddeler altında dile getirdiği teorik çerçevesi tasnif edilerek organize bir şekilde sunulmaya çalışılmıştır. Müellif için “zarf”, “mazruf” yani metin olmayan her şey, *metin dışı* anlamına gelir. “Zarf” konusu sanat özelliklerinden istinsah kayıtlarına, fiziksel niteliklerden mürekkebin cinsine geniş bir kapsamda ele alınan bir terimdir. “Zarf”ın *kuyudat* bahsinden daha kapsamlı olan ve metin olmayan metin dışı unsurları da kapsayan *paratext* terimine daha yakın durduğunu ifade etmek gerekir. Zira *kuyudat* bahsi metin olan metin dışına referans verirken *paratext* ise metin dışının hem yazı hem de yazı olmayan unsurlarını kapsayacak genişliktedir. Dolayısıyla Ünver’den alınan ilham ile paratext kavramı rahatlıkla “zarf” ile karşılanabilir.

Devamında Ünver’in katalog yapımına dair sunduğu bakış açısının zarfa müteallık parçaları derlenerek sunulmuştur. Ünver’in önerdiği çerçevenin kataloglama sırasında ne kadar uygulanabileceği tartışma konusu olsa da *Yazma Kitap Kılavuzu*’nda sunmaya çalıştığı perspektif, sonuç olarak yeni alanlar açacak ve yeni tarihsel kaynaklar önerecek potansiyel dedir. Sunduğu perspektif, yukarıda da belirtildiği üzere, bazı tutarsızlıklar ve yanlışlıklar içeriyor olabilir. Örneğin “tarihsiz” başlığı altında aslında tarihlendirmeye dair bilgiler ve öneriler sunmaktadır. Yahut metne ait bir unsur olan hatimenin metin dışı olduğunu telakki edip bu minvalde değerlendirmektedir. Eksiklik olarak algılanabilecek bütün bu hususlara rağmen kurduğu çerçevenin bizatihi kendisi oldukça değerlidir. Kıymetli olan nokta, bu noktaya dikkatleri çeken ilk isimlerden olmasıdır.

Ünver katalog hazırlamanın, Osmanlı tarihini ve kültürünü anlamlandırmanın ve birincil kaynak havzasını geliştirmenin bir aracı olduğunu düşünmektedir. “Zarf”ın dikkatle kaydedildiği bir kataloglamanın, kültür ve bilim tarihi gibi farklı alanlar için kaynak mesabesinde bilgiler ortaya çıkaracağını ve yeni alanlar açabileceğini *Kılavuz* boyunca titizlikle göstermiştir. Fakat şu belirtilmelidir ki her ne kadar metin dışı unsurların analitik bir değerlendirmesini yapmış ve mesela *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı* eserinde olduğu gibi, temellük kayıtlarını kaynak olarak kullanmışsa da Ünver, sistematik bir yapı ortaya koymaktan uzaktır. Nitekim bu makalenin amacı da konu edilen eserde farklı maddeler

altında bulunan dağınık görüşlerinin toparlanmasından ve sistematizasyonundan ibarettir. Tüm bunlarla birlikte yukarıda aktarılan literatür içerisinde Ünver'in durduğu yer ve önceliği, *Yazma Kitap Kılavuz'*unu önemli ve değerli kılmaktadır.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](#) lisansına sahiptir.

YAZAR KATKI ORANLARI	AUTHOR CONTRIBUTIONS	CRediT	Yazar Author	
			1	2
Çalışmanın Tasarımı	<i>Conceptualization</i>	1	70%	30%
Veri Toplama	<i>Data Curation</i>	2	20%	80%
Araştırma ve Analiz	<i>Research & Analysis</i>	3-4-6-11	90%	10%
Orijinal Taslak	<i>Original Draft</i>	12-13	90%	10%
İnceleme ve Düzenleme	<i>Review & Editing</i>	14	80%	20%

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](#) license.

EXTENDED ABSTRACT

Manuscripts were created out of text transmission. In due course, they had evolved to include paratextual elements, including manuscript notes, ornamentation programs, binding, and others, which were incorporated into the text according to utility and relevance. These elements may cater to the history discipline as the primary source and are extensively studied under categories such as *paratext*, *khawāric al-nas*, and manuscript notes in modern scholarship; however, Süheyl Ünver (1898-1986) is one of the earliest representatives involved in defining and elaborating on the term *paratext*. The primary motivation of this research is to reveal Süheyl Ünver's observations on source value and credibility of manuscript notes and paratext, which he acclaimed within *zarf-mazrûf* (lit. envelope-enveloped; here paratext-text) dichotomy, as highlighted in his work entitled *Yazma Kitap Kılavuzu (A Guide to Islamic Manuscripts)*. It has been followed up by a discussion on the recommendations to create catalog entries, following the general theoretical framework he proposed for text and paratext.

Süheyl Ünver (1898-1986) meticulously documented his remarks and findings on note papers while commuting to Istanbul's manuscript libraries. He left an extensive corpus of files and folders chiefly about Islamic manuscripts. Even if he could publish particular works on specific themes, a considerable portion remains unpublished. One of them is *Yazma Kitap Kılavuzu (A Guide to Islamic Manuscripts)*, which he also occasionally refers to as *Kāmūs (Dictionary)*, particularly concerning its theoretical framing on the paratextual elements.

The main question of the research focuses on how he deals with the paratext of Islamic manuscripts and how one should understand them. He justifies the paratext keyword through *zarf-mazrûf* dichotomy, evaluating them within an analytical context. While the latter refers to the text, the former typifies paratext, parting and parceling ornamentation, manuscript notes, and physical characteristics. Ünver thinks the primary intention of the *Guide* is to reveal the importance of the paratext, not the text, thus creating a novel field in scholarship that prioritizes research on and use of paratextual elements, acknowledging the equal value of *zarf* as a primary source because *zarf* is not lesser than *mazrûf* in value as a primary source.

The methodology of this article aims to compensate for scattered information found throughout the *Guide* and acclaim a taxonomy of paratexts, as elucidated by Ünver. The classification comprises manuscript notes (tr. *kuyudat*) and materiality (tr. *materyal unsurlar*). Manuscript notes he dwells on to exemplify the source value for historical research include, but are not limited to, ownership statements, colophons, endowment statements, and other scattered records around like anecdotes, calendars, talismanic inscriptions, indices, geometrical calculations, and more. The latter category, materiality, encompasses elements related to the physical attributes of manuscripts and is framed with the script, ornamentation, binding, book painting, paper, rule border, ink, and map.

It is necessary to criticize Süheyl Ünver, firstly for the evaluation he consistently made of cataloging paratextual elements due to the source value they carry. However, this theory needs help finding a consistent echo of explanation throughout the book. In place of this, this paper is an attempt to explain this unclustered theory. Secondly, his compatible assertion regarding paratextual elements does not appear in a full-fledged schema. To the second point, the endeavor to find a possible framework for understanding these elements needs to

be revised. As an illustration, while the work even includes an entry on anecdotes (tr. *fikra*) on the taxonomy of paratextual elements, an entry on one of the crucial components of Islamic manuscripts, such as seals, cannot appear. This omission may stem from the work's deficient condition or Ünver's arbitrary choices.

Although it is a matter of debate how the framework proposed by Ünver can be applied during the cataloging process, the perspective he aims to present in *A Guide to Islamic Manuscripts* holds the potential to unveil new fields of study and suggest new historical sources. In this regard, Ünver was aware of this afresh field and acclaims it throughout the work. On the other hand, the work is precious because he is one of the earliest examples to propose this theoretical frame for Islamic manuscripts. Meanwhile, thanks to this paper, his unclustered theoretical framework finds a space to be presented. This feature, therefore, makes his proposal and *A Guide to Islamic Manuscripts* valuable.

He perceives cataloging as a tool for discovering Islamic history and culture, recognizing these paratextual elements' value as primary sources. However, at this point, it is necessary to state that he is back from bringing to the forefront a comprehensive systematization in this regard. This article seeks to collect systematically his scattered views on paratextual elements under different entries in his work, *A Guide to Islamic Manuscripts*. By consolidating and organizing these views, this paper seeks to enhance a better understanding of his ideas and their ramifications for cataloging practices.

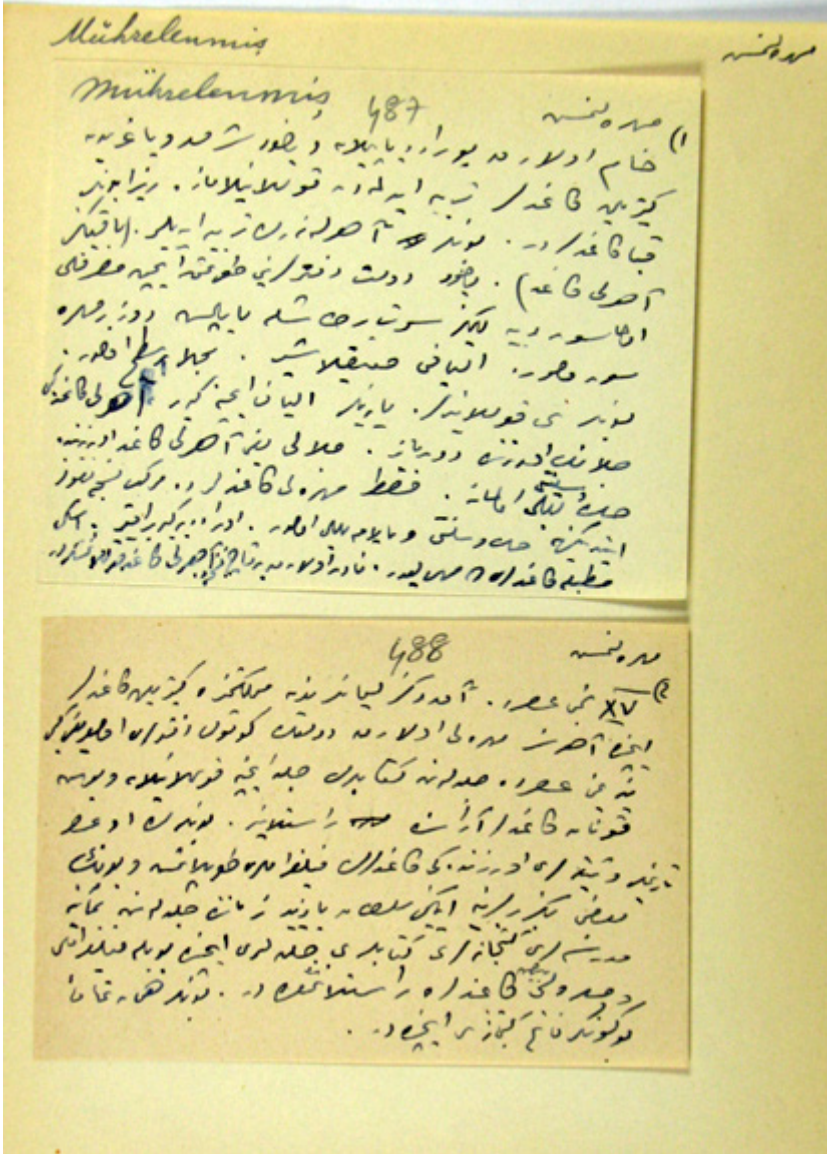
KAYNAKÇA

- Açıl, Berat (ed.). *Osmanlı Kitap Kültürü Carullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*. İstanbul: İlem Yayınları, 2015.
- Açıl, Berat (ed.). *Osmanlı Kitap Kültürü Carullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021.
- Arıcı, Müstakim - Arıkan, Mehmet. *Taşköprülüzâdeler ve İsmüddin Ahmed Efendi*. İstanbul: İlem Yayınları, 2020.
- Arslan, Sami. *Osmanlı'da Bilginin Dolaşımı: Bilgiyi İstinsabla Çoğaltmak İznik Medresesi-Süleymaniye Medreseleri Dönemi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
- Artan, Tülay. "18. Yüzyıl Osmanlı Bilgi Üretimi ve Dağılımı: El Yazması Koleksiyonları ve Koleksiyonlar Arasında Şehid Ali Paşa'nın Yeri". *Müteferrika* 58 (2020), 5-40.
- Görke, Andreas - Hirschler, Konrad. *Manuscript Notes as Documentary Sources*. Beirut: Erlon Verlag Würzburg, 2011.
- Kalaycı, Mehmet. "Veliiyüddin Cârullah Efendi'nin (ö. 1151/1738) 'Terceme-i Hâli'ne Bir Katkı". *İslam Tetkikleri Dergisi* 11/1 (Mart 2021), 357-388.
- Liebrenz, Boris. *Die Rifâ'iya aus Damaskus: Eine Privatbibliothek im Osmanischen Syrien und ihr kulturelles Umfeld*. Leiden: Brill, 2016.
- Mesara, Gülbun vd. *SüheyL Ünver Bibliyografyası*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1998.
- Pearson, David. *Provenance Research in Book History: A Handbook*. The Bodleian Library, 2019.
- Ricci, Ronit. "Thresholds of Interpretation on the Threshold of Change: Paratexts in Late 19th-century Javanese Manuscripts". *Journal of Islamic Manuscripts* 3 (2012), 185-210.
- Seyyid, Eymen Fuad. *el-Kitâbu'l-Arabîyyu'l-Mahtût ve İlmu'l-Mahtûtât*. Kahire: Daru'l-Mısıriyyeti'l-Lübniyye, 1997, 453-477.
- Sezer-Aydınlı, Elif. "Unusual Readers in Early-Modern Istanbul: Manuscript Notes of Janissaries and Other Riff-Raff on Popular Heroic Narratives". *Journal of Islamic Manuscripts* 9/2-3 (2018), 109-131.
- Sezer-Aydınlı, Elif. *A Manuscript Community in Ottoman Istanbul (18th-19th Centuries) Heroic Stories, Social Profiles, and Reading Space*. Berlin: Frei Universitat Berlin, Doktora Tezi, 2022.
- Sezer-Aydınlı, Elif. *The Interface between the Oral and the Written in Ottoman Literature: The Reader Notes on The Manuscript of The Story of Firûzşâh*. İstanbul: İstanbul Şehir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Şeşen, Ramazan. *Fibrisü Mahtûtâtı Mektebeti Köprülü*. İstanbul: IRCICA, 1986.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*. İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası, 1932.
- Ünver, SüheyL. *Anadolu Menzil Şehirleri*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, SüheyL Ünver Dosya, 470.

- Ünver, Süheyl. *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1946.
- Ünver, Süheyl. *Menzil Yolları*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Süheyl Ünver Dosya, 603.
- Ünver, Süheyl. *Süleymaniye Kütüphanesi Konferansı*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Süheyl Ünver Defter, 693.
- Yalçın, Çağrı. “Kütahya Sivil Mimari Örnekleri Kapsamında Kossuth Evi’nin Değerlendirilmesi ve Kurgusal Mekan Açısından Analizi”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (Mart 2019).

EKLER

Yazma Kitap Kılavuzu'ndan Örnek Sayfa

Süheyli Ünver'in *Yazma Kitap Kılavuzu*'ndan örnek sayfa, poz. 562.

EK 2:

Yazma Kitap Kılavuzu'ndan Örnek Maddelerin Listesi

Eserden Seçme Maddeler: Âbâdî kâğıt, Avrupa kağıdı, Avrupa ebrusu, Atik reyhanî hat, Arıza, Arasu, Ara cedvel, Arap zamkı, Anadolu cildi, Altın varak, Ali kurna, âherli kağıt, Babialı rik'ası, basma hat, battal ebru, battal kağıd, Bağdad kağıdı, bakır cedvel, bakır tezhib, beduh, berk-i halkârî, bi-nukat, bi-resmî'l-hızane, bordür, boyalı halkâr, boş şemse, cönk, cild, cild kanadı, cild-i ebru, cilalı kap, cilalı kağıt, ceylan derisi, cendere, celi yazı, çeharköşe kap, çifte serdab, çin bulutu, çin eseri, çin kağıdı, deri kap, dibace, divani, delailü'l-hayrat, evrak, ezme gümüş, el yazısı, Edirne kabı, Edirne işi, ebru, ebrulu kap, ebcedi kebir, ebcedi sağır, ebcedli hesap, Faruk ebrusu, Fihristü'l-ebvab, Filigram, Ferağ, Fatih ve ikinci Bayezid devri şemsesi, Fatih devri tezhibi, Gurra, Gül, Gurra-name, Gravür, Gonca, Gıldırğış, Geçmeli, H harfi, Havas, Hutut-i mütenevvia, Huruf-i heca, Hu remzi, Hint tarzı, Hint kağıdı, Hint abadisi, Herat mektebi, Hensesi yazı, Hensesi kufi, Hatt-ı müselsel, Hatt-ı münharif, Hattı makılı, Hatt-ı dest, Hattat, Hatime, Hatib ebrusu, Haşiye, Hamiş, Halkar, Istampâ resim, İtır yaprağı, İşlek yazı, İstinsah, İsfidac, İpek kağıt, İğne perdahı, Kütüphane levhaları, Kütüb-i nefîse, Kuzulu cedvel, Kumlu ebru, Kumaş kaplı, Kulak kağıdı, Kufi yazı, Köşe tığ, Koltuk, Kıraat, Kırama yazı, Kılıf, Kitap sahipleri imzaları, Kitap mahfazası, Kitap hediyesi, Kitap arkası (fevâid), Keşide, Keşideli besmele, Kenar vessâle, Kebikeç, Kağıt, Kap, Kap içi damga, Katib-i kütüb, Kâri, Mahfaza, Ma'kılî, Mâil yazı, Mecmûa, Meşin kap, Mıstar, Mim, Minhü, Minhüvât, Mukâbele, Muhaşşî, Musavvir, Musannif, Murakka Mecmûası, Mücellid, Mühreli kağıt, Mühür, Münharif yazı, Müellif nüshası, Mürekkep, Müselsel yazı, Nüsha, Nevâdir, Nesih kırmaması, Numaralı fihrist, Numarasız fihrist, Nukile, Nokta, Nesih kırmaması, Nefis kitaplar, Necmeddin ebrûsu, Nakş, Nakkaş, Nakkaşhâne, Parçalı vessâle, Parşömen, Pençberk, Odadan çıkma, Orta vessâle, Oyma kap içi, Rûmî, Ruganî cilt, Reyhânî yazı, Satır, Sefine, Se-berk, Selçuk geçmesi, Serdâb, Serlevha, Sevvedehu, Süryani aylar, Sürme altın, Surh cetvel, Sultânî, Su damgası, Soğuk damga, Soğuk şemse, Şükûfe, Şumnu işi, Şiraze, Şerh, Şemse, Tahrirli halkar, Talik, Taraklı ebru, Tebrîzî, Temme, Tezhib, Tuğra, Tığ, Uygur yazısı, Vakf-ı sultânî, Varak, Vessâle, Yapıştırma şemse, Zaç mürekkebi, Zahriye, Zırnık, Zencîrek, Zerefşan.

EK 3

Yazma Kıtıp Kılavuzu'ndan Örnek Madde Metni

Meşin Kap

Kitaplarda nadiren görülür kaplardandır. Lakin kitapları tasnif edenler evsafından bahsederek deri kaplı ciltlere de meşin kaplı derler. Meşin çok kalındır, kaplanamaz. Çok defa bunlarla kalın ve lakin yumuşak kaplar yapılır. İstenilen taraflara kaydırılabilir. Çok defa iç tarafına değil mukavva, kâğıt bile yapıştırılmaz. Hatta üzerlerine itinalı şemseler bile basılmaz. Cedveller görülürse de çok defa sadedir. Kütüphanelerdeki kitaplar çok nadiren bu tarzda ciltlenmiştir. Meşin kabın sırf kalın deriden yapıldığına birkaç misal verelim. Veliyyüddin 2411, Laleli 2302, Veliyyüddin 3225.

Frenk Ebrusu

Bir nevi battal ebrusudur. Muntazam ve dilruba şekilleri yoktur, ekseriya karmakarışık tır. Bazen helezonlar çevrilmiştir. Renkleri arasında ahenklisi olduğu gibi ahenksizleri de çoktur. Bunlar Osmanlı mücellidleri tarafından makbul tutulmamıştır. Ucuz mal edilmek istenen ciltlerin içinde görülür. Bunlar ufak mümareselerle kolay tanınır. Çok defa parlak satırlı olurlar. Frenk burada Avrupa manasına gelir, yoksa Fransız demek değildir.

Osmanlı Hukukunda Bürokratik Geleneğin Tesisi: Bursa Kadılığı ve Kadı Sicillerinin Oluşumu

THE INSTITUTIONALIZATION OF BUREAUCRATIC PRACTICES IN THE OTTOMAN LEGAL SYSTEM: A CASE STUDY OF THE BURSA COURT AND THE DEVELOPMENT OF COURT REGISTERS

HABİBULLAH HABİB*

ÖZ ABSTRACT

Osmanlı adli ve idari bürokrasisinde defter ve sicillerin doğuşu meselesi henüz belirsizliğini koruyan bir husus olarak Osmanlı tarihçiliğinin gündeminde yer almaktadır. Bu çalışmada da ilgili hususun, Osmanlı Devleti'nde Edirne'nin fethi ve Kazaskerlik'in teşkil edilmesine kadar önemli bir mevkie olup devletin en yüksek hukukî makamı durumunda olan Bursa kadılığı ve sicillerinden hareketle incelenmesi hedeflenmektedir. Zira Bursa, Osmanlı adli teşkilatı ve buna bağlı bürokratik yapının şekillendiği bir şehir olarak büyük önem taşımakta olup günümüze ulaşan kadı sicilleri arasında en erken tarihli sicilleri barındırmaktadır. Özellikle XV. yüzyıla ait olan Bursa kadı sicilleri, defter formunda günümüze ulaşan İslam dünyasının yegâne sicil koleksiyonu olarak defter geleneğinin teşekkülü konusunda önemli bir konumda olup İslam ve Osmanlı hukuku araştırmalarının vazgeçilmez bir kaynağını teşkil etmektedir. Bu makalede, ifade edilen hedef doğrultusunda Bursa kadılığının tesisi, tarihçesi ve Osmanlı bürokratik geleneğinin tesisindeki yeri, ilk Bursa kadıları, kadı sicillerinin oluşumu ve önemi ile günümüze ulaşan en erken tarihli Bursa sicilleri, arşiv kayıtları esas alınarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Bürokrasisi, Osmanlı Hukuku, Kadı Sicilleri, Bursa Kadılığı.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 8 Aralık 2023 | Date Received: 8 December 2023
Kabul Tarihi: 2 Mart 2024 | Date Accepted: 2 March 2024

ATIF | CITATION

Habib, Habibullah. "Osmanlı Hukukunda Bürokratik Geleneğin Tesisi: Bursa Kadılığı ve Kadı Sicillerinin Oluşumu". *Kadim* 7 (Nisan 2024), 157-175. doi.org/10.54462/kadim.1401785

* Öğr. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Bölümü, habibullah.habib@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5532-012X.

GİRİŞ

Bursa kadı sicilleri, XV. yüzyılın ortalarından başlayarak XX. yüzyılın başlarına kadar yaklaşık dört yüz elli yıllık Osmanlı hukuk ve fıkıh tatbikatını, Türk sosyal hayatını ve Bursa şehir tarihiyle alakalı kayıtları barındırmış olması itibarıyla fıkıh tarihinin ve özellikle de Türk hukuk tarihinin birincil kaynaklarından biridir. Osmanlı kadı sicilleri arasında Bursa sicilleri, Bursa'nın Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olması, kayıtlara geçen ilk idarî, hukukî ve iktisadî örgütlenme ve uygulamaların burada gerçekleşmiş olması sebebiyle, diğer şehirlerdeki kadı sicillerine göre daha önemli bir yere sahiptir. Ayrıca sayı ve muhteva zenginliği açısından Bursa kadı sicillerinin, İstanbul kadı sicillerinden sonra ikinci sırada yer alması ve günümüzde mevcut siciller arasında bilinen en erken ve en eski tarihli defterlerin Bursa sicilleri koleksiyonunda bulunması bu sicilleri daha da değerli kılmaktadır. XV. yüzyıla ait olan Bursa kadı sicilleri, İslâm tarihinin en önemli ve düzenli kayıtlar içeren ve defter formunda günümüze ulaşan yegâne sicil koleksiyonudur.¹ XV. yüzyıl, hukuk uygulamaları bakımından özel olarak Osmanlılar için erken bir dönemi temsil eder. İslâm tarihinde bu sicillerden önceki dönemlere ait kayıtlar mevcut olsa bile bunlar defter halinde değil müstakil ve perakende belgeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunların da örneklerine nadiren rastlanır. Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Osmanlı Arşivlerinde XV. yüzyıla ait pek az sayıda belge mevcuttur. Bunlar arasında kadılar tarafından tanzim edilmiş olanlar ise daha nadirdir. Kadı sicilleri dışında XV. yüzyıla ait münşeat ve sakk mecmuaları gibi suretler ve derlemelerden oluşan belgeler de bulunmakla birlikte bunlar belli bir şehre ve döneme ait uygulamayı yansıtan belgeler olmadığı için orijinal belgeler gibi hukukî ve idarî tarih bakımından kullanılmaya elverişli değildir. Dolayısıyla İslâm tarihindeki hukuk arşivlerinin en eski ve mühim koleksiyonlarından biri ve binden fazla defterden oluşan Bursa kadılığının sicil koleksiyonu, İslâm ve Osmanlı hukuku araştırmalarının vaz geçilmez bir kaynağı durumundadır. Bu bağlamda, XV. yüzyıla ait Bursa kadı sicilleri İslâm ve Osmanlı hukukunun gelişimi ve pratik uygulamalarını gösteren en düzenli ve en değerli koleksiyon olarak nitelendirilebilir.

1. Osmanlı Hukukunda Bürokratik Geleneğin Başlangıcı: Bursa Kadılığının Tesisi ve Bursa Kadıları

Osmanlı Devleti'nde kadılığın ortaya çıkışı hakkında kesin bir tarih vermek mümkün değildir. Osmanlı kronikleri kadılık müessesesinin Osman Gazi (1299-1326) döneminden itibaren mevcut olduğunu rivayet etmektedirler. Bu rivayetlere göre Karaca Hisar'ın fethinden sonra, Karaca Hisar Kalesi'ndeki kilise camiye çevrilmiş ve ulemadan Tursun Fakih (ö. 726/1326'dan sonra) Karaca Hisar'a kadı olarak tayin edilmiştir.² "Devlet-i Osmaniye'nin Teessüs ve Takarruru Devrinde İlim ve Ulema" başlıklı önemli araştırmasıyla tanınan Osmanlı tarihçisi Arif Bey de Osmanlılarda kadılığın Osman Bey'in yönetimi altında tesis edildiğini ve bunun Osman Bey'in istiklalini ilanının üçüncü senesinde gerçekleştiğini ifade etmektedir. Ona göre, Osman Bey tayin etmiş olduğu kadıları kendi tebaası içerisinde bulunan ve birçoğu Selçuklu topraklarından veya beyliklerden gelen ulema arasından seçmiştir. Dolayısıyla Osman Gazi döneminde henüz kadıların eğitim alabilecekleri bir

1 Tespit edebildiğimiz kadıyla sadece Kayseri Mahkemesi'nin ilk iki sicili XV. yüzyılın sonlarına aittir. Kayseri Şer'iyye Sicilleri (K.Ş.S.), nr. A/01, Zilkade 895 - Rebiulevvel 898 (Eylül 1490 - Ocak 1493); nr. A/02, Cemâziyelevvel 899 - Rebiulevvel 902 (Şubat 1494 - Aralık 1496).

2 Aşık Paşazâde, *Aşıkpaşazâde Tarihi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970), 22-23.

müessese olmadığı için Osmanlı Devleti'nde istihdam edilen ilk kadılar genellikle dışarıdan gelen âlimlerden seçilmiştir.³

Osmanlılarda kadılık müessesesi Orhan Gazi döneminde gelişmiş ve yeni fethedilen yerlere de kadılar tayin edilmiştir. Bu dönemde kadılık yapmış olan âlimlerin biyografilerinden ve kadılar tarafından hazırlanmış belge ve vakfiyelerden kadılık kurumunun gelişimini takip etmek mümkün olmaktadır. Orhan Gazi döneminde kurulmuş olan İznik Medresesi de kurumun gelişmesi bakımından önem taşımaktadır. Orhan Bey'in saltanatının üçüncü senesi olan 1331 yılında tesis olunan bu medresenin ilk müderrisleri Konya baş kadısından öğrenim gören Davud-ı Kayserî (ö. 751/1350) ve Taceddin-i Kürdî (750/1350'den sonra) müderris olarak tayin edilmişlerdir.⁴

Osmanlı kaynaklarına göre Bursa Kadılığı ise bu makama Kara Halil Efendi'nin tayiniyle teşkil edilmiştir. Osman Gazi idaresinde Bilecik'te kadılık yapan Kara Halil Efendi 730/1329-30'da İznik ve onu müteakip Bursa kadılıklarına tayin edilmiştir.⁵ Bursa Osmanlı hâkimiyyetine 2 Cemâziyelevvel 726/6 Nisan 1326 tarihinde girmiştir.⁶ Fakat fetihten sonra kadı olarak kimin tayin edildiği hakkında bir bilgi yoktur. Belki de Kara Halil Efendi İznik'ten sonra doğrudan buraya kadı olarak tayin edilmiş olabilir.

Edirne'nin fethine ve kazaskerlik teşkil edilene kadar Osmanlı Devleti'nin en yüksek şer'î ve hukukî makamını Bursa kadılığı temsil etmiş olmalıdır. Osmanlıların Rumeli'yi fethi ve devletin genişlemesi üzerine seferlere iştirak ederek ordunun kazâ (yargı) işlerini halledecek bir kadıya ihtiyaç duyulması 763/1361-62 tarihinde kazaskerlik kurumunun teşkil edilmesine yol açmıştır. Kara Halil'in Bursa kadılığından ilk olarak kazasker tayin edilmesi de Bursa kadılığının önemini ve sistem içindeki yerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.⁷

Kara Halil'den sonra Koca Naib olarak bilinen Mahmud Efendi Bursa kadısı olmuştur. Sultanönü'nde dünyaya gelen ve I. Murad (1359-1389) döneminin meşhur ilim adamlarından olan Koca Naib, Sultan Murad tarafından 761/1360 yılında Çandarlı Kara Halil yerine Bursa kadılığına tayin edilmiş, on yıl kadar bu görevde kaldıktan sonra kazaskerlik makamına getirilmiştir. Görev yaptığı dönemde ileri yaşı dolayısıyla kendisine "Koca Efendi" denilmiştir. 774/1372 senesinde Bursa'da ölen Koca Naib Pınarbaşı'ndaki türbesine defnedilmiştir. Matematik alanındaki şöhretiyle tanınan Kadızade-i Rûmî, Koca Efendi'nin torunudur. Koca Naib'in yaptırdığı bilinen iki mescidinden biri Hisar'da Kavaklı Mahallesi'nde bulunmakta olup Kavaklı Mescid adıyla anılır. Diğeri ise Darphane Mahallesi'nde olup Koca Efendi Mescidi adıyla bilinir.⁸

3 Arif Bey, "Devlet-i Osmâniyye'nin Teessüs ve Takarrürü Devrinde İlim ve Ulema", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası* 1/2 (1332), 2.

4 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022), 3-4; Mehmet İpşirli, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/327.

5 "Ondan sonra Orhan Gazi askerini ziyade etmek diledi. Kardeşi 'Bunu kadılarına danış' dedi. O zamanda Çandarlı Kara Halil, Bilecik kadısı olmuştu. Kadılığı ona Osman Gazi vermişti. Orhan Gazi zamanında da İznik'te kadı oldu. İznik'ten sonra Bursa'ya kadı oldu. Orhan oğlu Gazi Hüncâr zamanında kazasker oldu. Vezir oldu. Beğlerbeği dahi oldu." Aşık Paşazâde, *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*, 43-44. Ayrıca bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986), 6.

6 Halil İnalçık, "Bursa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/446.

7 Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, 7; Mehmet İpşirli, "Kazasker", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/141.

8 Saadet Maydaer, *Klâsik Dönemde Bursa'da Bir Semt: Hisar* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 268.

Koca Naib'in vefatından 13 yıl kadar sonra Celaleddin Dede Bali'nin Bursa kadısı olduğu görülmektedir. Fakat onun bu göreve hangi tarihte tayin edildiği tespit edilememiştir. I. Murad'ın vakıf tesisleri için Cemâziyelâhîr 787/Temmuz 1385 tarihinde düzenlediği Kaplıca İmareti'ne ait vakfiyeden (İÜ Ktp., TY, nr. 6229) bu tarihte Bursa kadısının Celaleddin Dede Bali olduğu anlaşılmaktadır.⁹

XV. yüzyılda da Bursa kadılarının büyük alimler arasından seçildiği görülmektedir. Çandarlı sülalesinden İbrahim Paşa (ö. 832/1429), ilgili yüzyılın başlarında Bursa kadısı olmuştur. Ali Paşa'nın (ö. 809/1406), Recep 808/Ekim 1406 tarihli vakfiyesi, bu tarihte Bursa kadılığında bulunan kardeşi İbrahim Paşa tarafından tanzim edilmiştir. İbrahim Paşa, Musa Çelebi (ö. 816/1413) tarafından Bizans İmparatoruna Bizans'ın haracını almak üzere gönderilmiş ve bu vazifeyi ifa ettikten sonra Bursa ve sonra Amasya'ya dönmüştür. Çelebi Mehmet'in (1413-1421) yanında kazasker ve daha sonra vezir olmuştur.¹⁰

XIV. ve XV. yüzyıl Bursa kadıları arasında en meşhur isim Molla Fenârî'dir. İlk tahsilini babasından aldığı derslerle tamamlayan Molla Fenârî önce İznik'te Alâeddin Ali Esved'den (ö. 800/1397) ve daha sonra Amasya'da Cemâleddin-i Aksarâyî'den (ö. 791/1388-89 [?]) dersler almış, Seyyid Şerîf el-Cürçânî (ö. 816/1413) ile Kahire'ye gitmiş ve burada da Ekmeleddin el-Bâbertî (ö. 786/1384) başta olmak üzere çeşitli âlimlerinden öğrenim görmüş ve sonra Bursa'ya dönmüştür. Yıldırım Bayezid (1389-1403) tarafından Manastır Medresesi müderrisliğine tayin edilen ve bu görevinin yanı sıra 795/1393'te Bursa kadılığına getirilen Molla Fenârî on yıl kadar bu görevi sürdürmüştür. Ankara Savaşı sonrasında Timur'un Bursa'yı ele geçirmesi üzerine, Molla Fenârî Karaman'a gitmiş orada on yıldan fazla müderrislik yaptıktan sonra 817/1414'te Bursa'ya dönmüş ve Çelebi Sultan Mehmed devrinde 818/1415 yılında ikinci defa Bursa Kadılığı'na getirilmiştir. 822/1419'da hac yolculuğuna çıkmış ve dönüşte Kahire'ye uğrayarak bir müddet burada bulunmuştur. Molla Fenârî 823/1420 yılında Mısır'dan ayrılarak Bursa'ya dönmüş ve eski görevine devam etmiştir. II. Murad tarafından 828/1425'te müftülük vazifesine tayin edilen Fenârî Osmanlı Devleti'nin ilk şeyhülislâmı olarak anılmıştır. 1 Receb 834/15 Mart 1431 tarihinde Bursa'da vefat eden Molla Fenârî'nin çok sayıda eseri bulunmaktadır.¹¹

Bursa kadılığına Molla Fenârî'nin ölümünden sonra asıl adı Mehmed olan Molla Yegân/Yeğen'in (ö. 865/1461 civarı) geçtiği belirtilir. Fakat bu bilgi hatalıdır. Çandarlı İbrahim Paşa, Molla Yegân'dan önce Bursa kadısı olmuştur. Armağan b. Halil'in oğlu olan Molla Yegân, doğum yeri olan Aydın'dan Bursa'ya gidip Molla Fenârî'den dersler görmüş ve icâzet aldıktan sonra müderris olarak tayin edilmiş çeşitli medreselerde müderrislik yapmış ve 834/1431'de Bursa kadılığına getirilmiştir. Molla Yegân 844/1441'de hac yolculuğuna çıkmış hacdan döndükten sonra kimilerine göre herhangi bir görev almamış, kimilerine göre ise yeniden Bursa kadılığına getirilmiştir.¹²

Molla Yegân'dan sonra Bursa kadılığına Fenârîzâde Yusuf Bâlî geçmiş olmalıdır. Yusuf Bâlî b. Şemseddin el-Fenârî, kardeşi Mehmed Şah Efendi'nin ölümünden sonra Bursa'da

9 Vakfiye için bk. M. Tayyib Gökbilgin, "Murad I. Tesisleri ve Bursa İmareti Vakfiyesi", *Türkiyat Mecmuası* 10 (1953), 217-234.

10 Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, 54; M. Münir Aktepe, "Çandarlı İbrahim Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/213-214.

11 İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/245-247.

12 Abdülkadir Özcan, "Molla Yegân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/265-266.

Sultâniye Medresesi'nde müderrislik görevine getirilmiştir. Daha sonra Bursa kadısı olarak görev yapan Fenârîzâde 846/1442 yılında kadılık görevi sırasında vefat etmiştir.¹³

Bursa kadıları arasında en meşhur isimlerden biri de Molla Gürânî'dir (ö. 893/1488). Asıl adı Şemseddin Ahmed b. İsmâil'dir. Molla Gürânî, Makrizî'nin rivayetine göre 13 Rebülevvel 809/28 Ağustos 1406'de Şehrîzor'da doğmuştur. Şehrîzor'da öğrenimini tamamladıktan sonra Bağdat'a gitmiş ve burada Zeynüddin Abdurrahman b. Ömer el-Kazvîni'den ve Hasankeyf'te Celâleddin el-Hulvânî'den tahsil görmüştür. 830/1426-27 yılında Şam'a geçtiği ve çeşitli âlimlerden ders aldığı tahmin edilmektedir. Ardından Kudüs üzerinden 835/1431-32 yılında Kahire'ye gitmiştir. Kahire'de İbn-i Hacer'den muhtelif dersler göyerek icâzet almıştır. Dönemin büyük alimlerinin yanında yetişen Molla Gürânî, Memlûk Sultanı el-Melikü'z-Zâhir Çakmak tarafından Kahire'deki Berkukiyye Medresesi'ne müderris olarak görevlendirilmiştir. Dımaşk Hanefî kadısı ile aralarında çıkan ihtilaf neticesinde görevinden uzaklaştırılıp Şam'a sürgün edilmiştir. Bu arada Molla Yegân ile tanışmış ve onunla Edirne'ye giderek II. Murad'la görüşmüştür. II. Murad takdir ettiği Molla Gürânî'yi önce Bursa'daki Kaplıca Medresesi'ne tayin etmiş, ardından Molla Gürânî Yıldırım Bayezid Medresesi'nde görevlendirilmiştir. Molla Gürânî II. Murad tarafından şehzadesi Mehmed'in (Fâtih) hocalığına tayin edilmiştir. 855/1451 yılında kazaskerliğe tayin edilen Molla Gürânî'nin sultanın bilgisi dışında tayinler yaptığı için Bursa kadılığı ve buradaki vakıfların idaresiyle görevlendirildiği nakledilir. Molla Gürânî, 859/1455 yılında kadılık görevinden alındıktan sonra Halep ve Şam üzerinden hacca gitmiş ve 862/1458 yılında İstanbul'a dönmüştür. Bu sırada ikinci defa Bursa kadılığına tayin edildiği bilinmektedir. Molla Gürânî 885/1480 yılında İstanbul müftüsü olmuş ve bu görevde sekiz yıl kadar kalmıştır.¹⁴

Molla Fenârî'nin torunlarından olan Alaaddin Ali el-Fenârî de Bursa kadılığı yapmıştır. Manastır Medresesi'ndeki müderrislik görevinden sonra Bursa kadısı olan Alaaddin Ali, Yûsuf Bâlî'nin oğlu olup Bursa'da doğmuştur. Herat, Semerkant ve Buhara'da meşhur alimlerden ders gördüğü ve bir müddet müderris olarak görev yaptığı bilinmektedir. Fâtih döneminde Bursa'ya gelen ve Molla Gürânî'nin tavsiyesi ile Bursa Manastır müderrisliğine tayin edilen Alaaddin Ali, bu görevinin ardından Murad Han Medresesi'nde görevlendirilmiştir. Buradan da 872/1467 yılında Bursa kadılığına getirilmiştir. Bursa kadılığından sonra kazasker olan Alaaddin Ali, II. Bayezid döneminde Rumeli kazaskeri olmuştur. Taşköprüzâde onun 903/1497 yılı civarında öldüğünü kaydetmektedir.¹⁵

2. Bursa Kadılığının Mevleviyet Kadılığı Olması

Osmanlı Devleti'nde kadılık sisteminin ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında henüz yeterli düzeyde çalışmalar yapılmamıştır. Osmanlı kadılık sistemine ait ilk düzenlemelerin Fatih Kanunnâmesi ile yapıldığı bilinmektedir. Fatih, Osmanlı kaza teşkilatında yüksek kadılıkları diğerlerinden ayırmış ve bu yüksek dereceli kadılara *mevleviyet* kadıları denilmiştir. Kadı ve müderrislerin kariyerleri kısmen de olsa Fatih Kanunnâmesi ile düzenlenmiştir.

13 Taşköprüzâde, *Eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye ft-Ulemâ'id-Devleti'l-Osmâniyye* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1975), 24; İbrahim b. Ahmed Amasî, *Tercüme-i Şakâ'ik-i Nu'mâniyye*, ed. Derya Örs, çev. Gökhan Alp (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 225.

14 M. Kâmil Yaşaroğlu, "Molla Gürânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/248-250.

15 Hamdi Döndüren, "Fenârî, Alâeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/337.

Kanunnâmede “ve sahn mollaları makâm-ı mevleviyettir” ifadesi geçmektedir. Buna göre sahn mollaları ilmiye teşkilatında en yüksek rütbeliler olarak kabul edilmiştir.¹⁶

Bursa kadılığının mevleviyet kadılıkları arasındaki konumunu belirleyen ve XV. yüzyılın sonlarına ait olan bir kayıt, mevleviyet kadılıklarının durumunu yansıtmaları bakımından önemlidir. Mevleviyet kadılıklarını diğer kadılıklardan ayıran bir hususiyet de onların tayinlerinden alınan harçların yüksek oluşudur. XV. yüzyılın sonlarına ait olup kadı tayinlerinden alınacak harçların miktarını tespit eden bir belge, kadılıklar arasında bir derecelendirme yapmaktadır:

“Âdet-i resm-i nişan ki beratları kadıasker efendi ma’rifetiyle yazarlar. An kazâ-i vilâyet-i Rumeli ve Anadolu Edirne ve İstanbul ve Bursa: 500; sâir, a’lâ 400, evsat 300, ednâ 200”.¹⁷

Belgeye göre Bursa kadılığı Edirne ve İstanbul kadıları ile aynı düzeyde tutulmakta ve bunların tayinlerinden berat resmi olarak 500 akçe alınmaktadır. İstanbul, Edirne ve Bursa, en büyük mevleviyetler olarak diğerlerinden ayrılmıştır. Fakat bu belge mevleviyet kadılarının maaşları hakkında bir bilgi içermemektedir.¹⁸

Bursa kadılığına ait bilgi alabileceğimiz en erken tarihli belgelerden biri de XVI. yüzyılın başlarına aittir. Osmanlı Devleti’nin Anadolu kısmındaki kadılıkları gösteren ve 919/1513 tarihinde düzenlenmiş olan bir defter, kadılık sisteminin XVI. yüzyılın başlarındaki durumunu yansıtmakta olup Bursa kadılığı hakkında da bilgi vermektedir. “*Tafsîlü’l-kuzâtî’l-mansûbe fi-Vilâyeti Anadolu*” başlığını taşıyan ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi’nde 929 numarada kayıtlı olan defter, Anadolu sancak ve kaza kadılıklarının kimin tasarrufunda olduğunu gösteren notlar ve muhtelif bilgiler de ihtiva etmektedir. Bu notlardan bir kısmı tayin kaydının yer ve zamanına işaret etmektedir. Söz konusu defterin Bursa kadılığı ile ilgili olan ilk kaydında “Mevlânâ Şah Çelebi’ye verildi. Bu def’a İstanbul’da” notu düşülmüştür. Şah Çelebi’nin yevmiyesi ise 300 akçedir.¹⁹

1513 tarihli defterden dokuz sene sonra hazırlanan ve Kanunî’nin cülusundan sonra kadılık sistemindeki düzenlemeleri gösteren 1522 tarihli deftere göre Bursa, Hüdavendigâr Livası’nın merkez kazasıdır ve bu livaya bağlı 22 kadılık bölgesi bulunmaktadır. Defterde kadı adları yer almamaktadır. Deftere göre 1513 yılında 300 akçe olan Bursa kadısı yevmiyesi değişmemiştir.²⁰

1522 tarihli defterden bir yıl sonra hazırlanan ve Bursa Sancağı ile bağlı kaza kadılıklarına tayin edilen kadılar hakkında bilgi veren 1523 tarihli defter öncekilerden çok daha tafsilatlıdır. Kanunî dönemine ait olan bu defterde biyografik malumat da bulunmaktadır. Topkapı Sarayı Arşivi’nden Osmanlı Arşivi’ne devredilen bu defter (T SMA D. 8823/1) kadıların mesleki geçmişi, daha önceki görev yerleri ve kimin himayesi ile kadılığa atandığı hakkında geniş biyografik malumat vermektedir. 1523 tarihli defterde Bursa kadısı, sancağın merkez kadısı olarak kaydedilmiştir. Bu kayda göre Bursa Kadısı Mevlânâ Davud, “Merhum Mevlânâ Müeyyedzâde’den asâleten mülâzım olmuştur”.²¹Bursa kadılığının da yer aldığı Anadolu

16 Fahri Unan, “Mevleviyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/467.

17 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Fey Vakfı, 1990), 2/114.

18 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 2/114.

19 Turan Gökçe, “Anadolu Vilâyetine Dair 919 (1513) Tarihli Bir Kadı Defteri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 9/1 (1994), 231-259.

20 Enver Çakar, “Kanunî Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu’nun İdarî Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/1 (2002), 268-278.

21 Ercan Alan - Abdurrahman Atçıl, *Erken Dönem Osmanlı İlmiye Teşkilatı Kaynakları: XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulema Defterleri*,

vilayeti kadılarına ait diğer bir defter, Kanunî Sultan Süleyman dönemine ait olup Topkapı Sarayı Arşivi'nde 7625 numarada kayıtlıdır. Deftere göre 934/1527-28 tarihinde Bursa kadısı Mevlânâ Davud günlük 300 akçe almakta ve beş yıl bir aydır kadı olarak görev yapmaktadır.²²

XVI. yüzyılın ikinci yarısında mevleviyet kadılıklarında bir kariyer sistemi oluşturulmaya başlanmıştır. *Tarih-i Selânikî*'deki 975/1567-68 tarihli bir kayıt "ulema silsilesi" denilen bu kariyer sisteminin XVI. yüzyılın ortalarına doğru şekillendiğini göstermektedir:

"Ve Rûmili Kadıaskeri Zekeriyâ Efendi azl buyuruldu. Ve Anadolu Kadıaskeri Kara Çelebi-zâde Rûmili Kadıaskeri olmak fermân olundu. Ve Anadolu Kadıaskerliği Sinan Efendi-zâde İstanbul kadısı Ali Çelebi Efendi'ye fermân olundu. Ve İstanbul Kadılığı sâbıkâ Bursa kadısı Defterdâr Çivi-zâde oğlu Mevlânâ Ali Çelebi'ye fermân olundu. Fî şehri Şevvâl sene 988."²³

Kayıttan anlaşıldığına göre, Rumeli kazaskerinin yerine Anadolu kazaskeri, onun yerine İstanbul kadısı, İstanbul kadısının yerine Bursa kadısı, Bursa kadısının yerine Mısır kadısı, onun yerine Şâm kadısı, Şam kadısının yerine Halep kadısı, onun yerine Şehzade Sultân Mehmed müderrisi tayin edilmiştir.

3. Osmanlı Defter Geleneğinin Teşekkülü ve Bursa Kadı Sicilleri

Osmanlı adli ve idari bürokrasisinde defter ve sicillerin doğuşu meselesi henüz belirsizliğini koruyan bir husus olarak Osmanlı tarihçiliğinin gündeminde yer almaktadır. Türkiye'de ve dünyada çok az sayıda akademisyenin ilgi duyduğu bu mesele, çok daha derinlikli araştırmalara ihtiyaç duymaktadır. Osmanlı merkezi bürokrasisinin defter türleri çok çeşitli olmakla beraber bunlardan Divan-ı Hümâyun'a ait olanlarının en eskileri ahkam defteri şeklinde adlandırılmıştır. Elimizdeki verilere baktığımız zaman, Osmanlı bürokrasisinde ferman veya hüküm adı verilen belgelerin kaydedildiği ilk ahkam defterlerinin XVI. yüzyıl başlarına ait olduğu görülür. Bunlar arasında en eski tarihli olanı 906/1501 tarihlidir.²⁴

Fakat sicil geleneği çerçevesinde bakıldığında Osmanlılarda ilk siciller Bursa'da Fatih döneminden itibaren tutulmaya başlamıştır. Dolayısıyla Osmanlıların defter tutma geleneğinin pratik olarak Fatih döneminde mevcut olduğu söylenebilir. İlgili dönemde belgelerin deftere kaydedilmesi uygulaması başladığına göre ferman veya hükümlerin de deftere kaydedilmesi usulünün de bu dönemde başlamış olması gerekir. Çünkü Fatih dönemine ait pek çok defter türü günümüze ulaşmış durumdadır. Bu yüzden hüküm içeren defterlerin de Fatih döneminden itibaren sistemli bir şekilde tutulmuş olduğu söylenebilir.

Fatih döneminden itibaren başlayan sicil tutma geleneği, bize ciddi anlamda büyük bir hukuk külliyyatını miras bırakmıştır. Bursa sicilleri, İslam dünyasında mevcut en eski sicillerdir. Fatih döneminden başlayarak 1923'e kadar neredeyse kesintisiz diyebileceğimiz mükemmel bir seri halinde ulaşan bu siciller, İslam tarihindeki hukuk pratiğinin de en önemli delilleri veyahut da en önemli koleksiyonudur, diyebiliriz.

ed. Bilgin Aydın (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2018), 162.

22 Turan Gökçe, *934 (1528) Tarihli Bir Deftere Göre Anadolu Vilayeti Kadılıklar ve Kadıları* (3 Mayıs 1944 50. Yıl Türkçülük Armağanı isimli eserin içinde) (İzmir: Akademi Kitabevi, 1994), 93.

23 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 1/67.

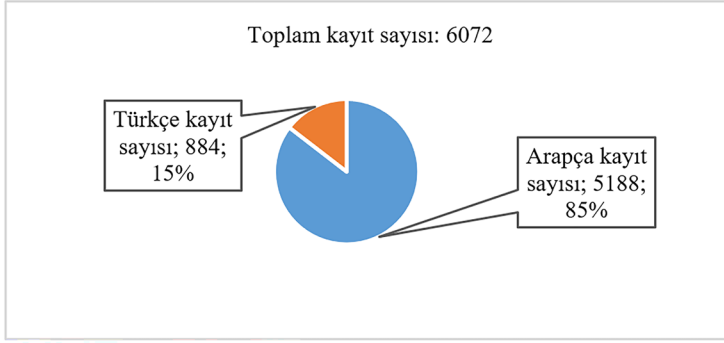
24 İlhan Şahin - Feridun Emecen, *II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1994), 5, 13.

1455 öncesi Osmanlılarda bir sicil tutma geleneği olup olmadığına dair net bir bilgi yoktur. Bursa sicilleri bu geleneğin başlangıç tarihi olarak, Fatih dönemini işaret etmektedir. 1455 öncesinden belgeler halinde günümüze ulaşmış kadı belgeleri az da olsa mevcuttur. Mesela kadıların düzenlemiş olduğu belgelerin ilk örneklerine XIV. yüzyıl başlarından itibaren rastlanmaktadır. Orhan Gazi döneminden günümüze ulaşmış vakfiyeler mevcuttur. Kadılar tarafından düzenlenmiş hukukî metinler olarak vakfiyelerin kadı sicillerine ne zaman kaydedilmeye başladığı net olarak bilinmemektedir. Fakat kadı sicillerinin tutulmasından çok daha önce vakfiyeler, hukukî ve tarihî metinler olarak şer'î belge geleneğinin mükemmel bir şekilde oluştuğunu göstermektedir.

Fatih dönemine ait siciller arasında Bursa'ya ait A199/808 nolu mecmua, 15 Muharrem 860 - 6 Rebiulâhîr 913 / 25 Aralık 1455 - 15 Ağustos 1507 tarihleri arasında ait muhtelif sicil parçalarını ihtiva etmekte olup 1455-1456 tarihini taşıyan ilk parçası Osmanlı Devleti'nden günümüze ulaşan en eski ve en erken tarihli sicildir. Bu sicilden sonra Bursa kadılığının Fatih devrine ait olan iki sicil daha mevcut olup bunlar tereke defterleridir. Ölenlerin adlarını, mahallelerini, bıraktıkları eşyaları, tahmini değerlerini, alınan resimleri gösteren bu defterlerden ilki No. A-01'de kayıtlı olup Cemâziyelâhîr 867-Rebiulâhîr 868/Mart 1463-Aralık 1463 tarihlerine ait tereke kayıtlarını ihtiva etmektedir. 89 varaktan oluşan bu defter 157 terekeyi içermektedir. İkinci tereke defteri No. A-02'de kayıtlı ve Zilhicce 871-Rebiulevvel 872/Temmuz 1467-Ekim 1467 tarihlerine ait tereke kayıtlarını ihtiva etmekte olup 204 varaktır. Bu defterler, ait oldukları dönemdeki Bursa'nın çeşitli mahallelerinin halk tabakalarını, onların servetlerini, kullandıkları eşyalarını ve değerlerini ve buna benzer birçok hususu aydınlatmaktadır. Söz konusu tereke defterleri Halil İncalcık ve Hüseyin Özdeğer tarafından incelenmiştir. Ayrıca Köseoğlu bu defterleri kullanarak Bursa mahalleleri hakkında bir çalışma yapmıştır.²⁵

Bursa kadılığına ait en eski sicillerden bir diğeri de Bursa kadısı Mevlâna Muhiddin'in ve Mevlâna Vildan'ın zamanına ait olup, 1 Safer 883-13 Muharrem 886/4 Mayıs 1478-14 Mart 1481 tarihini taşıyan A-03 numaralı sicildir. Başından ve sonundan kopuk olan bu sicil 422 varaktır. Sicile kaydedilen işlemlerin uzunluğu veya kısalığına ya da yazı türü ve şekline bağlı olarak bazı varaklarda ortalama 5-6 kayıt bulunmaktayken, bazı varaklarda ise 19-20 kayıt bulunmaktadır. Kayıtlar tutulurken sayfaların bazen sağ ve solunda boşluk bırakılmıştır. Bu boşluklara sonradan kayıtlar ilave edilmiştir. Söz konusu sicilde yazı dili olarak genellikle Arapça kullanılmıştır. Sicilde, 5188'i (%85) Arapça ve 884'ü (%15) Osmanlı Türkçesi olmak üzere toplam 6072 kayıt tespit edilmiştir.

25 Halil İncalcık, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İctimai Tarihi Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15/1-4 (Ekim 1953), 51-75; Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayınları, 1988); Neşet Köseoğlu, *Tarihte Bursa Mahalleleri: XV ve XVI. Yüzyıllarda* (Bursa: Bursa Halkevi, 1946).

Şekil 1: A-03 Numaralı (1478-1481 Tarihli) Sicilin Kayıt Sayısı ve Dili

Sicildeki yazı genel olarak noktasız olup okunması zordur. Sicilin içerdiği kayıtlar şu kategorilere ayrılabilir. I. Kısmen ferman suretleri ve kısmen de ferman özetleri; II. Mukavele ve farklı senet tasdiki gibi, memurlarla ilgili tescil kayıtları; III. Ceza ve cinayet davaları; IV. Evlenme, boşanma, ölüm, veraset ve alış-veriş gibi, toplumda gerçekleşen her türlü hukuki ve iktisadî işlemlerle ilgili davalar ve tescil gayesiyle düzenlenen kayıtlar ve vasiyetname suretleri.²⁶

XV. yüzyıl Bursa kadılığına ait çok değerli ve düzenli kayıtlar içeren bir diğer defter 1 Muharrem 889-29 Zilhicce 890/30 Ocak 1484-6 Ocak 1486 tarihleri arasındaki mahkeme kayıtlarını içeren A-04 numaralı sicildir. Bu sicil 472 varaktan müteşekkil olup eksik olmadığı anlaşılmaktadır. Sicile davaları ve hukukî işlemleri kaydeden kâtip ve mahkeme naibi Derviş Mehmed b. Eflatun'dur.²⁷

4. Bursa Kadılığının A-199 Numaralı Sicili (15 Muharrem 860 - 6 Rebiulâhir 913 / 25 Aralık 1455 - 15 Ağustos 1507)

A-199 numaralı sicil 1455 yılından itibaren tutulan Bursa kadılığının kayıtlarını içermektedir. Bu sicil sistematik olarak tutulmuş bir defter olmayıp farklı yıllara ait sicil parçalarının bir araya getirilmesinden oluşan bir sicil mecmuasıdır. Aşağıda görüleceği üzere, birkaç farklı yıla ait sicil parçalarını içeren bu defter, Osmanlı Devleti'nin günümüze ulaşan en eski tarihli sicilini de ihtiva etmektedir. Bu sicil mecmuası Osman Çetin tarafından incelenmiş ve tanıtılmıştır.²⁸ Osmanlı döneminin ve Bursa'nın en eski sicilinin müstakil bir defter halinde olmayıp muhtelif dönem ve konuları ihtiva eden sicil mecmuasında yer alması hiç şüphesiz

26 Halil İnalçık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler (II. Sicil 1 Safer 883-Muharrem 886)", *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 13/17 (1988), 1-41; Halil İnalçık, "Bursa Şer'iyye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Belleten* 11/44 (Ekim 1947), 693-708.

27 Halil İnalçık, bu sicilini farklı sayfalarından 190 adet kayıt seçip matbu ve Türkçe özet şeklinde yayımlamıştır. Halil İnalçık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler (I. Sicil: 1 Muharrem 889-29 Zilhicce 890, Bursa Arkeoloji Müzesi, Şer'iyye Sicilleri, no. A-4/4)", *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 10/14 (1981 1980), 1-190.

28 Osman Çetin, "XV. Yüzyıla Ait Bursa Kadı Sicilleri ve A 199/208 Nolu Kadı Sicili", *Fatih Sultan Mehmed Han ve Dönemi*, ed. Ayşenur Bilge Zafer (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2016), 517-531.

araştırmacıların uzun süre bu sicilin varlığından haberdar olmamalarına sebep olmuştur. Tarihi ve arşiv uzmanı Kâmil Kepecioğlu, “Bundan evvelki, yani 1462 tarihinden evvelki siciller Edirne’de, İstanbul’da Topkapı Sarayı Arşivinde ve Başvekalet Arşivi’nde tarafımdan çok aranılmış ise de bulunamamıştır” ifadesiyle günümüze ulaşan Bursa sicillerinin 1462 tarihinden itibaren başladığını ifade etmiştir.²⁹ Halil İncalcık ise, A-03 numaralı Bursa sicilinin Osmanlı’dan günümüze ulaşan en eski sicil olduğunu ileri sürmüştür.³⁰

Sicil, Osmanlı Arşivi’nde A-199 orijinal numarası, MŞH.SSC.d. kodu ve 2655 sıra numarasıyla kayıtlıdır. Sicilin dijital kopyasında toplam 315 varak/görüntü bulunmaktadır. İlk ve son varaklarda Latin harfleriyle sicile dair bilgi verilmiştir. 2. varakta ise aşağıda görüleceği üzere Türkçe bir not içeren etiket mevcuttur. Kayıtlar 3. varaktan itibaren başlamaktadır. Sicilde 3a, 197b, 201b ve 314b sayfaları boş bırakılmıştır. Sicilin 51. ve 154. görüntülerinde Latin harflerle düşülen şu not karşımıza çıkmaktadır: “Kitabın sayfaları tam açılmıyor yazıları silinmiş ve sayfalar düzensiz olduğu için fulü çıkmasına neden olmakta”. Sicilin bazı yaprakları tahrip olmuş olsa da genellikle okunaklı olduğu görülmektedir.

Sicilin başında daha sonradan yapıştirıldığı anlaşılan etikette şu not görülmektedir:

کلی	عدد اوراد	اجزا عددی	هجری تاریخ
۸۱	۲۱۱	۹	۲۰
			۲۱
			۲۲
			۲۳
			۲۴
			۲۵
			۲۶
			۲۷
			۲۸
			۲۹
			۳۰

مختلف شماره عائد طغوز باریقه مسجدین عبارت اولوب
تقف اولدغین اینجه نجه اسده اکلایمکه اولغه مزه درلدی

Şekil 1: A-199 Numaralı Defterin Başında Bulunan Etiket

29 Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü* (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2009), 4/100-101.

30 İncalcık, “Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler (II. Sicil 1 Safer 883-Muharrem 886)”, 1.

4.1. A-199 Numaralı Defterin Başında Bulunan Etiket'in Transkripsiyonu

“Sicil: 80, Aded-i Evrâk: 300, Eczâ Adedi: 9, Her Cüz’ün Sahife Adedi:

860: 60

880: 36

876: 46

887: 43

888: 4

895: 34

897: 21

898: 26

900: 30

[Toplam]: 300

İşbu sicil muhtelif senelere ait dokuz parça sicilden ibaret olup vakfiye olmadığı inceleme neticesinde anlaşılmış olmağıla şerh verildi.³¹

Öncelikle etikette “her cüzün sahife adedi” başlığı altında sayfa sayısı değil varak sayısının verildiği görülmektedir. Aşağıda detaylıca görüleceği üzere etiketteki diğer bilgilerde de hata ve eksikler olduğu tespit edilmektedir. Bu hatalardan hareketle etiketi hazırlayan kimsenin sicili genel olarak gözden geçirip böyle bir not bıraktığı anlaşılmaktadır.

İnceleme sonucunda söz konusu sicilin 10 ayrı sicil parçasından müteşekkil olduğu tespit edilmiştir:

1. 15 Muharrem 860 - 6 Şaban 860 / 25 Aralık 1455 - 10 Temmuz 1456 tarihlerine ait kayıtları içeren ve sicilin 3b-66a görüntülerinde/varaklarında yer alan sicil parçası.³²

2. 21 Zilhicce 879 - 14 Cemâziyelevvel 881 / 28 Nisan 1475 - 4 Eylül 1476 tarihlerine ait nikah kayıtlarını barındıran ve sicilin 66b - 103a varaklarında bulunan sicil parçası. Bu parçanın başında “Nikah Defteri” başlığı bulunmaktadır.³³

3. 1 Cemâziyelevvel 870 - 19 Recep 870 / 20 Aralık 1465 - 7 Mart 1466 tarihlerine ait kayıtları ihtiva eden ve sicilin 103b - 149a varaklarında bulunan sicil parçası. Bu parçanın başında “11. Defter” başlığı yer almaktadır.³⁴

31 Bk. A-199, 2b. Osman Çetin, etiketteki notu aktarırken “her cüz’ün sahife adedi” ibaresini “her cüz’ün aded-i sahifesi” olarak, 876 ve 46’yı 872 ve 42 olarak nakletmiş (6 rakamını 2 olarak), 04’ü 14 olarak (0’ı 1 olarak) ve 895’i 890 olarak (0’ı 5 olarak) kaydetmiştir. Bk. Çetin, “XV. Yüzyıla Ait Bursa Kadı Sicilleri ve A 199/208 Nolu Kadı Sicili”, 523.

32 Son kayıt tarihinin tespiti için 63b - 66a sayfaları incelenebilir. Tarihler dikkatle incelendiğinde son kayıt tarihinin 6 Şaban olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Çetin, “XV. Yüzyıla Ait Bursa Kadı Sicilleri ve A 199/208 Nolu Kadı Sicili”, 523.

33 Yukarıda görüldüğü üzere etikette bu sicil parçasının tarihleri eksik yazılmıştır. Çetin, bu tarihleri de 11 Zilhicce 879 - 13 Cemâziyelevvel 881 olarak okumuştur. Bk. Çetin, “XV. Yüzyıla Ait Bursa Kadı Sicilleri ve A 199/208 Nolu Kadı Sicili”, 524.

34 Hem etikette hem de Çetin’in çalışmasında bu sicil parçasının da tarihi yanlış verilmiştir. Sicilin tarihi, etikette “876” ve Çetin’in çalışmasında “1 Cemâziyelevvel 876 - 29 Recep 876” olarak belirtilmiştir. Bk. Çetin, “XV. Yüzyıla Ait Bursa Kadı Sicilleri ve A 199/208 Nolu Kadı Sicili”, 524. Söz konusu sicilde üç ay ismi şu örnekteki şekilde geçmektedir: “Gurretü/ Gurre-i şehri Recebi’l-müreceb mine’l-yevmi’l-ehad min-şuhûri sene seb’in ve semânemie”. Bk. A-199; 136b. Ayrıca bk. 103b ve 120a. Hem etiket yazarı hem de Çetin, noktasız olan “sene” kelimesini “sitte” olarak okumuşlardır. Halbuki “sitte” olmayıp “sene” olduğu hem sicil tutma geleneginden hem Arapça kuralından hareketle açıkça anlaşılmaktadır. Zira “sitte”

4. 4 Safer 877 - 5 Rebiulâhîr 877 / 11 Temmuz 1472 - 9 Eylül 1472 tarihlerine ait kayıtları içeren ve sicilîn 149b - 197a varaklarında yer alan sicil parçası. Bu parçanın başında "6. Defter" başlığı yer almaktadır.³⁵

5. 888/1483 yılının Zilkade ve Zilhicce aylarına ve 910/1504 yılının Muharrem ve Safer aylarına ait bazı kayıtları içeren ve 198a-201a varaklarında bulunan sicil parçası. Bu sayfaların birinde 29 Zilkade 888, birinde de 18 Muharrem 910 ve bir diğerinde de 16 Safer 910 tarihleri bulunmaktadır. Diğer sayfalarda herhangi bir tarihe rastlanmamakta ve tarihsiz sayfaların tarihli sayfaların devamı veya öncesi olup olmadığı da bilinmemektedir.³⁶

6. 7 Zilkade 895 - 8 Muharrem 896 / 22 Eylül 1490 - 21 Kasım 1490 tarihlerine ait kayıtları barındıran ve 202a - 234a varaklarında yer alan sicil parçası. Bu parçada 214a'da 7-8 Rabiulâhîr 896 tarihlerine ait de bazı kayıtlar yer almaktadır.

7. 10 Cemâziyelâhîr 897 - 30 Zilkade 898 / 9 Nisan 1492 - 12 Eylül 1493 tarihlerine ait kayıtları ihtiva eden ve 234b - 284a varaklarında yer alan sicil parçası.³⁷ Bu parçada tamamen nikah kayıtları yer almakta ve tamamı da Arapçadır.³⁸

8. 14 Zilhicce 900 - 29 Zilhicce 901 / 5 Eylül 1495 - 8 Eylül 1496 tarihlerine ait kayıtları barındıran ve 284b - 295a varaklarında bulunan sicil parçası.³⁹ Bu parçadaki kayıtların konularını ağırlıklı olarak kaçak köle ve cariyelerle buluntu hayvan ve eşyalar teşkil etmektedir. Bu kayıtların tamamı Türkçe olarak tutulmuştur.

9. 25 Safer 912 - 6 Rebiulâhîr 913 / 17 Temmuz 1506 - 15 Ağustos 1507 tarihlerine ait kayıtları içeren ve 295b - 314a varaklarında bulunan sicil parçası. Bu parçada 296b - 300a varaklarında 24 Şaban 912 - 28 Zilhicce 912 tarihlerine, 300a - 303a varaklarda 1 Muharrem 913 - 6 Rebiulâhîr 913 tarihlerine, 303b - 312a varaklarında 25 Safer 912 - 23 Şaban 912 tarihlerine ait kayıtlar yer almaktadır. Bu parçanın başlangıç tarihi olan "25 Safer 912" tarihinin hemen başında başlık olarak "Defterü'l-Enkiha/Nikah Defteri" yazılmaktadır.⁴⁰

olarak okunabilmesi için sonrasında mutlaka atıf bağlacı olarak "vav" harfinin kullanılması gerekirdi. Sicil geleneğindeki tarih düşme için örnek olarak bk. A-199; 230a. Çetin'in, "19 Recep" tarihini shven "29 Recep" olarak okuduğu görülmektedir. İlgili sayfanın siyah renk yoğunluğu "1" rakamının okunmasını zorlaştırmıştır. Ancak bir önceki sayfada 18 Recep geçmektedir. Buna binaen bu tarihin de 29 değil 19 olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Bk. A-199; 148b - 149a.

35 Etiketle önce 877 yazılmış akabinde ortadaki 7'nin üzerine 8 yazılmıştır. İlk başta doğru yazılan rakam sonrasında değiştirilmiştir. Ayrıca varak sayısı da eksik yazılmıştır.

36 Bu sicil parçası etikette beşinci cüz olarak belirtilmişken Çetin, çalışmasında bu parçaya hiç değinmeyip herhangi bir atıfta da bulunmamıştır.

37 Etiketle her yıl ayrı birer cüz olarak (7. ve 8. cüz) yazılmıştır. Halbuki söz konusu iki yıl arasında herhangi bir kesinti olmaksızın kayıt devam etmiştir. Bu nedenle ayrı birer sicil parçası olmayıp tek bir sicil parçası olarak değerlendirilmesi gerektiği kanaati hâkimdir.

38 Çetin, bu sicil parçasının başka bir sicilîn günümüze ulaşan kısımları olduğunu iddia etse de bu iddiasını delillendirecek herhangi bir beyanda bulunmamaktadır. Bk. Çetin, "XV. Yüzyıla Ait Bursa Kadı Sicilleri ve A 199/208 Nolu Kadı Sicili", 524.

39 Etiketle bu parçanın başlangıç tarihi olan 900 yazılmış ve 901 yılı belirtilmemiştir.

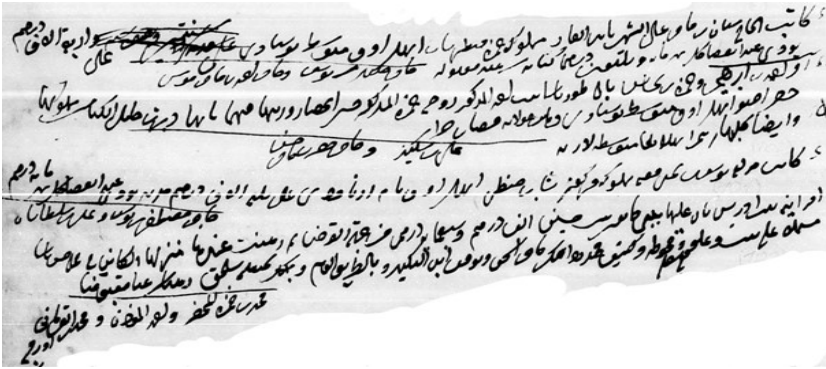
40 Çetin, "sekizinci parça, 912 - 913 tarihli olup 18 yapraktır. Bu sicil parçasında ilk kayıt 24 Şaban 912 tarihini taşımaktadır. Son sayfalar karışıktır. Bu 18 yaprak da bir nikah defterinin günümüze gelebilen parçasıdır" diye açıklamıştır. Bk. Çetin, "XV. Yüzyıla Ait Bursa Kadı Sicilleri ve A 199/208 Nolu Kadı Sicili", 524. Yukarıda metinde görüldüğü üzere söz konusu sicil parçası ile ilgili yapılan inceleme sonucunda yapılan tespitlere binaen Çetin'in bu sicil parçasını dikkatlice incelemeyişi anlaşılmaktadır. Ayrıca yukarıda bir diğer parçada olduğu gibi bu parçanın da bir nikah defterinin günümüze ulaşan bir parçası olduğunu iddia etmiştir. Ancak defterle ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir. Böyle bir defter var mıdır hakikaten yoksa sadece bir tahminden ibaret mi?

10. Son sicil parçasında 312b - 313a varaklarında 18 - 24 Cemâziyelâhîr 903 / 11 - 17 Şubat 1498, 313b - 314a varaklarında 29 Rabiulevvel 903 - 3 Rabiulâhîr 903 / 25 - 29 Kasım 1497 tarihlerine ait kayıtlar yer almaktadır.⁴¹

Yukarıda tespit edilen verilere göre A-199 numaralı sicil dağınık ve eksik olup daha sonraki bir tarihte, ciltleme esnasında herhangi bir kütüphaneci veya arşivci tarafından farklı tarihlere ait sicil parçalarının veya bir kısmı kaybolan eksik sicillerin bazı parçalarının bir araya getirilerek bir sicil mecmuası niteliğinde oluşturulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Sicil parçalarının tarihlerinden anlaşıldığı üzere bu defterin ilk dört parçası Fatih Sultan Mehmed (1451-1481), geriye kalan altı parçası da II. Bayezid (1481-1512) dönemine aittir. Farklı yıllara ait sicil parçalarından oluşan ve 1455-1497 yılları arasında bir süreyi içeren bu sicil mecmuası Osmanlı Mahkemelerindeki sicil geleneğini ve tarih sürecindeki bu gelenekte ortaya çıkan gelişmeleri farklı defterlere başvurmada sadece bu mecmuadaki muhtelif yıllara ait örnek kayıtlardan hareketle çalışma yapmak için bile büyük önem arz etmektedir.

Bu makalede söz konusu sicilin sadece 15 Muharrem 860 - 6 Şaban 860 / 25 Aralık 1455 - 10 Temmuz 1456 tarihlerine ait kayıtları içeren ve sicilin 3b-66a varaklarında yer alan birinci sicil parçasının kayıtları içerik açısından incelenmiştir. Bu sicil parçası günümüze ulaşan en eski tarihli Osmanlı Şer'iyye Sicili olması dolayısıyla sicil geleneği açısından tarihi değeri yüksek bir vesikadır.

Defterdeki diğer parçalarda kayıtlar genellikle uzun ve düzenli kaydedilmişken bu ilk sicil parçasında diğer parçaların aksine kayıtlar çok kısa ve özet şeklinde tutulmuştur.

Şekil 2: A-199 Numaralı (1455-1456 Tarihli) Sicilden Örnek Kayıtlar

Örneğin:

Hüccet adını verdiğimiz mahkeme kayıtları sonraki sicillerde uzun ve tam olarak yazılmışken bu sicildeki kayıtların ise bir-iki cümle ile özetlendiği görülmektedir. Bahis konusu sicil parçasından farklı olarak sonraki tam ve uzun tutulan kayıtları barındıran sicil parçaları muhtemelen düzenli tutulan sicillerin birer parçası iken ilk sicil parçası kayıtların özetlenmesi ile

41 Etiketle bu parçaya işaret bile edilmemiştir.

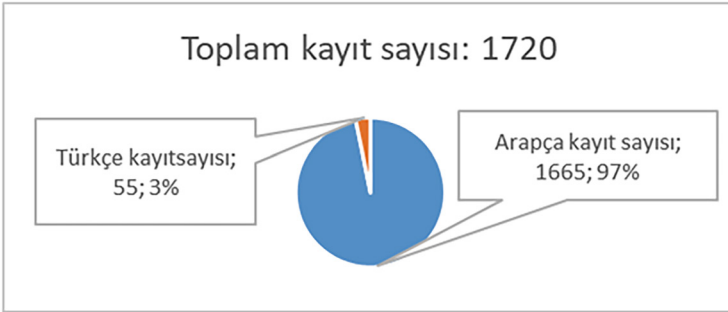
hazırlanmış olmalıdır. Osmanlı Mahkemelerinde ilk dönemlerde kayıtların böyle özet şekilde tutulma geleneğinin mevcut olduğu ve giderek bir gelişme meydana geldiği düşünülebilir.

Söz konusu parçanın dijital kopyasında 41. varak, 40. varağın ve 65. varak 64. varağın tek-rarıdır. Bu sicil parçasında çalışmada incelenen diğer sicillerin aksine genellikle her ayın başı bazen de ayın başından sonra ortaları ve sonları başlık mahiyetinde yazılmış ve devamındaki kayıtlarda herhangi bir tarih düşmeden sadece günlerin ismi yazılmıştır.⁴² Söz konusu sicil parçasının kimin kadılığında tutulduğuna ve kâtibinin de kim olduğuna dair açık bir ifadeye rastlanmamıştır. Lakin 4 kaydın şuhûdü'l-hâl kısmında o kaydın kâtibi olarak Turud b. Paşa Yiğit, Ali b. Ahmet, Mevlâna Muslihuddin b. Yahya ve Hacı Aygıt'un isimleri geçmektedir.⁴³ Ayrıca bazı kayıtlarda dönemin beytûlmâl emini olarak Yusuf b. Muhammed el-Âzerî'nin ismine rastlanmaktadır.⁴⁴

Etikette bu defterde inceleme sonunda herhangi bir vakfiyeye rastlanmadığı ifade edilse de sadece söz konusu sicil parçasında 10 vakfiye kaydı tespit edilmiştir.⁴⁵ Çalışmada incelenen diğer sicillerde rastlanmayan ve sadece söz konusu sicil parçasında rastlanan dikkat çekici bir konu ise "pencik ve illik oğlanları" ile ilgili birçok kaydın bulunmasıdır. Bunların yanına verildiği kişiler ve kimin yanında kaç kişi oldukları şahitler ile kaydedilmiştir. Bunlardan bazıların taundan vefat ettikleri de belirtilmiştir. Buna göre ilgili dönemde Bursa'da taun salgını olduğu anlaşılmaktadır. Oğlanların adı, fiziki yapısı, verilen kişinin meskûn olduğu yer gibi bilgilere yer verilmemiştir. Sicilde diğer kayıtlar sadece Arapça ya da sadece Türkçe olarak tutulmuşken bu kayıtlar ise Arapça - Türkçe olarak tutulmuştur.⁴⁶

Söz konusu sicil parçasında yazı dili olarak genellikle Arapça kullanılmıştır. Parçada, 1665'i

Arapça ve 55'i Osmanlı Türkçesi olmak üzere toplam 1720 kayıt bulunmaktadır. Tablolar kısmında detaylıca görüleceği üzere kayıtların %96,14'ü Arapça ve %3,86'sı Osmanlı Türkçesi ile tutulmuştur.

Şekil 2: A-199 Numaralı (1455-1456 Tarihli) Sicilin Kayıt Sayısı ve Dili

42 Örnek olarak bk. A-199; 3b, 6a, 20a, 23b, 26a, 29a, 32b, 37a ve 40a.

43 Bk. A-199; 8b/3, 32a/1, 12, 47b/5 ve 58a/9.

44 Bk. A-199; 11a/8-9 ve 50b/9.

45 Bk. A-199; 4b/2,3,4, 20b/5, 23a/12, 25b/1, 28a/7, 35b/5, 36a/17 ve 37b/7.

46 Bk. A-199; 34a-b-37a-b.

SONUÇ

Osmanlı kaza sisteminin tarihi seyri tetkik edildiğinde Bursa kadılığının, Osmanlı Devleti'nde Edirne'nin fethi ve Kazaskerlik'in teşkil edilmesine kadar önemli bir mevki işgal ettiği ve en yüksek şer'î ve hukukî makam olduğu anlaşılmaktadır. Bursa kadılığı, Kara Halil Efendi'nin bu makama tayiniyle teşkil edilmiş olmalıdır. Osman Gazi idaresinde Bilecik'te kadılık yapan Kara Halil Efendi 730/1329-30'da İznik Kadılığı'na ve onu müteakip Bursa Kadılığı'na tayin edilmiştir. Ancak Bursa'nın Osmanlı hâkimiyetine geçmesi 2 Cemâziyelevvel 726/6 Nisan 1326 tarihinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Kara Halil'in fetihden hemen sonra değil daha sonra Bursa kadısı olduğu anlaşılmaktadır. Fetihden sonra Kara Halil'den önce kadı olarak kimin tayin edildiği hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Osmanlı adli ve idari bürokrasisinde defter ve sicillerin doğuşu meselesi henüz belirsizliğini koruyan bir husus olarak Osmanlı tarihçiliğinin gündeminde yer almaktadır. Türkiye'de ve dünyada çok az sayıda akademisyenin ilgi duyduğu bu mesele, çok daha derinlikli araştırmalara ihtiyaç duymaktadır. Mamafih günümüzde mevcut kadı sicilleri arasında en eski ve en erken tarihli sicillerin Bursa kadılığına ait olması, defter geleneğinin teşekkülü konusunda bu kadılığın ve sicillerinin önemini daha da artırmaktadır. Zira sicil geleneği çerçevesinde bakıldığında Osmanlılarda ilk kadı sicilleri Bursa'da Fatih döneminden itibaren tutulmaya başlamıştır. Dolayısıyla Osmanlıların defter tutma geleneğinin pratik olarak Fatih döneminde mevcut olduğu açıktır. Fatih döneminde belgelerin deftere kaydetme uygulaması başladığına göre ferman veya hükümlerin de deftere kaydetme usulünün de ilgili dönemde başlamış olması gerekir. Çünkü Fatih dönemine ait birçok defter türü günümüze ulaşmış durumdadır. Bu yüzden de hüküm ihtiva eden defterlerin de Fatih döneminden itibaren sistemli bir şekilde tutulmuş olduğu söylenebilir.

1000'den fazla sicile sahip olan Bursa kadı sicil koleksiyonu, İslam dünyasındaki hukuk arşivlerinin en eski ve önemli koleksiyonlarından biridir. Bu koleksiyonun değerini artıran en önemli özellik, XV. asra dair 18 adet sicili barındırmasıdır. Bu sicillerin ilki A-199 numaralı sicil mecmuasında bir bölüm olarak yer alan 1455-1456 tarihli sicildir. Dolayısıyla tahrir veya diğer muhasebe defterleri bir tarafa bırakılacak olursa, Osmanlı bürokrasisinde, ferman ve hüccet türü belgelerin kaydedilme geleneğinin XV. yüzyılın ortalarından itibaren başlamış olduğu söylenebilir. Bundan önceki süreçle ilgili olarak elimizde hiçbir veri bulunmamaktadır. Elimizde XV. yüzyılın ilk yarısına ait ferman veya berat türü belgeler bile çok sınırlı sayıdadır. Bu açıdan da bunların derlenip bir defter haline getirilmesi düşüncesinin muhtemelen Fatih dönemiyle başlamış olması gerekir. Bu yüzden XV. yüzyıla ait Bursa kadı sicilleri defter formunda günümüze ulaşan İslam dünyasının yegâne sicil koleksiyonudur. Çünkü bu siciller dışında XV. yüzyılda gerek Osmanlı Devleti'nde gerekse İslam dünyasının diğer bölgelerinde bugüne kadar gelebilmiş herhangi bir sicil koleksiyonuna rastlanmamıştır. Binaenaleyh XV. asra dair İslam dünyasında hukuk pratiklerini yansıtacak bu tür düzenli belgeler mevcut olmadığı için ilgili yüzyıla ait Bursa kadı sicilleri Osmanlı hukukunun gelişimini ve pratik uygulamalarını gösteren en düzenli ve en değerli koleksiyon olarak nitelendirilebilir.

Hulasa Fatih döneminden itibaren başlayan sicil tutma geleneği, bize ciddi manada büyük bir hukuk külliyyatını miras bırakmıştır. Fatih döneminden başlayarak 1923'e kadar

neredeysse kesintisiz denilebilecek mükemmel bir seri halinde günümüze ulaşan Bursa kadı sicilleri, İslam ve Osmanlı hukuku araştırmalarının vaz geçilmez kaynakları olarak İslam dünyasındaki hukuk pratiğini günümüze aktaran en önemli koleksiyondur.

Son olarak incelenen sicillerde kayıtların çoğunlukla hat kurallarına ihtimam gösterilmeden düzenlendiği hatta bir kayıt içerisinde bile birçok hat türünün kullanılmış olduğu ve kronolojik sıralamaya da her zaman dikkat edilmediği görülmektedir. Bununla birlikte ilgili sicillerde kayıtlar ağırlıklı olarak Arapça ile düzenlenmiş ki tespit edilen kayıtların %80'i Arapçadır. Dolayısıyla günümüzde klasik dönem sicilleri üzerine çalışmak isteyen araştırmacıların, sicilleri doğru bir şekilde okumak, dizmek, çevirmek ve tahlil edebilmek için ileri seviye Osmanlı Türkçesi ve Arapça, en az temel seviye Farsça bilmeleri yanında farklı hat türlerini de belirli bir seviyede okuma becerisine sahip olmaları gerekli görünmektedir.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları: Bursa Kadı Sicilleri (B.K.S)⁴⁷

- A/199, Muharrem 860 - Şaban 860 / Aralık 1455 - Temmuz 1456) Tarihli.
 A/01, Cemâziyelâhir 867 - Rebiulâhir 868 (Mart 1463-Aralık 1463) Tarihli.
 A/02, Zilhicce 871-Rebiulevvel 872 (Temmuz 1467-Ekim 1467) Tarihli.
 A/03, Safer 883 - Muharrem 886 (Mayıs 1478 - Mart 1481) Tarihli.
 A/04, Muharrem 889 - Zilhicce 890 (Ocak 1484 - Ocak 1486) Tarihli.
 A/11, Muharrem 898 - Zilkade 899 (Ekim 1492 - Ağustos 1494) Tarihli.

Tez, Makale ve Kitaplar

- Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablilleri*. 11 Cilt. İstanbul: Fey Vakfı, 1990.
- Aktepe, M. Münir. "Çandarlı İbrâhim Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/213-214. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Alan, Ercan - Atçıl, Abdurrahman. *Erken Dönem Osmanlı İlmiye Teşkilatı Kaynakları: XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulema Defterleri*. ed. Bilgin Aydın. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2018.
- Amasî, İbrahim b. Ahmed. *Tercüme-i Şakâ'ik-i Nu'mâniyye*. ed. Derya Örs. çev. Gökhan Alp. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Arif Bey. "Devlet-i Osmâniyye'nin Teessüs ve Takarrürü Devrinde İlim ve Ulema". *Darulfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası* 1/2 (1332).
- Aşık Paşazâde. *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1970.
- Aydın, İbrahim Hakkı. "Molla Fenârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/245-247. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Çakar, Enver. "Kanunî Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/1 (2002), 261-282.
- Çetin, Osman. "XV. Yüzyıla Ait Bursa Kadı Sicilleri ve A 199/208 Nolu Kadı Sicili". *Fatih Sultan Mehmed Han ve Dönemi*. ed. Aşenur Bilge Zafer. 517-531. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2016.
- Döndüren, Hamdi. "Fenârî, Alâeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/337. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

47 Sicillerin aslına ulaşmak mümkün olmadığından www.devletarsivleri.gov.tr ve www.isamveri.org adreslerini kullanarak seçilen sicillerin dijital kopyaları kullanılmıştır. Söz konusu siciller, Osmanlı Arşivi'nde Milli Kütüphane'nin tasnif numarası ve Arşivin yaptığı yeni tasnif numarası ile kayıtlıken İSAM'da Milli Kütüphane'nin tasnif numarası ile bulunmaktadır. Bu makalede Milli Kütüphane'nin tasnif numarası esas alınmıştır.

- Gökbilgin, M. Tayyib. "Murad I. Tesisleri ve Bursa İmaretı Vakfıyısı". *Türkiyat Mecmuası* 10 (1953), 217-234.
- Gökçe, Turan. *934 (1528) Tarihtli Bir Deftere Göre Anadolu Vilayeti Kadılıklar ve Kadıları (3 Mayıs 1944 50. Yıl Türkcülük Armağanı isimli eserin içinde)*. İzmir: Akademi Kitabevi, 1994.
- Gökçe, Turan. "Anadolu Vilâyetine Dair 919 (1513) Tarihtli Bir Kadı Defteri". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 9/1 (1994), 215-259.
- İnalcık, Halil. "15. Asır Türkiye İktisadı ve İctimaî Tarihi Kaynakları". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15/1-4 (Ekim 1953), 51-75.
- İnalcık, Halil. "Bursa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/445-449. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- İnalcık, Halil. "Bursa Şer'iyye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları". *Belleten* 11/44 (Ekim 1947), 693-708.
- İnalcık, Halil. "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler (I. Sicil: 1 Muharrem 889-29 Zilhicce 890, Bursa Arkeoloji Müzesi, Şer'iyye Sicilleri, no. A-4/4)". *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 10/14 (1981 1980), 1-91.
- İnalcık, Halil. "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler (II. Sicil 1 Safer 883-Muharrem 886)". *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 13/17 (1988), 1-41.
- İpşirli, Mehmet. "Kazasker". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/140-143. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- İpşirli, Mehmet. "Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/327-333. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kepecioğlu, Kâmil. *Bursa Kütüğü*. 4 Cilt. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 1. Basım, 2009.
- Köseoğlu, Neşet. *Tarihte Bursa Mahalleleri: XV ve XVI. Yüzyıllarda*. Bursa: Bursa Halkevi, 1946.
- Maydaer, Saadet. *Klasik Dönemde Bursa'da Bir Semt: Hisar*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Özcan, Abdülkadir. "Molla Yegân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/265-266. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Özdeğer, Hüseyin. *1463-1640 Yılları Bursa Şebri Tereke Defterleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayınları, 1988.
- Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Şahin, İlhan - Emecen, Feridun. *II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihtli Ahkâm Defteri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1994.
- Taşköprüzâde. *Eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fi-Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1975.
- Unan, Fahri. "Mevleviyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/467-468. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Çandarlı Vezir Ailesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım, 1986.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Basım, 2022.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Molla Gürâni". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/248-250. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

kadim

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

Papp, Sándor.
*Osmanlılar ve Macarlar: Bir
Diplomatik Tarih.*

İSTANBUL: VAKIFBANK
KÜLTÜR YAYINLARI, 2023.
464 SAYFA.
ISBN: 9786257447256.

ÖZGÜR KOLÇAK*

ÖZ

ABSTRACT

Bu yazı, Sándor Papp'ın Osmanlı tarihi üzerine makalelerini bir araya getiren *Osmanlılar ve Macarlar: Bir Diplomatik Tarih* adlı kitabını tahlil etmektedir. Yazı boyunca ilgili makaleler konuları bakımından tasnif edilerek tanıtılmakta, yazarın araştırmalarını yürütürken başvurduğu kaynak seri ve yöntemleri değerlendirilmektedir. Papp'ın makalelerinden oluşan kitap, 15.-20. yüzyıllarda Osmanlı-Macar ilişkilerine ilgi duyan akademisyen ve tarih meraklılarının kütüphanelerinde bulundurması gereken bir eserdir.

Anahtar Kelimeler: Habsburglar, Diplomasi Tarihi, József Rákóczi, Ármin Vámbéry, Imre Karácson.

This paper reviews Sándor Papp's *Osmanlılar ve Macarlar: Bir Diplomatik Tarih*, an edited volume of his articles. It surveys the contents of the articles by grouping them according to their research focuses and attempts to analyze the author's research methods as well as the historical sources he employed during his studies. Scholars of historical studies and interested in the Ottoman-Hungarian relationship in the 15th-20th centuries should obtain a copy of Papp's volume for their private library.

Keywords: Habsburgs, Diplomatic History, József Rákóczi, Ármin Vámbéry, Imre Karácson.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
Geliş Tarihi: 12 Şubat 2024 | Date Received: 12 February 2024
Kabul Tarihi: 12 Mart 2024 | Date Accepted: 12 March 2024

ATIF | CITATION

Kolçak, Özgür. "Papp, Sándor. Osmanlılar ve Macarlar: Bir Diplomatik Tarih". *Kadim* 7 (Nisan 2024), 177-182. doi.org/10.54462/kadim.1435922

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ozkolcak@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2607-5225.

SÁNDOR PAPP

Osmanlılar ve Macarlar

Bir Diplomatik Tarih

Sándor Papp, Macaristan'da Szeged Üniversitesi'nde Türk ve Osmanlı tarihiyle ilgili iki bölümün başkanlığını birden yapıyor. Bunlardan biri Altayistik Bölümü; Mária Ivanics'in özellikle Kırım Tatarları üzerine yazdıkları hatırlanırsa bir yönüyle genel Türk tarihi, diğer yönüyle klasik dönem Osmanlı tarihine katkılar sunan bir akademik oluşum. Prof. Papp, aynı zamanda Szeged'de Ortaçağ ve Yeniçağ tarihi araştırmalarının başında bulunuyor. Yeniçağ Macar tarihinin Osmanlı geçmişiyle ne denli göbekten bağlı olduğu tartışmadan arı, apaçık bir konu. Sándor Papp, Osmanlı tarihinin birden fazla veçhesine dokunan nitelikli araştırmaları, bir ayağı Orta Avrupa'da Budin ve Viyana'ya, öteki ayağı İstanbul'a basan Macarca, Türkçe, Almanca ve İngilizce neşriyatıyla bu iki akademik birim için de doğru isme benziyor. Sándor Papp, bir bakıma, Macaristan'daki Türkoloji mezunlarının Géza Dávid ve Pál Fodor'dan

sonra gelen en önemli temsilcisi. Bu, bir kitap değerlendirme yazısı; o yüzden 20. yüzyılın başlarına hiç inmiyorum. Ama hâlâ, bugün bile çalışma ve yayınlarıyla Osmanlı tarihinin yalnızca Macaristan illeriyle değil, idarî ve yapısal mazisiyle alakalı muammalarını çözmeye hususunda yol gösterip nice hevesli genç araştırmacının elinden tutan G. Dávid ve P. Fodor'un ardından Macaristan'da sancağı Sándor Papp'ın taşıdığını ifade etmek abartılı olmaz. *Osmanlılar ve Macarlar*, bunun neden böyle olduğunu gösteren makalelerle dolu; S. Papp'ın kitap için bir kez daha ele alıp güncellediği yazılar, Avrupa'nın en eski Türkoloji bölümlerinden birinde (Budapeşte'de Eötvös Loránd Üniversitesi) eğitim almış yetenekli bir araştırmacının Osmanlı tarihsel tecrübesini birçokumuzdan daha iyi bilip kavrayabildiğini kanıtıyor.

Osmanlılar ve Macarlar, uzun yılların birikimine yaslanan çok veçheli ve katmanlı bir kitap. Eserdeki makaleleri kabaca üç başlıkta toplamak mümkün görünüyor: (1) Yeniçağ'da Osmanlı-Habsburg/Macar diplomatik ilişkileri ve bununla alakalı belgelerin diplomatika açısından değerlendirilmesi; (2) Osmanlı ve Macar tarihlerinin kesiştiği anları incelemiş ilim insanlarının sahaya yaptıkları katkıların tarih yazımı açısından tanıtımı ve (3) nihayet Sándor Papp'ın hepsi yine Osmanlı tarihiyle alakalı müteferrik yazıları. Makalelerin konu seçimleri hayli geniş bir ilgi alanı ve zamanı kapsıyor olsa bile, ilk bakışta kolayca fark edilebilen ortak bir hususiyeti var. Papp, her kaleme sarıldığında Osmanlı, (Avusturya) Habsburg

ve Macar ana kaynaklarının (arşivlerdeki belge ve defter serilerinin) rehberliğine güvenmiş; eski asırlara ait çoğu el değmemiş rapor, takrir ve mektupların anlatımın çatısını belirlemesine izin vermiş. Yazar, ele aldığı konuları işlerken takdir edilesi bir paleografya ve diplomatika bilgisi sergiliyor. Macarca, Türkçe, Almanca, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Latince, Rusça ve Rumence; Arap, Latin ve Kiril harflerine dökülmüş kaynak dilleri halinde tahlil edilen mevzuların (özellikle diplomasi alanında) muazzam bir perspektif bolluğuyla anlatılabilmemesini sağlıyor.

Kitap, içindekiler kısmına bakılırsa bir giriş ilaveten on üç bölümden oluşuyor. Bu bölümlere, tek bir yazarın makalelerini bir araya getiren akademik derleme yayınlara aşına olmayanlar açısından yanıtıcı olabilir. *Osmanlılar ve Macarlar*, yukarıda da belirtildiği gibi, Sándor Papp'ın Osmanlı tarihine ilişkin yazılarını Türkçede tek cilt içinde toplayan bir kompilasyon yayını. O halde, esasen Papp'ın kaleminden çıkma on iki makale ve dört ansiklopedi maddesiyle karşı karşıyayız. Bu değerlendirme yazısında ansiklopedi maddelerini bir kenara koyuyorum: *Târih-i Üngürüs* (s. 139-147) ve kitap içinde "Macaristan'da Üç Osmanlı Şehri" başlığı altında arka arkaya sıralanmış Peçuy (s. 423-431), Segedin (s. 433-442) ve Yanıkkale (s. 443-448) maddeleri.

"Mümtaz Eyalet ile Haraçgüzar Devlet Olmak Arasında: Macaristan ve Osmanlılar" (s. 19-46) ismini taşıyan giriş bölümü, bir yönüyle kitaptaki bütün tarihsel araştırmaları birbirine bağlayan bir çerçeve vazifesi görüyor. Bu yazı, zengin bir literatür bilgisine ve yalnızca Osmanlı-Macar ilişkilerini değil, Bâb-ı Âli'nin 15.-17. yüzyıllar arasında vasallık bağı kurduğu çok sayıda siyasî teşekkülü (Eflak, Boğdan, Kırım hanlığı, Kürt aşiretleri, Cenova, Ukrayna Kazakları vs.) içine alan geniş bir inceleme sahasına dayanıyor. Makale, Szeged Üniversitesi Osmanlı Çağı Araştırma Grubu'nun, Prof. Sándor Papp'ın riyasetinde yürüttükleri bir projenin mahsulü. Projede maksat hâsıl olmuş görünüyor; Osmanlı diplomasi tarihine ilgi duyanlara hitaben kotarılmış öğretici bir metinle karşı karşıyayız. 1519-1416 arasında Osmanlı saltanatıyla Macar krallığı arasındaki diplomatik münasebetlere kıyımını verenin karşılıklı müzakere/muahede olduğunu iddia eden sayfalar özellikle ilgi çekici (... *bu yazılan ahdnâmeyi gendü mübârek elümle kralun elçilerine verdüm ...*, s. 27-28, not. 11).

Sándor Papp, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey-Batı Hududundaki Hıristiyan Vasal Ülkeleri: Eflak ve Boğdan Voyvodalarının Ahitnameleri Üzerine Bir İnceleme" (s. 89-122) adlı makalesinde Rumen tarihçiliğinin Osmanlı geçmişi bağlamında ahidname/imtiyaz kavramlarından anladıklarıyla hesaplaşıyor. Eflak ve Boğdan'ın 19. yüzyıldaki Rusya yakınlaşması döneminde "uydurulan" erken tarihli ahidname metinlerinin Rumen tarihçilerin meseleye bakışını kökünden etkilediğini fark eden yazar, diplomatika sahasında titiz ve sabırlı bir seyahatle tartışmalı Osmanlı belgelerinin dil özelliklerini ortaya koyuyor. En-netice, Papp'a göre, 16. yüzyılın başında değişen kuvvet dengesi, 18. yüzyılın ikinci yarısına değin Tuna'nın kuzeyini Osmanlılarla bir başına bırakmıştı. Osmanlı belgelerinin dilinde Hıristiyanların kalabalık yaşadığı yerlere özgü hükümlerin Batılı ahidnamelerdeki terminolojiyle benzerlik göstermesi bazı araştırmacıların kafasını karıştırmıştı; ama Eflak ve Boğdan'ın Osmanlı sarayı nezdinde müstakil siyasal birimler olarak muamele görmeyip haraçgüzar/vasal vilayetler olarak algılandıkları açtı.

"Feridun Bey'in Münşeâtı" (s. 123-138), sıkı eğitimli bir Türkolog'un Osmanlı tarihi bilgisini iftiharla sergilediği yazılardan biri. Sándor Papp, Viyana'da Orientalistik

Enstitüsü'nde hazırladığı doktora tezi münasebetiyle Erdel voyvodalığının siyasi statüsünü belirleyen Osmanlı belgelerinin peşine düştüğünde Feridun Bey'in vesika derlemesine (ya da daha doğru tabiriyle onun başlattığı belge koleksiyonuna 19. yüzyılda yapılan ilavelerle ortaya çıkan esere), ister istemez müracaat etmişti. O vakitlerden bugüne Papp'ın *Feridun Bey Münşeati*'na duyduğu ilgiyi kaybettiği söylenemez; bu kitapta da, başka mevzular bağlamında dönüp *Münşe'atü's-Selâtin*'deki belgeleri zikrediyor (s. 354-356).

Mevzu 17. yüzyılın başında Erdel tahtını ele geçiren István Bocskai'ya gelince Prof. Papp'ın söyleyebileceklerinin haddi hesabı yok ("Macar ve Erdel kralı Bocskai'nin Halefleri", s. 149-192). Makale Türkiye, Avusturya, Macaristan ve Romanya arşivlerinin ortaklaşa kullanımının ürünü. Papp, bazılarını yazısının sonuna çeviri metinleriyle ilave ettiği sayısız evrakı, ilgili arşivlerin defter serileri üzerinde yaptığı tetkikatla ortaya çıkarıp tartışmaya dâhil ediyor. Bunda şaşılacak bir yan yok; Sándor Papp, *Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez (Türklerle İttifak – Habsburglarla Uzlaşma: Bocskai İsyanı Tarihine Katkılar)*, Budapeşte: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2014 künyeli kitabın yazarı (Hocanın Szeged Üniversitesi'ndeki doktora öğrencilerinden Szabolcs Hadnagy, kitabı *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*'nin 25. sayısında Türk okuyucu için tanıtmıştı.) "Habsburg, Macar Elçilikleri ve İstanbul Hakkındaki Kanaatleri" (s. 211-240), doğrusu istenirse, kitabın sayfalarını dolduran diğer yazıların yanında nispeten sönük kalıyor. Makale hayli tasvir içeriyor; bu kısımlarda, en azından işin erbabı açısından yeni bir şey yok. Lakin yazının ilk bölümünün erken modern Osmanlı-Habsburg diplomatik tarihine hevesli öğrenciler için kullanışlı bir metin olduğunu düşünüyorum. Bu sayfalarda sahaya yeni adım atanların mutlaka bilmesi gereken tanımlar, arşiv fonları tarifleri, tarih yazımının evveliyatı, elçi raporlarının neler olduğunu bulabilmek mümkün.

Sándor Papp'ın tarihçilik yöntemi bakımından ana kaynakların rehberliğinde ilerlemeyi tercih ettiğini yazmıştım. Kitaptaki bazı makaleler, yazarın önüne çıkan tarihi kaynakların onu sürüklediği yer ve konularla alakalı görünüyor. "Macar Tarih Literatüründe Fâtihten Sultan Mehmed ve *Konstantinopolis*'in Fethi" (s. 47-88) böyle bir yazı; yazar, burada hayli erken asırlara ait Macarca, Almanca ve Latince anlatı kaynaklarından hareketle İstanbul'un fethinin Macar dünyasında nasıl algılandığını ele alıyor. Makalenin sonuna iliştilmiş, Viyana arşivinde yer alan, İmparator III. Friedrich'ten Sultan Mehmed'e yollanmış 1453 Ocak tarihli mektubun, birçoklarının malumu olmayan, eşine az rastlanır bir tarihi kayıt olduğunu belirtmek lazım. "Habsburg İmparatorluğu Tuna Donanmasının Yeniden Yapılandırılması Üzerine Planlar" (s. 241-263) başlığını taşıyan yazı, Papp'ın Viyana'daki Haus-, Hof- und Staatsarchiv'de yaptığı taramaların sonucu. Arşiv fonlarında yazarın karşısına çıkan iki rapor makalenin konusunu teşkil ediyor. Buna göre, 17. yüzyılın sonlarında Osmanlı ve Habsburg ordularının Macaristan'da çarpıştığı "Uzun Savaş" yıllarında Tuna'daki imparatorluk filosunu elden geçirip baştan donatmaya niyetlenen Viyana'daki Kraliyet Harp Şurası, uzmanların elinden çıkma tasarıları toplamış. Yazıda Tuna'da faaliyet gösteren sayka cinsi gemilere, bunların mürettebat ve sayısına dair Franz Baron Dillherr von Althan ve Kont Alexander Beleardi'nin önerilerinin yer aldığı raporlar tanıtılarak değerlendirilmiş.

Avusturya Habsburglarına karşı yürüttüğü bağımsızlık mücadelesinin ardından 1717'de Osmanlılara iltica eden Ferenc Rákóczi'nin hayatı Osmanlı tarihçiliğinde iyi kötü yer bulmuş vaziyettedir. Onun 1735'te vefat ettiği Tekirdağ'daki günleri, buradaki sürgün hayatında

Macar Kuruc savaşçılarını yeni bir mücadele için bir araya getirme girişimleri, bu uğurda Bâb-ı Âli ve Osmanlı ricaliyle yürüttüğü görüşmeler (Ahmet Refik Altınay ve Tayyib Gökbilgin'in yazdıkları başta olmak üzere) Türkçe literatüre girmiştir. Babasıyla benzer bir kaderi paylaşan oğul József Rákóczi'nin ne aynı akademik ilgiyi gördüğünü, ne de aynı seviyede tanınırlığa sahip olduğunu söylemek mümkün değil. József Rákóczi, 1736'nın son günlerinde Tekirdağ'a vardı; 12 Eylül 1737'de İstanbul'da karşılanırken babasının başlattığı isyan ateşini harlama hayali kuruyordu. İşler istediği gibi gitmedi; ertesi sene kışa doğru vebadan öldüğünde Erdel'e girmek için cephede Çernavoda'daydı. Bu bağlamda oğul Rákóczi'nin Osmanlı günleri nereden bakılsa sayılıydı; ama Sándor Papp, bu kısacık zaman dilimine Topkapı ve Cumhurbaşkanlığı Osmanlı arşivleri, İstanbul yazma kütüphanelerindeki münşeat mecmualarında saklanan belge suretleri, Avusturya arşivinden raporlar, Londra'da The National Archives'a intikal etmiş vesikalar, Almanca tarihî kayıtlar ve Macaristan Devlet Arşivi'ndeki zengin koleksiyonlardan çok sayıda tanıklık sığdırıyor. Orta Avrupalı bir beyzadenin siyasî kariyerini ele almak isteyen herkesin yapmak isteyeceği, ama ancak birkaçımızın başarabileceği gibi!

Macar araştırmacının makalelerinden bazıları, tarihte Osmanlı-Macar ilişkilerinin se-rencamına dair kalem oynatan öncü ilim insanlarının mutfakta nasıl çalıştıklarını, hangi konuları ne surette ele aldıklarını anlatan, bir bakıma saha tarihçiliğinin tarih yazımını pratik örneklerle tasvir eden yayınlar hüviyetini taşıyor. Bilindik üstatların meslekî yaşam öyküleri bu makalelerde karşımıza çıkıyor: “Tayyib Gökbilgin'in İlmî Faaliyetleri, Macar Tarihçiliği ve Erdel Prensi Gábor Bethlen Üzerine Araştırmaları” (s. 193-209); “Ármin Vámbéry ve Osmanlı Tarihçiliği” (s. 325-336) ve ikisinde de Imre Karácson'un İstanbul'daki görev yıllarında kaydettiklerinin esas alındığı “20. Yüzyıl Başlarında İstanbul'da Rákóczi Vesikalarının Önemi: Osmanlı Arşivlerinin Açılışına Dair Araştırma Verileri” (s. 365-337) ve “Osmanlı Arşivlerinin Açılışından Jön Türk İhtilaline: Bir Macar Papazı ve Tarihçisi Gözüyle II. Meşrutiyet, II. Abdülhamid'in Hal'i ve V. Mehmed Reşad'ın Tahta Çıkışı” (s. 367-420). Bilhassa meşhur Macar şarkiyatçı Imre Karácson'un Budapeşte'de muhafaza edilen daktilo günlüğü, 20. yüzyıl başlarında ve elbette daha öncesinde yolu Osmanlı kentlerine düşen müsteşriklerin yanlarında memleketlerine götürdükleri Osmanlı yazma eser ve belgelerini hangi yollarla tedarik ettiklerini göstermesi bakımından hayli ilgi çekici. Karácson'un İstanbul'da Macarlarla alakalı tarih kaynaklarını derlemeye çalıştığı biliniyordu. Günlüğüne göre, bir defasında davetli olarak gittiği Ali Emiri Efendi'nin evinde II. Ferenc Rákóczi'ye ait belgelerin suretleriyle karşılaştı. Ali Emiri, vesikaların orijinallerinin kendisinde bulunduğunu söylüyor, bunun karşılığında 10.000 lira talep ediyordu (s. 359-363). Bu, Karácson'un cebinden karşılayamayacağı bir meblağdı; Macar elçiliğini devreye sokmaya çalıştı. Sözü kitabın yazarına bırakmak gerekirse, Sándor Papp da Rákóczi'ye ilişkin belgelerin peşine düştüğünde Nuruosmaniye Kütüphanesindeki 4296 numaralı mecmuanın fihristine göre Rakoçi'yle ilgili sayfalarının düzgünce kesilip yerinden çıkarıldıklarını müşahede etmişti. Nihayetinde Karácson ve Ali Emiri anlaşmamış görünüyorlar; lakin Macar şarkiyatçı başka bir vesileyle Ayasofya imamından cami kütüphanesinden bir yazma almaya muvaffak olmuştu. 1908 ihtilal günlerinde üç aydır maaş alamayan imam efendi, ailesini doyurabilmek adına Karácson'a başvurmuş; Macar tanışından bir miktar para almıştı. Ayasofya imanı, haftalar sonra Karácson'un iyiliğine mukabele babında ona bir yazma hediye etti (s. 372-373).

Sándor Papp, büyük teoriler, kavramsal analizler veyahut satır arası okumalardan gelen çıkarımların peşine düşen bir tarihçi değil. Birçok dilden ana kaynakla hemhal olmuş, arşiv tozu yutmayı tercih etmiş, arşivlerde arayıp bulduğu kaynakların kendine yol göstermesine izin vermiş bir tarihçi. Kitaptaki makaleleri neyi kastettiğimi anlatmaya yetecektir. Orta Avrupa tarihi, Osmanlı-Macar/Habsburg ilişkileri ve Osmanlı ahidname uygulamasına meraklı genç araştırmacıların kitaptaki yazıları dikkatli gözlerle okumasında büyük yarar olduğunu belirtmeliyim.

Pfeifer, Helen.

*Empire of Salons: Conquest and Community in the Early Modern Ottoman Lands.*PRINCETON: PRINCETON
UNIVERSITY PRESS, 2022.
320 PAGES.
ISBN: 9780691195230.

CHRISTIAN MAUDER*

ABSTRACT

Helen Pfeifer's *Empire of Salons* employs the tools of intellectual and social history to analyze the role that salons played in the integration of the Arabic-speaking lands into the Ottoman Empire. Based primarily on Arabic and Ottoman Turkish sources, Pfeifer uses the figure of the Damascus-based scholar Badr al-Din al-Ghazzī (1499-1577) and the members of his family and network to demonstrate that salons were of central importance to both Arabs and Rumis as they navigated the new, post-conquest realities of the 16th century.

Keywords: Salons, Arab Provinces, Arab-Rumi Encounters, Intellectual History, Social History.

ÖZ

Helen Pfeifer'in *Empire of Salons* (Mecâlis İmparatorluğu) adlı eseri, Osmanlı meclislerinin (örneğin ulema, şûara, udeba meclisleri) Arapça konuşulan toprakların Osmanlı Devleti'ne entegrasyonundaki rolünü analiz etmek için entelektüel ve sosyal tarih araçlarını kullanır. Pfeifer, temel olarak Arapça ve Osmanlı Türkçesi kaynaklara dayanan eserinde Şam merkezli âlimlerden olan Bedreddin Gazi (1499-1577) ve aile fertlerinin sosyal ağlarını ele alarak meclislerinin, 16. yüzyılda yeni ve fetih sonrası Osmanlı gerçekliklerini yönlendirerek Araplar ve Rumiler için merkezi bir öneme sahip olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Mecâlis, Arap Eyaletleri, Arap-Rumi Karşılaşmaları, Entelektüel Tarih, Sosyal Tarih.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

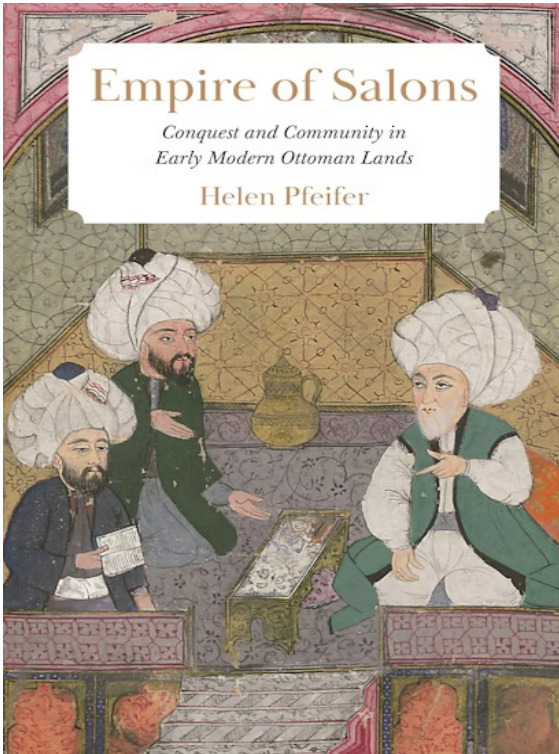
Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
Geliş Tarihi: 23 Eylül 2023 | Date Received: 23 September 2023
Kabul Tarihi: 12 Mart 2024 | Date Accepted: 12 March 2024

ATIF | CITATION

Mauder, Christian. "Pfeifer, Helen. Empire of Salons: Conquest and Community in the Early Modern Ottoman Lands." *Kadim* 7 (April 2024), 183-186.
doi.org/10.54462/kadim.1365093

* Prof. Dr., Freie Universität Berlin, Institute of Islamic Studies, christian.mauder@fu-berlin.de, ORCID: 0000-0001-5898-3060.

The years 1516 and 1517 that saw the conquest of the Mamluk Sultanate by the Ottoman Empire are often described as marking a watershed in Islamic history. Numerous publications have examined not only the history of the conquest itself, but also its political, military, economic, and legal consequences for the new Arabic-speaking provinces of the Empire. Helen Pfeifer's *Empire of Salons* takes a different approach to the study of the post-conquest Arab world and employs the tools of intellectual and social history to analyze the role that salons (*majālis*) played in the integration of especially Syria into the Ottoman Empire. Based primarily on Arabic and Ottoman Turkish sources, Pfeifer uses the figure of the Damascus-based scholar Badr al-Dīn al-Ghazzī

(1499-1577) and the members of his family and their network to demonstrate that salons were of central importance to both Arabs and Rumis as they navigated the new, post-conquest realities of the 16th century.

The book features black-and-white 19 figures and consists of an introduction, six chapters, a conclusion, an appendix listing key figures, a glossary, a bibliography, and an index. The Introduction (pp. 1–23) outlines the topic of the book, presents its main arguments, defines its key terms, and provides an overview of its structure. *Empire of Salons* examines Ottoman salons in their broader social and intellectual context to show that these gatherings “functioned as key institutions of empire, contributing substantially to the Ottoman system of governance” (p. 1). Marked by high levels of competition for the material, social, and political rewards that successful participation in salons could entail, these gatherings were according to Pfeifer of great significance for the cultural and social incorporation of the Arabic-speaking provinces into the Empire. Even during the 16th century when the Ottoman centralized and bureaucratic administration was arguably at its peak of efficiency, informal gatherings such as salons were important for the running of the Empire and helped in creating a sense of belonging and social cohesion across its vast territorial expansion. In Pfeifer’s words: “The sociability that salons enabled was a key ingredient of the glue that held the Ottoman Empire together” (p. 23).

Using two travelers as examples, one from the Arab lands and one from Rum, Chapter 1 (“A World Divided,” pp. 24–56) examines the similarities and differences between the Ottoman

and Mamluk salon cultures immediately prior to the conquest. The chapter demonstrates that shared religious characteristics, common intellectual interests, a mutually understandable salon etiquette, and comparable dynamics of patronage established interconnections between the two salon cultures. At the same time, language differences and, as Pfeifer claims, a stronger Persianate orientation among Rumis counted among the factors that set the two cultures apart. Moreover, Pfeifer shows in this chapter that contemporaries considered Rumi and Arab learned cultures to be of unequal standing, with many more Rumis travelling to the Arabic-speaking lands in the pursuit of knowledge than the other way round.

Chapter 2 (pp. 57–96) explores the theme of “An Empire Connecting” by shedding light on the history of salon culture in the first two decades after the conquest of the Arab lands. It shows that salons were central to integrating Arab notables into the Ottoman imperial system. They served as venues of patronage in which Arabs exchanged local knowledge and recognition of the new political realities for appointments and financial support. In doing so, Arab notables rendered essential services to Ottoman officials, who, to a significant degree, depended on their Arab interlocutors to collect the local knowledge that they needed to guarantee the proper administration of the newly conquered lands. The chapter, moreover, examines the experiences of itinerant Rumis in Damascus-based salons and those of Arabs visiting Istanbul. It shows that characteristics such as a shared orientation towards Sufism facilitated meaningful encounters between Arabs and Rumis, making it possible to establish “relationships between Arabs and Rumis [that] were based on a two-sided, mutually beneficial exchange of resources” (pp. 94–95).

Chapter 3 (pp. 97–132), “A Place in the Elite,” explores salons as arenas where the members’ claims for social status were enacted, challenged, and defended. The chapter sheds light on aspects of etiquette and social conventions, such as how one got access to a salon, how one claimed a physical or symbolic place there, who could host a salon, what this entailed in terms of preparation, and how to dress for a salon. The picture that emerges from Pfeifer’s findings is one in which salons fulfilled vital functions in the maintenance and establishment of social hierarchies among participants who, while bound by expectations and unwritten rules, competed fiercely for the rewards that besting one’s rivals in an elite gathering could entail.

The next chapter (133–165) is called “The Art of Conversation.” It discusses the implications that participation in and mastery of salon conversations had for the attendees. The aspects it explores include the notion of *adab*, the role of poetry in salons, the importance of competition among salon participants, and the connection between what was said and done in salons on the one hand and what was written down in literary works of various genres on the other hand. The underlying question of the chapter is how all these aspects informed the relations between Arabs and Rumis with their, at the outset, different variants of salon culture and their unequal language skills.

Chapter 5 (“The Transmission of Knowledge,” pp. 166–199) examines the roles that salons played in the transmission of scholarly knowledge. It argues that the conquest of much of the Arabic-speaking world significantly impacted the development of Ottoman thought. It shows that due to the conquest and the subsequent encounters between Arabs and Rumis in salons and beyond, new intellectual trends gained a foothold in Ottoman learned culture, for example, in the field of *hadith* studies. Moreover, the chapter examines post-conquest

changes in reading practices and looks at how changing teaching practices contributed to the establishment of an integrated intellectual tradition shared among Arabs and Rumis. It furthermore analyses the consequences that integrating the Arabic-speaking lands into the Ottoman Empire had on literary production, focusing mainly on the genre of biographical dictionaries. Finally, the chapter discusses to which degree the transmission of knowledge was a reciprocal process vs. a one-directional exchange in which Arabs influenced the way Rumis engaged with scholarship and learning.

The conclusion (pp. 234–240) reviews the findings of the book with a focus on current themes in Ottoman Studies such as confessionalization and imperial rule. It moreover briefly discusses the later history of Ottoman salons after the 16th century.

Empire of Salons has several strengths that make it a pleasure to read. Well-written and well-structured, the book includes numerous that are meaningfully integrated into the text and serve to substantiate key points. A glossary makes the book highly accessible to non-experts, while more specialized readers will appreciate the detailed and precise footnotes, which, among other things, demonstrate that the author relied on an impressively broad array of primary sources and secondary literature in multiple languages. The greatest strength of the book, however, lies in its skillful, in-depth discussions of specific gatherings, texts, and debates, which allow readers to immerse themselves deeply into Ottoman salon culture.

While the book constitutes a most welcome contribution to the study of an often marginalized field of Ottoman history, future explorations of the same topic could use relevant theoretical tools and approaches even more. Theoretical insights into the interconnections between communication, speech, and performance as developed, for example, within the theory of speech acts, might have added analytical depth to sections of the book that remain largely descriptive, most notably Chapter 4. Moreover, one might wonder how functional the simplifying dichotomy of “center vs. periphery” that the book frequently invokes really is in analyzing complex processes of transregional exchange. Readers might moreover have wished for a more thorough discussion of the potentially Eurocentric connotations of the essential term “salon” that appears so prominently in the title of the book; however, the author only briefly deals with the term’s context of origin in early modern France is dealt with only very (pp. 12–13).¹ Finally, specialists in other periods of Islamic history might have reservations about statements that deal with pre-Ottoman history, such as the claim that in Egypt, “the cultivation of Islamic learning had begun in earnest under the Fatimids” (p. 43) or that “at no point were salons more important than after the Ottoman conquest of the Mamluk Sultanate in 1516–7” (p. 13) – a statement that is phrased in such absolute terms that experts in, e.g., ‘Abbasid or Mamluk salon cultures might beg to disagree.

These observations notwithstanding, there can be no doubt that Helen Pfeifer has gifted Ottoman Studies with an excellent book on a largely understudied aspect of Ottoman intellectual, social, political and imperial history. The gatherings that Pfeifer studies were often as delightful as they were highly instructive and the same can be said about her *Empire of Salons*.

1 For a discussion of the applicability of the term “salon” to Islamic history also see, Christian Mauder, *In the Sultan’s Salon: Learning, Religion and Rulership at the Mamluk Court of Qānisawh al-Ghawri* (r. 1501–1516) (Leiden: Brill, 2021), 70–72.

Bilici, Faruk.
*Le canal de Suez
 et l'Empire ottoman.**

PARIS: CNRS ÉDITIONS, 2019.
 313 PAGES.
 ISBN: 9782271127068.

EYYUB ŞİMŞEK*

ÖZ ABSTRACT

Bu yazı, Faruk Bilici'nin Süveyş Kanalı'nın açılmasını konu edindiği *Le canal de Suez et l'Empire ottoman (Süveyş Kanalı ve Osmanlı İmparatorluğu)* isimli eserini incelemektedir. Modern Ortadoğu tarihinin en mühim hadiselerinden biri olarak kabul edilen kanalın inşası ve açılış sürecinin mevcut literatürde İngiltere ve Fransa arasındaki siyasi ve ticari rekabete indirgenmediği görülmektedir. Eser, bu perspektifin değişmesi gerektiği yönünde somut bir eleştiri ve Osmanlı arşivlerinin Süveyş Kanalı'nın açılışını anlamlandırmada temel kaynak niteliğini göstermesiyle literatüre ciddi bir katkı ve yeni bir perspektif sunar.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Fransa, Mısır, İngiltere, Süveyş Kanalı.

This article analyzes Faruk Bilici's *Le canal de Suez et l'Empire ottoman*, a volume that examines the establishment of the Suez Canal. The opening of the Suez Canal in Egypt under Ottoman rule is considered one of the most critical events in the modern history of the Middle East. Still, the current literature reduces its significance due to political and commercial competition between England and France on the canal. Faruk Bilici's book is concrete evidence that this perspective needs to change. One of the most important contributions of the study to the literature is that it shows how useful Ottoman archive sources can be in the research to comprehend the establishment of the Suez Canal.

Keywords: Ottoman Empire, France, Egypt, England, Suez Canal.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
 Geliş Tarihi: 12 Ekim 2023 | Date Received: 12 October 2023
 Kabul Tarihi: 19 Mart 2024 | Date Accepted: 19 March 2024

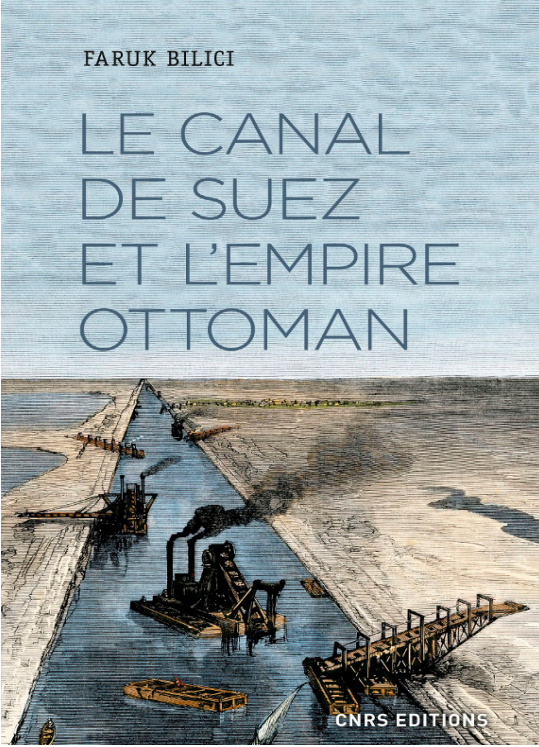

ATIF | CITATION

Şimşek, Eyyub. "Bilici, Faruk. Le canal de Suez et l'Empire ottoman". *Kadim* 7 (Nisan 2024), 187-192. doi.org/10.54462/kadim.1374995

* Bu eser, bu çalışmanın neşir aşamasında Türkçeye çevrilmiştir. Bk. Faruk Bilici, *Süveyş Kanalı ve Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Alp Tümertekin (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2024).

** Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, eyyubsimsek@aksaray.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2327-4656.

Paris'teki INALCO'da (Institut national des langues et civilisations orientales) uzun yıllar görev yapan Osmanlı tarihçisi Faruk Bilici, emeklilik döneminde Mısır odaklı çalışmalarına bir yenisini eklemiştir. *Le canal de Suez et l'Empire ottoman* (Süveyş Kanalı ve Osmanlı İmparatorluğu) isimli kitabı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır'daki hâkimiyetini, bu hâkimiyetin Süveyş Kanalı'nın inşası sürecindeki tezahürünü incelemek suretiyle literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Çalışma genel itibarıyla kanalın "öteki tarihini yazmayı" ve aynı kanalın "Osmanlı'ya nasıl mezar olduğunu göstermeyi" amaçlar. Yazar, Süveyş Kanalı'nı bir İngiliz-Fransız çekişmesinin neticesi olarak gören yerleşik anlayışı kabul etmenin doğru olmadığı şeklinde özetlenebilecek perspektifiyle, tarih yazıcılığına hâkim paradigma-ya muhalif bir yaklaşıma sahip oldu-

ğunu iddia eder. Bilici, Fransa ve İngiltere'nin Kırım Harbi (1853-1856) sonrasında İstanbul'da kazandıkları nüfuzu kendi emperyal çıkarları için kullanmaktan çekinmediklerini ve kanalın açılışına bu çıkar çatışmaları esnasında yaşananların tesirini, yani genel görüşü kabul etmekle birlikte, bu mücadelenin kanalın açılışının yegâne sebebi olarak görülmesine karşı çıkar ve bu sebeple, Kahire ile İstanbul arasındaki ilişkileri eserin hareket noktası olarak ele alır. Mısır hânedanının hem başkent hem de kendi içinde yaşadığı çelişkilerini ön plana çıkarmaya çalışır. Mesela Kavalalı'nın torunu İsmail Paşa'nın, Sultan Abdülaziz ile münasebeti ve Fuad Paşa'nın yakın adamlarından olan kardeşi Mustafa Fazıl Paşa ile yaşadığı sorunları ele alır. Bu sorunların daha sonra Mısır'ın bağımsızlık düşüncesini besleyişini ve Süveyş Kanalı fikrini valilerin imparatorluktan ayrılma siyasasının bir vasıtası olarak görmelerini anlatır. Bu kurgu Bilici'nin eserini özgün bir hüviyete kavuşturur.

Esasında Bilici, Mısır'a ilişkin çalışmalarda Osmanlı arşivlerinin merkezde olmasını önceleyen bir yaklaşımla yazdığı bir önceki eseriyle fikir birliği ve metodolojik bir bütünlük göstermekte, temel bakış açısını bu çalışmada da sürdürmektedir. 2017'de basılan *L'expédition d'Égypte, Alexandrie et les Ottomans : L'autre histoire* adlı kitabı da aynı paradigma-ya karşı çıkar. Napolyon Bonapart'ın Mısır Seferi'ni salt İngiliz-Fransız rekabetinin neticesi olarak kabul eden yaklaşıma şiddetle itiraz ederek Batı tarihçiliğinin meselenin Osmanlı tarafını ihmal etmesini eleştirir. Dolayısıyla Bilici'nin bu çalışması, Süveyş Kanalı üzerinde mevcut tarih yazımının savlarının ön kabul veya tekrarına dayanmayan, bilakis tenkitçi bir söylemle kurguladığı Mısır yaklaşımını tamamlayıcı bir vasma sahiptir.

Öte yandan Bilici, Süveyş Kanalı ile alakalı Avrupa merkezci anlayışı yansıtan eserlere dair ciddi bir eleştiride bulunmaz. Hâlbuki son zamanlarda tam da Bilici'nin eleştirdiği bağlamda kayda değer çalışmalar kaleme alınmıştır. Mesela Barbara Harlow ve Mia Carter'ın beraber derledikleri dört ciltlik *İmparatorluk Arşivleri* isimli serinin birinci cildi Doğu Hindistan Şirketi'nin faaliyetlerine ve Süveyş Kanalı'na odaklanmıştır. Kitaptaki Süveyş Kanalı'na ilişkin belgeler, kanalın İngiliz İmparatorluğu'nun sömürge politikalarına nasıl yön vermeye başladığını ve İngiltere için ne kadar önemli bir yatırım olarak görüldüğünü anlatır ve Osmanlı Devleti'nin kanalın açılışında bir iradesinin olmadığını savlar. Bilici'nin literatürdeki bu gibi somut örnekleri değerlendirmeye almamış olması önemli eksiklik olarak kabul edilebilir.

Giriş, altı bölüm ve sonuç kısımlarından müteşekkil eser, kronolojik olarak 1854-1869 yıllarını kapsar. Eserde, Osmanlı ve Fransız arşivinin yanında, çoğunluğu gazeteden ibaret İngiliz kaynaklarından da istifade edilmiştir. Eserde yararlanılan bir diğer arşiv, hem Osmanlı hem de Cumhuriyet tarihi için –özellikle askerî konularda– arz eden Fransız Askerî Arşivi'dir.

Giriş, Süveyş Kanalı'nı Fransız-İngiliz rekabetinin bir neticesi olarak gören klasik tarih yazımına karşı çıkararak başlar ve Osmanlı arşivlerinin adeta yok sayılmış olmasını tenkit eder. Bu noktada, Bilici'nin dediğinin aksine, konuyu Osmanlı arşivlerini temel alarak inceleyen çalışmaların olduğunu belirtmek gerekir. Bunlardan ilki Tuba Çınar'ın *Süveyş Kanalı'nın Açılması ve Osmanlı Dış Politikası'ndaki Önemi (1869-1882)* adlı yüksek lisans tezidir. Bu çalışma, kanalın açılmasını İngiltere ve Fransa'nın emperyal mücadelelerinde birbirlerine karşı üstünlük elde etme arayışlarının bir parçası olarak ele alır. Diğer bir çalışma ise Durmuş Akalın'ın *Süveyş Kanalı Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi* adlı hacimli çalışmasıdır. Esasen Osmanlı arşivine dayanan bu çalışma, Bilici'nin tenkit ettiği gibi, kanalın açılışını “İngiliz-Fransız rekabetine atfeden bir anlayışla” kaleme alınmıştır. İngiliz arşivlerini, Osmanlı arşivleri kadar olmasa da, eserinin sacayaklarından biri yapan Akalın, ister istemez rekabet kurgusundan çıkamamıştır. Diğer taraftan Akalın'ın eserinin Bilici'nin kitabını kaleme aldığı dönemde Süveyş Kanalı konusundaki kapsamlı tek Türkçe eser olduğunu da hatırlatmak gerekir. Süveyş Kanalı çalışmalarında Osmanlı arşivinin önemini ilk defa pratik manada gösteren de Akalın olmuştur. Bu noktada Bilici'nin Akalın'ın çalışmasından yararlanmamış olması yazar açısından mühim bir eksiklik olarak kabul edilmelidir.

“Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir Firavun Projesinin Başlangıcı” adını taşıyan eserin ilk bölümü, yazarın tabiriyle *firavunî* kanal projesinin Osmanlı'daki serencamına ayrılmıştır. Yazar, Evliya Çelebi'den alıntıladığı hikâye ile firavunî kavramıyla kanal fikrinin antik Mısır'da ortaya çıktığını anlatmak ister, birtakım kanal projelerinden bahseder. Kanal projelerini analiz ederken oldukça titiz davranan Bilici, bu gerekçeyle uzun metinleri okurların istifadesine sunar. Özellikle hem Venedikli seyyahların anlatıları hem de Selman Reis'in projeleri hakkındaki düşüncelerinde ve analizlerinde bunu açık bir şekilde görmek mümkündür.

“Said Paşa Devrinde Süveyş Kanalı ve Osmanlı İmparatorluğu” başlıklı ikinci ve “Uzun Krizin Tırmanışı” başlıklı üçüncü bölümlerde dikkat çeken hususiyet, Süveyş Kanalı'nı inşa eden şirketin kurucusu Ferdinand de Lesseps'in İstanbul'a 1855 yılındaki ziyareti esnasındaki olayların anlatımında yayımlanmamış bazı evrakların kullanılmasıdır. Bu bölümlerde, kanal

inşaatının hayata geçirilme süreci, başmühendis Ferdinand de Lesseps, Mısır valisi Said Paşa ve İstanbul üçgeninde ele alınmıştır. Yazar, Lesseps ile Mısır Valisi Said Paşa arasında çocukluktan gelen dostluğun ve Kırım Savaşı'nın (1853-1856) sonuçlarının kanalın açılmasını nasıl hızlandırdığını bütüncül şekilde uzunca anlatır.

Öte yandan, yazarın okuyucuya sunduğu yeni belgelerde siyasetin ironik bir argümanına şahit olmaktadır: Mısır bir Osmanlı toprağıdır ve Osmanlı toprak bütünlüğünün garanti edilmesi gerekir. Said Paşa'ya, Fransızlara ve bilhassa Lesseps'e göre, kanal bu yüzden açılmalıydı, fakat İngilizler de aynı sebeplerle kanalın açılmamasında ısrar ediyorlardı. Nihayet Osmanlı başşehirinde uzun zamandır kenarda bekleyen Fransız nüfuzu arzı endam etmiş ve İngiliz siyasetine yakınlığı ile tanınan Mustafa Reşit Paşa'nın sadarettten düşürülüşü ile kanala giden yoldaki büyük bir engel ortadan kaldırılmıştır. Bilici, bilhassa üçüncü bölümde Lesseps'in sadece Osmanlı ile değil, İngiltere ile de uzlaşma çabalarını ele alır. III. Napolyon'un verdiği destek, Lesseps'in kardeşinin Dışişleri Bakanlığı'ndaki makamını kullanması ve nihayet Fransa'nın 1859'da Avusturya'yı İtalya'da mağlup etmesi gibi hadiselerle uluslararası arenada kanalın varlığının meşrulaştırılması Bilici'nin öne çıkardığı dikkate değer unsurlardır.

Dördüncü bölümün konusunu, İsmail Paşa'nın Mısır valisi oluşuyla kanal işlerinin nasıl bir hâl aldığı oluşturur. "İsmail Paşa ve Süveyş Kanalı: Uzun Bir Yolculuğun Mutlu Sonu" başlıklı bu bölümde yazar, İsmail Paşa'nın Mısır'ın bağımsızlığına vesile olacak bir proje şeklinde hayal ettiği kanalın yapılışını ve bu hırsının kurbanı olarak Mısır'ın İngiltere himayesine girişini anlatmaktadır. İsmail Paşa, Bâb-ı Âli'deki Mısır lobisi, bilhassa daha sonra İsmail Paşa'nın en büyük muhaliflerinden olan üvey kardeşi Mustafa Fazıl Paşa ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın damadı sadrazam Kâmil Paşa gibi siyasetçiler vasıtasıyla İstanbul ile hayli kuvvetli bağlar kurmayı başarır. Sultan Abdülaziz, Mısır ziyareti vesilesiyle kanalın imparatorluk nezdinde sahiplenilmesinin meşruiyetini pekiştirirken İngilizlerin buna modern dönemin önemli bir iletişim silahı olacak olan matbuatın gücü ile muhalefet ederek, kamuoyunu manipüle etme çabası *Times* gazetesi örneğinden hareketle betimlenmektedir. Bu bölümde, kanala olumlu veya olumsuz yaklaşımların siyasetçilerin ikbâl hesaplarıyla yakından ilişkili hikâyesi ortaya konulmaktadır. Âli Paşa'nın kanalı Avrupa siyaseti için bir vasıta olarak görüp İngiltere ve Fransa arasında bir denge unsuru olarak kullanmaya çalıştığı vurgulanmaktadır. Bilici, kanalın mühendisi Lesseps'in Cezayir'in milli kahramanı olan Şeyh Abdülkadir'e kanalın medeniyet ve insanlık namına inşa edildiğini ispatlama çabasını anlatır. Ardından Şeyh Abdülkadir'in de kanalı medeniyetin ve maddi gelişmişliğin bir simgesi olarak kabul eden görüşünü, onun uzun nutuklarıyla ortaya koyar. Yazar, Şeyh Abdülkadir'in kanal vasıtasıyla Mısır topraklarının kolonize edilmesi teşebbüsünü görmezden gelişini hayretle karşılar ve bu yaşananları okuyucuya "tarihi bir şahsiyetin kanal için araçlaştırılması" olarak sunar.

"Mısır ve Bâb-ı Âli: İttifaktan Kanalın Açılış Krizine" başlığını taşıyan beşinci bölümde kanalın inşası devam ederken Kahire ile İstanbul arasında vukua gelen mali meselelerle ilgili karmaşık olaylar dizisi ele alınır. Yazar, kanal inşaatı sona yaklaştıkça Osmanlı'nın Mısır'daki hâkimiyetinin de sonuna geldiğini anlatır. İsmail Paşa'nın 1866'daki fermanla "hıdiv" unvanını alışı, akabinde neredeyse özerkliğe varan imtiyazlar elde edişi, bunları rüşvetle koruma çabası, Paris gezisinde Mısır kralı edasıyla takındığı tavırlar, Osmanlı ile girilen

silahlanma yarışı, resmî dil olarak Türkçeye karşı Arapçanın öne çıkarılması gibi gelişmeleri Mısır'da bağımsızlığa giden yolun aşamaları olarak gösteren yazar, aslında bu olayların Kahire'yi evvela maddi ve akabinde siyasi anlamda çıkmaza sürüklediğini ortaya koyar. Öyle ki kanal, zamanla padişah ile hıdiv arasında bir rekabet vasıtası halini almış, hıdivin açılıştan hemen önce İstanbul'a danışmadan Avrupa seyahatine çıkması gerginliği daha da arttırmıştır. İstanbul ve Kahire arasındaki diplomatik yarışın anlatıldığı bu bölümde, kanalın açılışı esnasında padişahın İstanbul'da tarihte hiç olmadığı kadar çok yabancı devlet adamını bir arada ağırlamakla meşgul olup kanalın açılış merasimlerine katılmayışının detayları uzunca ele alınmıştır.

Altıncı ve son bölüm “Osmanlı Matbuatı, Mısır ve Süveyş Kanalı: Ölçülü Mesafe” adını taşır. Bilici, bu bölümde esas olarak Osmanlı basını ile bilhassa Fransız ve İngiliz gazetelelerini kullanmıştır. Yazar, gazetelerin kanala ilişkin tarafsız tutumunu, sütunlarını kanalın açılması taraftarlarına tahsis eden *Journal de Constantinople*'de çıkan hararetli yazılar üzerinden söz konusu eder. Bu şekilde basının kanal konusunda kamuoyuna tesirinin hayli kuvvetli olduğunu göstermeye çalışır. *La Turquie* gazetesinin kanala dair haber ve yorumlarının Osmanlı hükümetinin tezleriyle nasıl süslendiğini ustaca gösterirken *The Levant Herald*'in kanal üzerinden Fransa'yı her fırsatta sert bir şekilde eleştirdiğini vurgular. Bilici, İngilizce ve Fransızca matbuatın kanal meselesindeki gayretkeşliğini ve tesirli olmaya çabalamalarını detaylı olarak ortaya koyarken, yerli basının “mahcup bir sessizliğe” gömülüşünü şaşkınlıkla karşılar. Bu ketumluğun bir sebebi olarak Osmanlı basınında sansürün tesirini, *Mecmua-ı Fünûn*'un kanala dair yayımlanan makaleler üzerinden okuyucuya gösterir.

Sonuç olarak Süveyş Kanalı'nın açılmasını, inşa sürecinde bir şekilde aktif olarak rol alan ülkelerin politikaları üzerinden ele alan bu çalışma, yazarın, Osmanlı dünyasını ilgilendiren bir konuda Osmanlı arşivlerinin kullanılmasının önemini retoriğin ötesinde göstermeye çalıştığı yeni bir anlatı kurma denemesidir. Müellifin Mısır'a dair yaptığı çalışmalar, konu hakkındaki Batılı tarih araştırmalarının, Osmanlı arşivlerinden adeta habersizmişçesine, enternasyonal bir bağlam yakalama adına düştükleri birtakım paradoksları ve bunun neticesinde ortaya çıkan kusurlu tarih anlatısını göstermesi açısından hayli kıymetlidir. Osmanlı arşivlerinin esas kaynak olarak kullanıldığı böyle bir çalışmanın Fransızca olarak kaleme alınmış olması ise eserin başta Fransa olmak üzere, Süveyş Kanalı üzerine çalışma yapan yabancı araştırmacıların Osmanlı arşivlerini görmeden ve kullanmadan Süveyş Kanalı'nın tarihini tam olarak yazmalarının mümkün olmadığını gösterebilmesi açısından literatüre kıymetli bir katkı sağlayacaktır. Bilici, daha önceki çalışmalarında sergilediği “ihmal edilen Osmanlı tarafı” yaklaşımını bu eserin de devam ettirmiştir. Bununla birlikte, yazarın, Türkçe literatürde kanal konusunu ele alan bazı çalışmaları da değerlendirmesi beklenirdi. Kısacası Bilici'nin bu çalışması, Fransızların inşa ettiği, arkasından İngilizlerin denetimine geçen Süveyş Kanalı'na ilişkin tüm süreçlerin Osmanlı coğrafyasında meydana geldiği, bu bağlamda “kanal hikâyesi”nin Osmanlı kaynakları olmadan eksik kalacağına dair bir güçlü analiz ve bir tarih anlatısı kurma teşebbüsü olarak nitelenebilir.

KAYNAKÇA

- Akalın, Durmuş. *Süveyş Kanalı Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi*. İstanbul: Yeditepe, 2015.
- Bilici, Faruk. *L'expédition d'Égypte, Alexandrie et les Ottomans. L'autre histoire*. Alexandrie: Centre d'Études Alexandrines, 2017.
- Bilici, Faruk. *Süveyş Kanalı ve Osmanlı İmparatorluğu*. çev. Alp Tümertekin. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2024.
- Çınar, Tuba. *Süveyş Kanalı'nın Açılması ve Osmanlı Dış Politikası'ndaki Önemi (1869-1882)*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Harlow Barbara-Carter Mia (ed.). *Archives of Empire, I, From the East India to Suez Canal*. Durham and London: Duke University Press, 2003.
- Yılmaz, Özgür. "Faruk Bilici, L'expédition d'Égypte, Alexandrie et les Ottomans: L'autre histoire, Centre d'Études Alexandrines, Alexandrie, 2017, 362 sayfa". *Belleten* 83/296 (Nisan 2019), 374-380.

Stephanov, Darin N.
*Ruler Visibility and Popular
 Belonging in the Ottoman
 Empire, 1808-1908.*

EDINBURGH: EDINBURGH
 UNIVERSITY PRESS, 2018.
 256 PAGES.
 ISBN 9781474441414.

ARLEN WIESENTHAL*

ABSTRACT

Darin N. Stephanov's first monograph examines how the late Ottoman dynasty's image-management policies influenced their non-elite subjects, particularly Bulgarian-speaking Christians. Stephanov argues that Ottoman regimes manipulated "ruler visibility" to encourage subjects to identify with and invest in the future of the empire and that these practices paradoxically paved the way for Ottoman Bulgars to conceive of themselves in ethnonational terms. The book thus makes a convincing case for the importance of monarchies in bridging late imperial and early national contexts.

Keywords: Late Ottoman History, Ottoman Dynasty, Ottoman Christians, Ruler Visibility, Ethnonationalism.

ÖZ

Darin N. Stephanov'un bu ilk monografisi geç dönem Osmanlı hanedanının imaj yönetimi çalışmalarının tebaası, bilhassa da Bulgarca konuşan Hristiyan tebaası üzerindeki etkisini inceliyor. Stephanov Osmanlı rejiminin tebaanın imparatorluğun geleceği ile aidiyet tesis etmesini ve benimsemesini teşvik etmek üzere "hükümdarın görünürlüğü"nü kullanırken bu yöndeki tedbirlerin paradoksal olarak Osmanlı Bulgarlarının kendilerini etnik ve milli bir çerçevede tasavvur etmelerinin yolunu hazırladığını iddia ediyor. Eser, monarşilerin geç imparatorluk ve erken milli devlet bağlamları arasında bir köprü vazifesi gördüğünü ikna edici bir biçimde ortaya koyuyor.

Anahtar Kelimeler: Geç Osmanlı Tarihi, Osmanlı Hanedanı, Osmanlı Hristiyanları, Hükümdarın Görünürlüğü, Etnik Milliyetçilik.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
 Geliş Tarihi: 15 Eylül 2023 | Date Received: 15 September 2023
 Kabul Tarihi: 9 Şubat 2024 | Date Accepted: 9 February 2024

ATIF | CITATION

Wiesenthal, Arlen. "Stephanov, Darin N. Ruler Visibility and Popular Belonging in the Ottoman Empire, 1808-1908". *Kadim* 7 (April 2024), 193-198. doi.org/10.54462/kadim.1361324

* Ph.D. Candidate, The University of Chicago, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, arlenwiesenthal@uchicago.edu, ORCID: 0009-0006-7497-3085.

EDINBURGH STUDIES ON THE OTTOMAN EMPIRE

RULER VISIBILITY AND POPULAR BELONGING IN THE OTTOMAN EMPIRE, 1808–1908

DARIN N. STEPHANOV

Darin N. Stephanov's *Ruler Visibility and Popular Belonging in the Ottoman Empire, 1808–1908* is the first book-length study of the Ottoman dynasty's image-management politics in the last Ottoman century that approaches the topic with specific attention to the ways in which the dynasty's public-facing self-presentation influenced non-elite segments of the population, particularly Bulgarian-speaking Christians. Drawing on a substantial base of narrative, poetic, archival, and musical materials in [Ottoman] Turkish and Bulgarian, as well as a variety of sources in Modern Turkish, Russian, English, French, German, and Hebrew, Stephanov argues that Ottoman regimes of the period wielded the visibility of regnant emperors as a means to encourage the empire's subject populations to identify with and invest in the future of the empire throughout the nineteenth and early twentieth centuries. Moreover, he

contends that while “ruler visibility”—either “direct” (as embodied by the sultan himself) or “indirect” (as embodied by the sultan symbolically *in absentia*)—was intended to centralize subject allegiances across confessional lines, in practice it paved the way for Ottoman Bulgars to conceive of themselves primarily in ethnonational terms that worked against the ruler-centered imperial patriotism (a.k.a. “Ottomanism”) propagated by these regimes.

Methodologically speaking, the framework employed in Stephanov's book is informed by a variety of historical subfields including ceremonial studies, court studies, nationalism studies, and micro-history. More specifically, he practices a form of cultural-historical analysis premised on philology and close readings of textual discourse. Like other works on the “culture” and symbolic effect of rulership, however, the book is primarily concerned with examining issues of image-management, political legitimacy, and the more abstract ceremonial and performative dimensions of “soft power.” Stephanov also professes an interest in contributing to the body of work of Ottomanist historian Selim Deringil (p. 30, n5), whose 1999 monograph *The Well-Protected Domains* has inspired generations of scholars to attend to the cultural-historical dimensions of late Ottoman dynastic politics. His monograph is a unique addition to the “Deringilian” tradition of scholarship for (at least) two reasons: The first is its focus on Ottoman Christians, a decision very much in line with what we know

about the confessional makeup of late Ottoman society but somewhat against the grain of modern Ottoman studies which has long underprivileged the representation of non-Muslims in scholarship. The second point of note here is the book's attempt to describe the ways in which the degree and quality of ruler visibility played a role in the (ethnonational) self-concept of "average Ottomans," an enterprise virtually uncharted in Ottomanist historiography.

Chapter 1 addresses the reign of Sultan Mahmud II (r. 1808-39) in the context of what Stephanov calls "the first shift in (modern) ruler visibility." Based on a reading of travel accounts, newspapers, and Ottoman archival documents, Stephanov argues that the later reign of this sultan saw the Ottoman government break with past practice and carefully instrumentalize direct ruler visibility as a mechanism of rule in the form of painting displays, the distribution of honorary medals, conspicuous outdoor ceremonies, tours of nearby provinces, and multilocal celebrations of the sultan's birthday and accession day. For Stephanov, these initiatives are evidence of a precocious *Tanzimat* project seeking to centralize subject loyalties on a patriarchal monarch who symbolized an inclusive, multiethnic, and multireligious "fatherland." However, in spite of the universalism of the regime's message, Stephanov argues that they nevertheless created a discursive space for local communal engagement with the central Ottoman government that led, in the long term, to an ethnonational, trans-regional sense of belonging among Ottoman religious minorities, and therefore to a fragmentation of subject allegiances in the late Ottoman context. In short, imperial attempts to cultivate identification with the Ottoman emperor—and by extension, the empire he represented—created channels for Bulgars to conceive of themselves as a united group, albeit one increasingly united by terms unfavorable to the tenets of Ottomanism.

Chapter 2 presents the long reign of Sultan Abdülmecid (r. 1839-61) as a period of elaboration on his father's template for ruler visibility during which the regime's strategic use of honorary medals, portraits, annual ruler celebrations, and provincial tours—a central focus of this chapter—are significantly expanded in their distribution and practice. By analyzing an extensive array of Bulgar memoir entries, songs, speeches, newspaper articles, and poems composed either in Bulgarian or [Ottoman] Turkish (at times in Cyrillic script) alongside Ottoman archival documents and other texts, Stephanov is able to demonstrate the ways in which the regime's efforts to cultivate the image of a highly visible and accessible emperor resounded in some registers of Bulgar discourse on communal identity. He succeeds here both in highlighting instances where the regime appears to have been particularly interested in courting Bulgar support for Ottomanism as well as the emergence of what he calls a "trope of love" through which Bulgar authors expressed the nature of the relationship between ruler and ruled in terms of an increasingly intimate and sacralised devotional mood. While scholars have long accepted that late Ottoman governments created distinct cultural-linguistic registers through which to communicate with the empire's diverse subject populations, here Stephanov sheds light on the other side of the equation with specific examples.

Chapter 3 is dedicated to the ongoing growth of monarchical devotion among Ottoman Bulgars during the reign of Sultan Abdülaziz (r. 1861-76), whose regime appears to have largely followed in the footsteps of Abdülmecid in terms of ruler visibility. According to an analysis of a similar range of materials employed in the previous chapter, Stephanov argues that it was during these years that imperial birth and accession day ceremonies saw their greatest degree

of standardization and Bulgar subject participation. At the same time, he notes that evidence of weakening Bulgar loyalties to sultan, dynasty, and imperial “fatherland” was already visible during this reign even as devotional discourses and practices reached their ostensible peak. He cites restrictive government policies, the appeal of trans-imperial pan-Slavic sentiment, and the growing tenability of an ethnonational identity oriented around an abstract “Bulgaria” as factors that contributed to an evolution in communal consciousness from a sense of being “subjects united in service to sultan and imperial fatherland” to being “Bulgars united by a Bulgarian motherland.”

Chapter 4 is the longest and most detailed section of the book by a considerable margin. It delves at length into the reign of Sultan Abdülhamid II (r. 1876-1909), the emperor whose regime reversed the model of accessible rulership instigated by Mahmud II and instead resorted to a more abstracted mode of indirect visibility whereby the sultan’s public appearances were carefully circumscribed and symbolic markers representing the ruler *in absentia* became prolific. The chapter is thus focused on explicating this “second shift in (modern) ruler visibility” using perhaps the largest range of sources from among the book’s four main chapters including newspapers, archives, memoirs, and twenty-eight of the book’s thirty-seven images. This said, the preponderance of evidence is derived more from official [Ottoman] Turkish sources than local Bulgar ones. Indeed, as there are relatively few references to the Bulgars in the chapter, it reads more like an in-depth examination of the complex symbolic politics of Abdülhamid II’s regime than an analysis of the Bulgars’ cultural-historical relationship with the House of Osman. Disjunctive as the chapter may seem when viewed in this light, Stephanov’s analysis is nevertheless a very nuanced addition to the historiography of what is often termed “the Hamidian regime” (after Deringil), arguing that it was largely this administration which, after half a century of ceremonial innovation, created the first true “personality cult” in the Ottoman context.

While *Ruler Visibility and Popular Belonging* is assuredly an important intervention into the field of late Ottoman history for all the reasons stated above, there are some analytical considerations worth discussing here. One such issue is the aforementioned disconnect between the fourth chapter and the rest of the book that is caused by this section’s comparative focus on an imperial regime’s legitimation projects without significant reference to the internalization of those projects by Ottoman Bulgars. To be sure, this disconnect is readily acknowledged by the author, who states that an analysis of how the late Ottoman shift back towards indirect ruler visibility influenced Bulgar communal feeling is beyond the analytical purview of the book. (p. 204). However, the fact that escalating Bulgar investment in ruler celebration is an important part of each preceding chapter invites a certain degree of ambiguity regarding Stephanov’s source base: for example, it is unclear whether there are few pertinent Bulgar sources for this period or whether the author has chosen not to discuss them. The relative absence of Bulgar voices in this final substantive chapter—the book’s narrative culmination—also makes readers wonder whether the Ottoman Bulgars were already disillusioned with Ottomanism by this point such that the shift toward indirect ruler visibility under Abdülhamid II thus had little effect on their community.

Furthermore, while it is understandable that Stephanov pays relatively short shrift to the nature of Ottoman ruler visibility before 1808 and after 1908, the tenability of his arguments

about the novelty and fate of “modern” ruler visibility is arguably connected to a discernable contrast with earlier and later eras. As such, although it is unreasonable to expect a detailed survey of ruler visibility throughout all of Ottoman history, the fact that most, if not all of the regimes of the late sixteenth through the late eighteenth century still remain underrepresented in scholarship makes this reader reticent to accept Stephanov’s claim that ruler visibility was largely uniform in this period with few exceptions such as the reign of Sultan Ahmed III (r. 1703-30) (pg.13).

Finally, it is at times unclear from Stephanov’s analysis as to whether the weight of evidence permits us to identify if the project of manipulating ruler visibility as a strategy of legitimation and centralization of allegiance was spearheaded in each case primarily by regnant sultans, a broader ruling group, or some complex combination of the two. While Stephanov frequently presents individual cultural products or entire patterns of subject engagement as connected to an individual emperor’s agency,¹ the contributions of individual bureaucrats or administrators are rarely reconciled with this “ruler-centered” (as opposed to “regime-centered”) approach in a comprehensive fashion.² Hence, a more concerted in-text treatment of who exactly served as the architect(s) of ruler visibility and its shifts, or at least a discussion of what inferences and/or conclusions his source base suggests, would help to bolster Stephanov’s arguments about the intentionality behind this phenomenon as a political stratagem.

These points aside, Stephanov makes a very convincing case for the importance of monarchical institutions in bridging late imperial and early national contexts through the application of a highly original approach to the study of the Ottoman dynasty. Instead of focusing on the institution itself for its own sake, his goal is to shed light on “the people’s monarchy” as experienced by subjects outside of the ruling group. Though his research agenda has yet to be comprehensively explored beyond the late Ottoman case, future studies of Ottoman or other late imperial contexts would do well to follow his lead. Indeed, Stephanov’s contention that monarchical image politics “trained” imperial subjects for association with the nation and national citizenship is in keeping with recent works in court studies that present nineteenth-century monarchies not as anachronisms that impeded the development of nation states and the “Modernity” they have come to represent, but rather as institutions very much entangled in histories of state building.

1 See for example p. 12, 57, and 130.

2 This said, there are nevertheless instances where the work of these officials is discussed in detail. See p. 176-183.

Yetiş Doğan, Esmâ Gl.
Osmanlı İ Borçlanma
Sisteminde Modernleşme
1839-1881.

İSTANBUL: VAKIFBANK
KÜLTÜR YAYINLARI, 2023.
304 SAYFA.
ISBN: 9786257447874.

HASAN ALİ ÇAKMAK*

Z ABSTRACT

Osmanlı borçlanma tarihi dış borçlanmaların tahlili bakımından zengin bir literatüre sahiptir. Fakat i borçlanmaların tarihî seyri ve asrileşen imparatorluk maliyesinde edindikleri mevki çok az merak edilip akademik bir ürünün konusu hâli ne getirilmiştir. Bu yazı, son yıllarda söz konusu boşluğu doldurmak amacıyla Esmâ Gl Yetiş Doğan'ın kaleme aldığı *Osmanlı İ Borçlanma Sisteminde Modernleşme 1839-1881* adlı eseri değerlendirmektedir. Eserin muhtevasını, literatüre olan itirazlarını ve sunduğu yeni tespit ve nerileri ele alan yazı, çalışmayı tarihçiliğe mte vazı bir katkı olarak müjdelere.

Anahtar Kelimeler: Para, İ Borçlanma, Osmanlı Maliyesi, Modernleşme, Tanzimat.

Ottoman debt history has a rich literature in terms of the analysis of external loans. However, the historical course of domestic borrowings and the position they acquired in modern imperial finance have yet to be wondered and turned into academic research. This article evaluates the work titled *Modernization in the Ottoman Domestic Borrowing System 1839-1881*, written by Esmâ Gl Yetiş Doğan, to fill this gap in recent years. Discussing the content of the work, its objections to the literature, the new findings, and its suggestions, the article announces that the work is a modest contribution to historiography.

Keywords: Money, Domestic Borrowings, Ottoman Finance, Modernization, Tanzimat Period.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
Geliş Tarihi: 11 Eylül 2023 | Date Received: 11 September 2023
Kabul Tarihi: 4 Aralık 2023 | Date Accepted: 4 December 2023

ATIF | CITATION

akmak, Hasan Ali. "Yetiş Doğan, Esmâ Gl. Osmanlı İ Borçlanma Sisteminde Modernleşme 1839-188". *Kadim* 7 (Nisan 2024), 199-202. doi.org/10.54462/kadim.1358613

* Arş. Gör. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fkltesi, Tarih Bölümü, hacakmak@beu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8846-0308.

ESMA GÜL YETİŞ DOĞAN

Osmanlı İç Borçlanma Sisteminde Modernleşme 1839-1881

sade ve anlaşılır bir içindekiler kısmı ve dolgun bir kısaltmalar dizini ile başlamaktadır. Kısa önsözünde Osmanlı iç borçlanma araçlarını uzun ya da kısa vadeli olarak ayırt etmeksizin menkul kıymete dayalı enstrümanlarla sınırlandırdığını belirten Doğan, araştırma dönemi olarak Tanzimat'tan Muharrem Kararnamesi'ne dek geçen 42 yıllık süreyi (1839-1881) seçtiğini not eder. Bu amaçla, Osmanlı Arşivi'nin yanında İngiliz arşiv kaynaklarını ve yerli ve yabancı dildeki basını mehz kabul etmiştir.

Giriş bölümünde devlet borçlanmasının tanımından yola çıkarak on dokuzuncu asırda kurumsallaşmanın ve modernleşmenin gelişimine dikkat çeken yazar, piyasa kavramının oluşumu, borsa ve finans merkezlerinin doğuşu ile borçlanmanın rutin bir tarihsel olguya dönüştüğünü belirtir. Osmanlı iç borçlanma sisteminin modernleşme serüvenini araştırırken dış borçlanma olarak sayılan bazı süreçlerin iç borçlanma şeklinde de yorumlanabileceğini savunur. Bu yaklaşımı, esasen dış borçlanma literatürümüzün önemli bir bölümüne cesurca bir itirazdır. Bunun dışında devletin aşırı borçlanma hâline rağmen bu hususa nasıl süreklilik kazandırdığı meselesinin ele alınacağına da değinilmiştir.

Eserin birinci bölümünde iç borçlanmanın tarihsel gelişimine odaklanan yazar, klasik ve erken modern iktisadi yapıyı timar sisteminden başlayarak ele alır. Bu noktada sistemin başkalaşması üzerine ortaya çıkan ve tarihçiler arasında on dokuzuncu yüzyılın iç finansman

On dokuzuncu yüzyıl, modernleşme arzusunu taşıyan Osmanlı İmparatorluğu için çok sayıda siyasi gelişmeye gebe bir asır olduğu gibi, aynı zamanda bir borçlanma çağı olarak tarihe geçmiştir. Zira yalnızca yaşanan iç ve dış çatışmaların değil, yapılması tasarlanan reformların maliyeti de bütçede karşılığı olmayan bir finansman ihtiyacını doğurmuştu. Zamanımıza, Osmanlı borçlanma tarihine dair çeviri ya da telif çok sayıda eser ulaşmış olsa da bunlar içerisinde devletin öncelikli olarak başvurduğu bir finansman kanalı olan iç borçlanmalara ayrılan yer, henüz arzu edilen boyutta değildir. Bu bağlamda Esmâ Gül Yetiş Doğan'ın gözden geçirerek yayınladığı *Osmanlı İç Borçlanma Sisteminde Modernleşme 1839-1881* başlıklı doktora tezinin katkısının kıymetini ifade etmek gerekir.

Yazarın çalışması siyasi hadiseleri göz ardı etmeyen başlıklarıyla

araçlarına nispeten daha fazla alakaya mazhar olan iltizam, emanet, malikâne ve esham uygulamalarına yoğunlaşır. Doğan'a göre iç borçlanma sistemindeki gözle görülür değişim, Sultan Abdülmecid döneminde gerçekleşir. Tanzimat'ın ilanı ile iltizamın yasaklanması geleneksel sistemden bir kopuşu temsil eder. Başarısızlıkla sonuçlanan sürecin önemli bir tarafı, klasik esham uygulamasının menkul kıymete dayalı hâle geldiği faizli kâimenin (esham kavâimi) tezahürünü hazırlaması ve bunu kalıcı bir pratiğe dönüştürmesidir. Doğan, devlet adamlarının bu tarihten sonra aldığı mali kararları aynı sürecin tamamlayıcı bir unsuru olarak tasvir eder. 1851'de çıkarılan faizsiz kâimeleri bir iç borç senedinden ziyade kâğıt para şeklinde değerlendirir.

Yazar, Kırım Harbi'nin (1853-1856) akabinde gelişen yeni dönemin iç borçlanma sistemine çeşitlilik getirdiğine dikkat çeker. Bu manada verdiği ilk somut örnek, 1854 yılında piyasaya sürülen *esham-ı mümtaze*'dir. Müteakiben ihdas edilen senetleri savaş sonrasına intikal eden borç yükünün ağırlığının mali bir sonucu olarak niteler. 1860 yılında Suriye'deki iç karışıklıklar üzerine borçlanma sarmalının girift bir boyuta ulaştığını belirtir.

1861 yılında tüm finans çevrelerini etkileyen sarmalın meydana getirdiği düzensizliğin devlet adamlarınca iyice anlaşıldığını ifade eden Doğan, daha modern adımların atıldığı yeni bir sürecin başlatıldığını vurgulamaktadır. 1865 yılında merkezî bir iç borç kayıt sistemini (*defter-i kebir*) kuran Osmanlı idarecileri, esham uygulamasını Avrupa'daki modern tahvillere benzeterek *esham-ı umumiye* adı altında yurt dışında da tedavül eden bir senede dönüştürür. Doğan, krizin derinleşeceği 1868-1875 zaman aralığını ise iç borçlanma açısından yeni bir plansız çeşitlenme dönemi olarak tarif eder. Yeni *esham-ı umumiye*'lerin piyasaya sürüldüğü, borsanın değişim geçirdiği ve bankalaşmanın arttığı bu konjonktürde tüm çabalara rağmen yarı iflasın önüne geçmek mümkün olmaz.

Yazarın bu bölümde son olarak dikkat çektiği husus ise 1876'da tahvil sahiplerine ödemelerin tamamen durdurulması ve Doksan üç Harbi ile devletin yeniden kaynak arayışına yönelmesidir. Bu esnada dış borçlanma amacıyla çıkarılan bazı tahvillerin talep yokluğu neticesinde iç borçlanmaya dönüştüğünün vurgulanması, eserin girişinde bahse konu edilen tezin gerekçelendirildiğini göstermektedir.

Eserin ikinci bölümü Osmanlı iç borçlanma araçlarının hacimsel boyutunun analiz edilmesine ayrılmıştır. Yazar, bu bağlamda en başta iç ve dış borç tasniflendirmesinde sağlıklı bir tahlil ortaya koyabilmek için bütçelere ve burada izlenen usule dayanmak gereğinden bahseder. Araştırma dönemine ilişkin kayıtlardan yola çıkarak sayıları ona ulaşan tahvilatın¹ iç borç olarak tasnif edildiği yargısını paylaştıktan sonra, Suriye olayları üzerine çıkarılan *Şam sergilerini* de bunlara ekler. Özel bir teminat gösterilmediği için bütçelerde iç borçlanma kategorisinde değerlendirildiğini tahmin ettiği tahvilatın yapısal bakımdan melez olduğu görüşüne açık bir kapı bırakır. Ardından bu tahvilleri ihraç edildikleri süreler, ihraç miktarları, hazineye girdi sağladıkları net hasılat ve kamu maliyesine bindirdikleri maliyet açısından ayrı ayrı analiz eden Doğan, arşiv kayıtlarından yararlanarak büyük çoğunluğunun faiz maliyetini hesaplar. Böylelikle devlet hazinesinin genel anlamda faiz maliyetini düşürme eğiliminde olduğunu açığa çıkarır.

1 Faizli kâime, esham-ı mümtaze, hazine tahvilatı, tahvilat-ı mümtaze, on senelik sergiler, esham-ı cedide, esham-ı umumiye, Rumeli Demiryolları tahvili, İzmit-Eskişehir Demiryolu tahvili ve İstikraz-ı Mecburi.

Kitabın üçüncü ve son kısmı 1875 yılında yarı iflas ile yüzleşecek olan Osmanlı kamu maliyesinin borçlanma kapasitesi ve aşırı borçlanma hâlini nasıl sürdürdüğü sorusuna cevap aramaktadır. Osmanlı borçlanma tarihi literatürünü kapasite analizi yapmamakla tenkit eden yazar, böyle bir yaklaşımın devletin sınırsız bir borçlanma kabiliyeti olduğu gibi yanlış bir algıya yol açacağını söyler. Bununla beraber, dünyada da aşırı borçlanmayı tartışan düşünürlerin üzerinde hemfikir oldukları objektif manada bir eşik de bulunmadığını ifade etmek suretiyle Osmanlı pratiğini kuramsal açıdan değerlendirebilmek için sağlam dayanak bulabilmenin olanaksızlığını reddetmemektedir.

Yazar, Osmanlı Devleti'nin 1839-1881 yılları arasındaki mali itibarının akıbetini sağlıklı olarak ölçebilmek için ise üç önemli yöntemden faydalanmaktadır. Öncelikle iç ve dış borçlanmalardaki nominal ve efektif faiz oranlarını birbirleriyle karşılaştırır. Daha sonra bu sözleşmelerde elde edilen net hasılatlar ile nominal tutarları mukayese ettikten sonra araştırma döneminin en önemli finansman aracı olan *esham-ı umumiyye* tahvilinin zaman içerisindeki fiyat değişimini izler.² Dönemin koşullarını ve devlet adamlarının reflekslerini de hesaba katarak üç farklı analizden vardığı sonuç, 1875 yılındaki moratoryumdan önce Osmanlı maliyesinin kat'i surette itibarını kaybettiği yönündedir.

Esmâ Gül Yetiş Doğan'ın titiz bir araştırma mahsulü olan bu çalışması dış borçlanma üzerine yoğunlaşan ve belirli kaynak ve kavramlar etrafında tartışmalar yürüten borçlanma tarihi literatürümüzün ufkunu genişleten kalıcı bir eserdir. Bu mühim katkının çok geçmeden tarihçilerin dikkatini çekeceğini umuyoruz.

2 Yazar, borsada vurgunculığa konu olan *esham-ı umumiyye*'nin devlet tarafından da bazı borsacılara el altından alım yaptırılarak spekülasyona alet edildiğini söylemekte, ancak bu hususu sadece basın üzerinden delillendirebildiğini açıklamaktadır (bk. 220). Osmanlı arşivlerinde tasnifi pek karışık yapılan hariciye evrakı içerisinde buna dair örnek bulmak mümkündür. Safvet Paşa'nın Paris elçiliği döneminde Sarraf Dreyfus ile yapılan böyle bir anlaşma için bk. Hasan Ali Çakmak, *Bâbâli'de Bir Ömür: Mehmed Esad Safvet Paşa* (İstanbul: Timaş Akademi, 2023), 89, 97.

Barakat, Nora Elizabeth.

Bedouin Bureaucrats: Mobility and Property in the Ottoman Empire.

STANFORD, CALIFORNIA:
STANFORD UNIVERSITY
PRESS, 2023. 374 PAGES.
ISBN: 9781503635623.

ERDAL ÇİFTÇİ*

ABSTRACT

This monograph examines the imperial nation-building process in the latter half of the nineteenth century, centering on tent-dwelling Bedouin tribes of inner Syria, predominantly in the Transjordan region. Investigating interactions among Bedouin chiefs, commercial-capitalists, urban elites, and Ottoman officials from the eighteenth to the early twentieth century, it illustrates the central role of Bedouin bureaucrats in fostering mutually beneficial relationships within or outside the state sphere.

Keywords: Tribe, Bedouin, Ottoman, Syria, Centralization.

ÖZ

Bu kitap çalışması ağırlıklı olarak günümüz Ürdün bölgesi olmak üzere, Suriye'nin iç kesimlerinde konar-göçer yaşayan Bedevi kabileleri merkeze alarak, 19. yüzyılın ikinci yarısında emperyal ulus inşasını kapsamlı bir şekilde incelemektedir. 18. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar Bedevi şeyhler, ticari sermayedarlar, ayan ve Osmanlı yöneticileri arasındaki etkileşimleri araştıran bu çalışma, Bedevi bürokratların devletin kontrol alanında veya dışında kalsa da karşılıklı yarar sağlayan ilişkiler üzerindeki merkezi rolünü irdelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Aşiret, Bedevi, Osmanlı, Suriye, Merkezîyetçilik.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review

Geliş Tarihi: 3 Mart 2024 | Date Received: 3 March 2024

Kabul Tarihi: 4 Nisan 2024 | Date Accepted: 4 April 2024

ATIF | CITATION

Çiftçi, Erdal. "Barakat, Nora Elizabeth. Bedouin Bureaucrats: Mobility and Property in the Ottoman Empire". *Kadim* 7 (Nisan 2024), 203-208. doi.org/10.54462/kadim.1446663

* Assoc. Prof. Dr., Mardin Artuklu University, Faculty of Letters, Department of History, erdalciftci@artuklu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8716-2031.

NORA ELIZABETH BARAKAT

BEDOUIN BUREAUCRATS

MOBILITY *and* PROPERTY
in the OTTOMAN EMPIRE

Nora Elizabeth Barakat investigates the involvement of Bedouin leaders in the process of imperial nation building project in present-day Jordan and its surroundings, spanning from the eighteenth to the early twentieth centuries. The analysis delves into the dynamics of relationships among Bedouin chiefs and explores their interactions with each other, governmental representatives, merchants, and urban leaders. Her study seeks to discern patterns of continuity and change throughout the specified timeframe. In contrast to the prevalent tendency among Ottoman scholars to marginalize tribes and overlook their historical significance, Barakat's scrupulous investigation addresses a crucial void within Ottoman and Middle Eastern Studies. Drawing extensively on Ottoman archives, Sharia court records, and oral history sources, she systematically engages with and challenges prevailing perspectives in the literature.

Barakat organizes her monograph into five chapters, supplemented by an introduction and a conclusion. Each chapter commences with a narrative recounting the activities of one of the five tribal chiefs, followed by a comprehensive examination of these narratives within their respective chapters.

Barakat challenges the prevailing scholarly approach to examining the internal regions of wider Syria, predominantly territories within today's Jordan, by characterizing them as a "tribal frontier". According to her perspective, this characterization inadequately encapsulates the Bedouins' active participation in state affairs, particularly in safeguarding the pilgrimage route. In the inaugural chapter, Barakat illustrates her methodologies primarily by focusing on the Bani Sakhr tribe and its leader, Qadan al-Fayiz. This pertains to their integration into the "sphere of submission" to Ottoman agencies, resulting in the generation of "wealth and authority" for the tribe. The substantiation of her assertions is reinforced by Ottoman archival records, particularly those from the eighteenth century. Highlighting the protracted and non-linear migratory patterns of the Bani Sakhr and 'Anaza tribes towards the Syrian territories, Barakat underscores their enduring resettlements in the region. Moreover, she focuses on the pivotal development of their integration into the Ottoman "sphere of submission", a process that involved the deliberate exclusion of other local tribes from this sphere.

Barakat demonstrates that the remunerations allocated to the leaders of the Bani Sakhr and 'Anaza tribes from the Ottoman government increased throughout the eighteenth century, as demonstrated by findings from five distinct Ottoman register records. The provincial government remunerated these tribes for their services that encompassed protection of the pilgrims, transportation, and the provision of camels. A notable distinction in the discourse of the second chapter lies in the revelation that the elites belonging to various branches of the tribes derived benefits from their engagement in the "sphere of submission". This era was characterized by a comparatively more egalitarian dynamic in contrast to the hierarchical relations prevalent in the nineteenth century. During the eighteenth century, the chiefs saw an increase in their influence through tax-farming contracts within their respective regions. This accumulation of power coincided with the expansion of commerce and the proliferation of firearms in inner Syria. Barakat argues that the heightened commercial activities of French and British merchants in the eastern Mediterranean, coupled with their provision of weaponry, played a crucial role in augmenting the authority of Bedouin chiefs.

An additional regional development contributing to the intensification of state-tribe relations was the northward expansion of the Wahhabi Saudis. Despite temporary disruptions and conflicts arising from these developments, leading to the momentary exclusion of Bani Sakhr from the "sphere of submission", their enduring commitment and longstanding service to the Ottoman pilgrimage and administrative agencies ultimately ensured their sustained inclusion within this sphere.

In the second chapter, Barakat directs her attention to the "inner Syria" during the mid-nineteenth century, with a specific focus on analyzing the heightened influence of Sheikh Dhiyab al-Humud of the Adwan tribe. According to her analysis, the Adwan chiefs enjoyed administrative sovereignty during this period and capitalized on the flourishing grain industry in the region by exploiting the labor of sharecroppers, enslaved workers, and villagers. The Adwan tribe established a connection with the global commodity markets by selling grains to merchants operating in the eastern Mediterranean coastal cities. In the 1850s, Adwani chiefs actively engaged in mercantile activities themselves, leading to the emergence of inequalities within the Adwani community. According to Barakat, the emergence of paramount local leaderships prompted the Ottoman governor of Damascus, Mehmed Reşid Paşa, a centralist modernizer bureaucrat, to take action against the burgeoning power of the Adwan tribe. Barakat further contends that internal rivalries among local merchants served as a catalyst for the Ottoman pasha to orchestrate military intervention against the Adwans in the 1860s. The new regulations introduced during the Tanzimat period expanded the Ottoman state's influence in the territories inhabited by the Adwani tribe. The settlement of narrowly defined tribes and the resolution of their disputes, coupled with an optimistic approach towards agrarian development, served to legitimize the actions of Ottoman pashas as they conducted military campaigns against the Adwan Bedouins. Within the "loosely defined and highly contested sphere of submission", the chiefs of the Adwan tribe persisted in negotiations with the state even after the military operation. Barakat characterizes this as a "middle ground", wherein the chiefs of Adwan managed to retain their administrative sovereignty within the expanded sphere of Ottoman state influence. In this chapter, Barakat does not provide a detailed exploration of whether a patronage relationship existed between the governor of Damascus and his financial investors. While Barakat hints at an alliance between

the investors of Damascus and the governor during the operations against the Adwani chiefs in the 1860s, it remains unclear whether Mehmed Reşid Pasha acted solely and impartially in implementing the new regulations or if he leveraged the circumstances for his own benefit and that of his allies. The potential existence of a patronage relationship between the governor and investors would introduce a layer of complexity to the analysis.

The third chapter delves into the transformation of relations between the state and Bedouin chiefs following the campaigns led by Mehmed Raşid Pasha. What were initially characterized as “intermittent, seasonal, and fundamentally unpredictable” interactions evolved over the subsequent decades into “mundane administrative processes of governing land property”, particularly during the 1870s and 1880s. Less influential Bedouin chiefs were integrated into the emerging modern state formation by assuming the role of headmen, a designation that the author aptly refers to as “Bedouin Bureaucrats”. During this period, these chiefs undertook responsibilities such as coordinating tax collection, ensuring land control, and managing property registers, effectively serving as intermediaries between the state and their society. While Barakat may not explicitly highlight the phenomenon, the ascent of lower-level chiefs to increased power after assuming the role of headmen was a prevalent practice in the Ottoman Empire, particularly in the Ottoman East. Barakat’s focus on the Transjordan region around the 1890s underscores a regional variation in the timing of this development, despite its earlier implementation in the Ottoman Anatolia and Ottoman East during the mid-nineteenth century. This nuanced perspective contributes to a more comprehensive understanding of the diverse trajectories of this practice within the Ottoman Empire. In the discussed chapter, Barakat explores how the rivalries between empires influenced the allocation of lands and the settlement of Bedouin members under the tent-dwelling tribes that were administratively defined. This practice, not recognized by the Tanzimat laws during the mid-19th century, marked a significant departure from previous arrangements. Bedouins were now engaged as Ottoman officials, reflecting a shift in their roles and status within the evolving administrative framework. Land registers were issued in the local Sharia courts until the establishment of a permanent property administration in the 1880s. Alongside the local councils, these courts became fundamental components of governance, playing pivotal roles in the creation of a state space within the “Syrian interior”. According to Barakat, during the early years of the Hamidian period in the 1880s and 1890s, a dichotomous approach emerged among Ottoman officials. While some advocated for more conciliatory policies, including the use of exemptions, others proposed coercive military actions in the interior lands. The regulations did not acknowledge grazing or part-time cultivation as prerogative to property; instead, only permanent cultivation or the payment of taxes over the last ten years were recognized. This lack of recognition for historical land rights of tribes resulted in a significant omission in the regulatory framework. In the 1880s, Wiraykat chiefs were compelled to register lands to facilitate contracting with merchants for the delivery of wheat, thereby enabling them to earn money and secure loans. Subsequently, during the 1890s and 1900s, certain Wiraykat chiefs augmented their capital and emerged as financial intermediaries, known as moneylenders, within their own tribe. As the tribal chiefs became institutionalized through their roles as headmen, individuals began asserting claims over lands in Salt by obtaining certificates from their respective headmen, a function previously exclusive to the Sharia courts. Notably, as noted by Barakat, during the Hamidian era, some chiefs who cooperated with the new regu-

lations received the prestigious title of pasha. However, in contrast to tribes like 'Adwan and 'Abbads, certain groups, including the Hamida tribe in Salt and Karak, resisted collaboration with the regulations and confronted the Ottoman military, often leading to be labeled as "bandits".

Barakat's fourth chapter delves into a pivotal shift in the approach to landownership in the "Syrian interior" during the 1890s. Ottoman officials transformed their strategy, aiming to augment control and allocation of land not only to support the state treasury but also to transform it into a "privileged competitor". This change reflects a broader reorientation of policies toward land management and ownership during the specified period. Barakat observes that the Ottomans regarded the historic grazing lands of tribes as "empty lands". Consequently, headmen who were assimilated into the Ottoman bureaucracy were also instrumental in organizing resistance against Ottoman land policies. This resistance stemmed from the perceived threat to traditional grazing areas and reflected the complex dynamics between tribal leaders and the evolving Ottoman administration. The perceived "empty lands", traditionally used by Bedouins, witnessed the settlement of refugees, Jewish colonization efforts, and various infrastructural projects. This transformation marked a shift in land usage and ownership, contributing to the complex dynamics of land disputes and competing interests in the region. Indeed, as per Barakat, a divergence in views among officials was apparent. Some officials advocated for the allocation of lands to investors with the goal of enhancing state revenues. However, high-level officials expressed apprehensions related to security concerns, as well as potential foreign Zionist and British interests to the region. Barakat, particularly in the case of Nahar al-Bakhit, highlights that tribal chiefs operated within a "blurry line" between the state and their own tribal society. This dynamic, according to Barakat, reflects a fragile and incomplete process of "making state space" in the Syrian interior. The incorporation of headmen into the intricate framework of local land policies signifies their active participation in shaping the evolving state space. The complexity of these relationships underscores the ongoing and nuanced nature of state-building processes in the region.

In the final chapter, Barakat delves into the late Hamidian and early Committee of Union and Progress (CUP) era, noting a clash that emerged between the headmen of tribes and their respective fellow tribesmen. She examines the judicial resistance of tribal individuals against the tax burden, primarily by analyzing Sharia court records in Salt. Through these records, Barakat elucidates instances of resistance among tribal members against tax officials and the perceived over-taxation, placing the responsibility on their headmen to manage and address these grievances. Barakat notes that tribal chiefs acted as "men of property" who registered and augmented their recorded movable and immovable assets. This transformative process set them apart from other members of the tribes, generating inequalities within tribal societies. The accumulation of property contributed to a notable distinction in the socio-economic status of tribal chiefs compared to other members of their communities. As they transitioned into "men of property", headmen became integral members of Ottoman state functions, participating in courts, councils, and local administrations. Even though the specific mechanisms of their selection or election are not explicitly detailed, the mere fact that they were chosen for administrative and judiciary representation facilitated the transformation of headmen from mere subjects to Ottoman citizens. In the context of the British occupation of Egypt and the subsequent creation of a borderland, chiefs employed these events as threats against the local

Ottoman bureaucracy based in towns or cities. Barakat, throughout this chapter, delves into various personalities and their privileges as they entered the power circles associated with the exercise of Ottoman citizenship.

Barakat's conclusion is impressive, as she not only elucidates the ongoing economic and administrative relations of Bedouins in inner Syria during the colonial and post-colonial era but also draws insightful comparisons with imperial practices in other regions. By contrasting her findings with similar or divergent practices in Russian Kazakh steppes or Native American Reservations in North America, Barakat provides a broader context for understanding the complexities of state-tribe relations and their impact on various indigenous communities around the world. It's an insightful observation that Barakat primarily addresses tribes as an "administrative category". However, an exploration of how these tribes were constructed, defined themselves, and how internal structural variations influenced their power dynamics and commercial relations could indeed provide a more nuanced understanding of the complexities within tribal societies. Barakat's study significantly provides an inclusive perspective to the literature on Ottoman and Middle Eastern Studies, focusing on previously isolated tribal actors and their relations with the state. This work addresses a notable gap in the existing literature, offering valuable insights into state-tribe dynamics, governance, and economic interactions, shaping the direction of future research in this field.

kadim

*“Kadim oldur ki
—evvelin kimesne bilmeye—*

Kadim is that no one knows what came before.